تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی

مکتبۃ البشریٰ
کراچی - پاکستان

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی رحمہ اللہ

طبعة جديدة مصححة ملونة

اسم الكتاب : فصول البشرى

عدد الصفحات : 144

السعر :-/65 روبية

الطبعة الأولى : ١٤٣٢هـ/ ٢٠١١ء

اسم الناشر : مكتبة البشرى

جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجّلة)

Z-3، اوورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان

الهاتف : +92-21-37740738, +92-21-34541739

الفاكس : +92-21-34023113

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : **مكتبة البشرىٰ**، كراتشي. باكستان 2196170-321-92+

مكتبة الحرمين، اردو بازار، لاهور. 4399313-321-92+

المصباح، ١٦- اردو بازار، لاهور. 7124656,7223210-42-92+

بك لينڈ، سٹي پلازه كالج روڈ، راولپنڈی. 5773341,5557926-51-92+

دار الإخلاص، نزد قصه خوانی بازار، پشاور. 2567539-91-92+

مكتبة رشيدية، سركي روڈ، كوئٹه. 7825484-333-92+

وأيضًا يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رَبِّ العَالَمِیْن والعَالِمِیْن..........

الحمد للہ: الف لام نزد زمخشری برائے جنس ست کہ اشارہ کردہ شود بوے سوئے ماہیت مدخول علیہا بدون لحاظ افراد؛ چہ الحمد للہ در اصل حمداً للہ بود، یعنی مفعول مطلق حمدت فعل محذوف، ہر گاہ فعل را حذف نمودہ، مصدر را قائم مقامش کردند، ومصدر را حکم فعل دادندای چنانکہ فعل دلالت بر ماہیت بدون ملاحظۂ افراد داشت ہمچنین این مصدر، وجملہ فعلیہ را برائے قصد دوام وثبات کہ مناسب مقام ست اسمیہ نمودند، ونصب حمداً را برفع تغیر دادہ الف لام برآں آوردند، پس حمداً چنانکہ در حالت نصب بر ماہیت دال بود، ہمچنین بعد دخول الف ولام؛ تا مزیت فرع بر اصل لازم نیاید.

ونزد اکثرے برائے استغراق است کہ اشارہ کردہ شود بدو بماہیت موجودہ در ضمن جمیع افراد، واین قول انسب مقام ست، ونزد بعضے برائے عہد خارجی ست کہ مشیر بود بفرد معین موجود در خارج معہود میان متکلم ومخاطب، پس مراد ازاں حمد کامل خواہد بود کہ در حدیث آمدہ: الحمد للہ أضعاف ما حمده جميع خلقه كما يحبه ويرضاه، و"حمد" مصدر ست بمعنی ستودن، یا اسم مصدر بمعنی ستایش، ولام در "للہ" برائے تملیک ست یا تخصیص، و"اللہ" علم ست برائے ذات واجب الوجود مستجمع جمیع صفات کمال منزہ از نقص وزوال، تعالی شأنه المتعال.

رب العالمین: "رب" صفت مشبہ مضاف بمعمول خود ست. اگر گوئی: پس اضافت لفظی خواہد بود وآں مفید تعریف نیست دریں صورت چگونہ صفت "اللہ" واقع شود؟ گویم: این وقتے ست کہ صفت بمعنی حال یا استقبال باشد، واینجا "رب" بمعنی استمرار است، پس اضافت معنوی خواہد بود، چنانکہ گفتہ اند. گویم: "رب" بدل از "اللہ" است، ونکرہ بدل از معرفہ نے آید، ہاں، نکرہ اگر بدل از معرفہ باشد تخصیص آں ضرور ست، لیکن آں نکرہ اگر من حيث المفهوم بر کثیرین صادق نہ باشد حاجت تخصیص نیست صرَّح به الرضي وأبو علي.

ونزد کسائیکہ اضافت مصدر بمعمولش معنویست "رب" مصدر ہم میتواند شد بمعنی اسم فاعل یا بمعنی خود برائے مبالغہ، چون: زید عدل، وبر مذہب کسائیکہ لفظی ست باز حاجت تاویل افتد. و"عالمین" جمع "عالم" بمعنی ماسوی اللہ ست باعتبار تعدد انواع، وبہ صیغۂ جمع مذکر سالم بنا بر تغلیب ذوی العقول بر غیر آں، در بعضے "عالمین" را اسم جمع گفتہ اند؛ چہ اگر جمع شود از مفرد خاص باشد؛ زیرا کہ "عالمین" برائے ذوی العقول ست، و"عالم" عام، وجمع از مفرد خاص نمی بود، جوابش بیشتر دانستی، كذا في "النوادر" وغيره.

العالمین: بکسر لام جمع عالم بمعنی دانا، ومراد ازاں یا عقلاء علی العموم ہستند، یا افراد انسان، بہر کیف ایں تخصیص بعد تعمیم برائے شرف اہل علم، وترغیب طالبان کہ برائے تحصیل ایں مرتبہ کوشند ست، وصنعت تجنیس با "عالمین" مفتوح اللام نیز دارد. (نوادر الوصول وغيره)

وَالصَّلاة علی رسُوْله مُحمَّد وَّآله أجمعين.

بدان -علَّمك الله تعالی- که کلمات عرب سه قسم ست: فعل واسم وحرف. فعل: کلمه ایست مبنی برائے افہام معنی بایکے از ازمنۂ ثلثہ ماضی وحال ومستقبل، ....

الصلاة: گویند: مشترک لفظے ست، اگر منسوب بخدا بود مراد ازاں رحمت ست، واز نسبت ملائکه استغفار، واز مؤمنان دعا، واز طیور ووحوش تسبیح، والفش برائے تفخیم بواؤ نوشته میشود. رسوله: وآں انسانیست که مبعوث شود باکتاب الٰہی بسوئے خلق برائے تبلیغ احکام. اگر گوئی: این تعریف بر حضرت آدم علیہ السلام صادق نمی آید؛ چه مبعوث به خلق نبودند، بلکه خلق بعد شاں بوجود آمد. جوابش آنکه: قول ما: بسوئے خلق متعلق به تبلیغ ست، وآں علت غائیست که مقدم بر فعل باشد. وبریں تعریف وارد میشود که عدد کتب الٰہی یک صد وچہار ست، وعدد رسل سه صد وسیزده، پس چگونه بر ہر رسولے کتابے نازل شد؟ جوابش چنانکه در "شرح مواقف" و"خيالي" وغیره مذکور ست آنکه کتاب نو باہر رسول ضرور نیست، جائز ست که باچند رسول کتابے باشد که ہرگاه مأمور بر عمل آں شدند، گویا باہریکے نازل شد، یامکرر نازل شده چوں سورة فاتحه، ونسبت نزول باکسی متعارف شد که اول برو نازل گردید. (کذا في النوادر وغيره)

علَّمك إلخ:

آمده ماضی بمعنی مضارع چند جا   عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء

بعد موصول ونداء ولفظ حیث وکلما   درجزاء وشرط وعطف ہر دو باشد در دعا

(نوادر الوصول)

عرب: تخصیص "عرب" باعتبار مقصود ست ورنه ہیچ زبانے خالی ازین سه قسم نبود. فعل: بالکسر اسم مصدر بمعنی کردار، وبالفتح مصدر بمعنی کردن. فعل کلمه: [تقدیمش بنا بر کثرت تصرفات ست، ونظر صرفی بر تصریف.] اگر گوئی: قید مستقل از تعریف فعل چراحذف کرد؟ گویم: تاوارد نشود که فعل مرکب ست از نسبت غیر مستقله وحدث مستقل، ومرکب از مستقل، وغیر آں غیر مستقل باشد اگرچه جوابش ہم ممکن بود. (نوادر الوصول) مبنی: ای موضوع پس افعالے که در استعمال زمانه ازانہا دور شده داخل باشد، واسمائیکه استعمال آں بازمانه است چوں اسم فاعل خارج بود.

ماضی إلخ: ای یکے مخصوص از ازمنۂ سه گانه دراں یافته شود، پس صبوح وغبوق بمعنی شراب صبح وشام وارد نه شود؛ چه بر مطلق صبح وشام دلالت میکند در ماضی باشد یا حال یا استقبال، وہمچنین لفظ ماضی وغیره وارد نیست؛ زیراکه مراد از فہم زمانه بہیئات لفظ ست نه بمادۂ آں، وہمچنین مضارع که دراں دو زمانه است؛ چراکه حقیقة دلالتش علی الاختلاف بریک زمانه است، وبنا بر اشتراک بحالت واحده موضوع برائے دو زمانه نیست. (نوادر الوصول)

چوں: فتح الله کشاد خدا ویفتح می کشاید یا خواہد کشاد. واسم: کلمہ ایست موضوع برائے معنی مستقل نہ بایکے از ازمنۂ مذکورہ، وحرف: کلمہ ایست موضوع برائے معنی غیر مستقل، نحو: ذہبت من البصرة إلى الكوفة. أما فعل سہ قسم ست: ماضی ومضارع وامر. ماضی: فعلے ست موضوع........

ویفتح: اختیار ایں دو مثال برائے تفاؤل ست یعنی گویا درے از علم بر طالب کتاب کشادہ شد یا کشادہ میشود. (نوادر الوصول)

اسم: أصله سمو بالضم بر مذہب حق بمعنی علو واؤ از آخر انداختہ، ہمزہ در اول آورند، وسین را برائے تخفیف ساکن کردند، ودراں ہشت لغت ست: سم سمی مثلث السین واسم بالکسر والضم.

معنی مستقل: فہم آں محتاج بدیگرے نباشد، واسمائے لازم الاضافت وارد نہ شود؛ زیرا کہ در فہم معنی فوق مثلا فہم مطلق ما یفوق علیہ باید، وآں إجمالا کفایت میکند، چنانکہ در فہم ابتداء مطلق ما منہ الابتداء. وبداں کہ مصنف مثال اسم نیاورد یا برائے شہرت؛ چہ کلامے ازاں خالی نباشد، یا بنا بر آنکہ لفظ اسم وفعل وحرف وماضی ومضارع وغیر آں کہ بیان کرد ہمہ اسماء اند، یا برائے آنکہ در ذہبت إلخ مذکور ست. اگر گوئی: مثال فعل ہم دراں مذکور است؟ جوابش آنکہ: در آنجا یک قسم فعل مذکور است فقط علاوہ براں اہتمام فعل نزد صرفیان بسیار، وبر تفاؤل مذکور بالا اشعار ست.

از ازمنۂ: أمس وغد وغیرہ وارد نشود؛ زیرا کہ زمانہ درینجا ہماں معنی لفظ ست نہ معنی کہ مقارن زمانہ باشد.

مضارع: بمعنی مشابہ مشتق است از مضارعت؛ چہ این صیغہ مشابہ است با اسم فاعل وغیرہ در وزن عروضی، ووقوع آں صفت نکرہ وتخصیص بہ بعضے حروف، وآنرا غابر ہم گویند از غبور بمعنی آیندہ شدن، ومستقبل نیز خوانند بکسر باء، وقیاس ہمین ست؛ زیرا کہ پیش آیندہ است چنانکہ ماضی گذرندہ، کذا في "شرح الزنجاني"، ومشہور بفتح باء ست؛ زیرا کہ زمانہ مستقبل بکسر باء ست پس آنچہ دراں ایں زمانہ یافتہ می شود مستقبل بالفتح خواہد بود، وایں توجیہ ضعیف است. وآنچہ گفتہ اند کہ بالفتح افصح است؛ زیرا کہ خطائے مستعمل از قیاس متروک افصح میباشد راہ بجائے نہ مے برد؛ چہ ایں قاعدہ اگر چہ مسلم ست، لیکن قیاس درینجا متروک نیست، ہم استعمال عرب عرباء معتبر ست نہ جہلاء ومقلدین، واز کجا ثابت شد کہ بلغاء عرب بفتح استعمال می کنند؟

فعلے ست: بدین قید اسماء افعال خارج شد. موضوع: بدین قید خارج شد مہملات، وصیغۂ اسم فاعل ومفعول، ولم یضرب وغیرہ؛ چہ موضوع برائے دلالت بر زمانہ ماضی نیست، وکاد ومثل آں کہ در استعمال دلالت بر زمانہ ندارد داخل ماند؛ زیرا کہ موضوع برائے آنست.

برائے دلالت بر حدوث کارے در زمانۂ گذشتہ. ومضارع: **فعلے ست موضوع** برائے دلالت بر حدوث امر درزمان حال یا استقبال. وامر: **فعلے ست** موضوع بجہت فرمودن مخاطب را بامرے چوں: إقرأ یعنی بخواں. ماضی ومضارع دو قسم ست: **معروف** ای فعلے کہ منسوب بفاعل جلی یاخفی ....

فعلے ست: ازینجا مثل: أوہ بمعنی أتوجع کہ اسم فعل ست خارج شد. **موضوع:** خارج شد ازین قید صیغہ مصدر بحرف شرط، ومثل: ضارب الآن أو غدا کہ دلالتش بر حال واستقبال بعارض ست، وداخل ماند مضارع افعال منسلخہ از زمان چون یکاد.

در زمان حال: بدانکہ مضارع نزد بعضے چوں ابن حاجب مشترک است میان حال واستقبال، ونزد بعضے حقیقت ست در استقبال مجاز در حال، ونزد رضی وابن طراوہ بالعکس، وتفصیل دلائل در "نوادر" ست. واز قول مصنف: در زمانہ حال یا استقبال وہم از قول او در معنی یفتح: می کشاید یا خواہد کشاد ثابت نمی شود کہ نزد او مشترک ست؛ چہ جائز ست کہ برائے بیان اختلاف باشد.

فعلے ست: بدین قید مثل: نزال وعلیك اسمائے افعال بروں رفت.

فرمودن إلخ: مراد ازاں مطلق گفتن است مخاطب را کہ معنی مصدری ایں فعل پیدا کن، بطریق استعلاء باشد یا مساوات یا خضوع، پس التماس ودعا را شامل خواہد بود. ومراد از پیدا کردن عامست کہ بر سبیل وجوب بود چوں: ﴿أَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ (الأنعام: ۷۲) یا استحباب نحو: استعذ باللہ، یا إباحت، مثل: ﴿فَاصْطَادُوا﴾ (المائدة: ۲) یا اصلا طلب مقصود نباشد بلکہ تہدید محض بود، مثل: ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ (فصلت: ٤٠) كذا في "النوادر"، ومصنف از ذکر زمانہ سکوت کرد اگرچہ زمانہ استقبال دراں معتبر ست بخیال اینکہ در اندک تأمل ظاہر می شود؛ چہ فرمودن بکارے در ماضی ممکن نیست، وحال استقرار ندارد، پس جز استقبال باقی نماند، وفیہ تأمل.

بامرے: ای بکارے پس دور لازم نہ شود. **ماضی ومضارع:** نہ امر؛ زیراکہ امر مجہول نیاید، وآنکہ مجہول نماید در اصطلاح ایناں مضارع ست. (حاشیة) **معروف:** کہ شناختہ شدہ است بسبب بودن فاعل آں مظہر.

بفاعل جلی: واوآنست کہ حدث بدو قائم باشد، برابرست کہ صادر ہم ازو شود، چوں: ضرب زيد، یانہ مثل: طال عمرو، وازین تعریف جواب آں دریابی کہ گویند: شناختن فعل معروف بنابر تعریف مصنف موقوف ست بر شناخت فاعل، وشناخت فاعل موقوف بر إدراک فعل؛ لأن الفاعل ما أسند إليه الفعل، پس دور لازم آید. وحاصل جواب از دور: کہ فعل درینجا بمعنی اصطلاحے ست، ودر تعریف فاعل بمعنی لغوی کہ حدث باشد؛ تا فاعل صفات را نیز شامل بود. (نوادر الوصول)

نحو: **خلق الله** و یخلق، ومجهول که چناں نبود، نحو: خُلِقَ العالم ویخلق. وہر یک ماضی ومضارع، وہریک **معروف** ومجہول می آید بر **اوزان مختلفہ**. صرفیان فاء وعین ولام را برائے وزن کلمات **قرار دادہ اند**؛ تا زائد را از اصلی ممتاز سازند وہیئات کلمہ را **تصویر** نمایند. اصلی حرفے ست کہ در جمیع **متصرفات کلمہ** یافتہ شود **ودر موازنہ** برابر فاء **یا عین** یا لام افتد **وزائد**..........

خلق الله: بعید نیست کہ در ایراد ایں مادہ مثال تنبیہ باشد بر بودن حق تعالی فاعل جلی وروشن، ورد باشد بر فرقہ دہریہ کہ قائل اند بعدم تاثیر فاعل در عالم، ونیز بر فلاسفہ کہ بر تصرفات ایں عالم بعقل ورب النوع منسوب می کنند، وترک مفعول بنا بر عدم حاجت وقصد اختصار ست؛ چہ در تعریف فعل معروف جز بفاعل احتیاج نیست، ونیاوردن مفعول وگذاشتن بر تعمیم کہ مفید خلق الله کل شیئ باشد برائے رد بر معتزلہ کہ بندہ را خالق افعال خودش دانند نمیتواند شد اگر مصنف بنا بر مشہور مذہب إمامیہ داشتہ باشد چہ نزد ایناں ہم خلق بعضے افعال بہ بندہ منسوب است.

معروف: ای منسوب بفاعل جلی یا خفی نبود، بلکہ بمفعول جلی یا خفی باشد. (نوادر الوصول)

اوزان مختلفہ: باعتبار اختلاف فاعل ومفعول از مفرد وتثنیہ وجمع ومذکر ومؤنث ومجرد ومزید وغیرہ، نہ باعتبار اختلاف حرکات عین کلمہ؛ زیرا کہ ایں اختلاف در مجہول صورت نہ بندد. (نوادر الوصول) **قرار دادہ اند**: بایں طور کہ آنچہ مقابل یکے ازیں سہ افتد اصلے ست، وہر چہ بعینہٖ در وزن موزون آید زائد إلا در چند جا. **تصویر**: ای تصویر ہیئات اجتماعش در ذہن کشند.

متصرفات کلمہ: از ماضی ومضارع وامر ومجرد ومزید وجز آں، پس سین استنصر مثلا کہ در متصرفات ایں باب یافتہ میشود وارد نخواہد شد. **ودر موازنہ**: این تعریف مشہور ست کہ مصنف ازاں عدول نمودہ حکم حرف اصلی قرار داد بدو وجہ، یکے: آنکہ باعتبار ایں تعریف شناخت حرف اصلی موقوف بر دریافت مقابلۂ فاء وعین ولام ست، ودریافت مقابلہ موقوف بر اصالت، ودوم: آنکہ صادق ست بر رائے زائد صرّف وباء زائد جلبب مثلا؛ زیرا کہ یکے بمقابلۂ عین ودیگر بمقابلۂ لام ست.

یا عین: اگر گوئی: یائے تردید بجائے واؤ کہ در عبارت قوم ست چرا آورد؟ گویم: مصنف تعریف حرف اصلی کردہ است، ویک حرف لا جرم بمقابلہ یکے خواہد بود، بخلاف قوم کہ تعریف حروف اصلیہ کردہ اند، پس واؤ در انجامے باید.

وزائد: [ایں لفظ در بعضے نسخ نیست.] ایں جملہ را برائے ارتباط کلام مابعد کہ بما قبلش تعلق نمی داشت افزود؛ تا بدانند کہ ایں کلام جداگانہ است. یعنی آنکہ در مقابلۂ فا یا عین یا لام نیفتد، بلکہ در وزن وموزون بعینہٖ باشد مگر تائے افتعال مبدل غیر مدغم وزائد بہ تبعیت، پس اصطلح بروزن افتعل باشد نہ افطعل، وصرف وجلبب بروزن فعل وفعلل ست نہ فعزل ونہ فعلب. (نوادر الوصول)

ضد آں، و ہر یک معروف و مجہول بر دو گونہ است: اثبات و نفی.

بدان - نور الله قلبك وقلوبنا - قیاس آں بود کہ ہر یک ماضی و مضارع بر ہیژدہ صیغہ می آمد موافق عدد اقسام فاعل، لیکن ماضی بر سیزدہ آید، سہ مشترک و باقی خاص، و مضارع بر یازدہ، چہار مشترک و باقی خاص، چنانچہ خواہی دانست، اکنوں شروع می کنم در بیان اوزان صیغ.

صیغہ: [أراد بالصيغة هيئة تحصل للفعل بسبب نسبته إلى الضمير. (یحیی)] در اصل صِوْغة بود، واو از کسرۂ ما قبل یاء شد یعنی زر در بوتہ گداختن، ودر اصطلاح ہیئات عارض بمادۂ کلمہ، وایں تعریف اولی ست از مشہور کہ هيئة للحروف مع الحركات والسكنات؛ زیرا کہ بر قِ امر، و ضرب بے تکلف صادق مے آید، بخلاف مشہور چہ قِ حروف وحرکات وسکنات وضرب سکنات نہ دارد، واگرچہ جوابش بتکلف دادہ اند. (نوادر الوصول)

موافق عدد: چہ صیغہا دلالت دارد بر فاعلہا، وقیاس آنست کہ عدد دال بقدر مدلولات باشد.

اقسام فاعل: زیرا کہ فاعل غائب واحد وتثنیہ وجمع بود، وہمچنین غائبہ، پس غائب را شش صیغہ باید، وہمین قدر مخاطب ومتکلم را؛ تا بضرب شش در سہ ہیژدہ صیغہ بیرون آید. سیزدہ: شش برائے غائب، وپنج برائے مخاطب ودو برائے متکلم. (یحیی)

سہ مشترک: فعلتما در تثنیۂ مخاطب ومخاطبہ، وفعلت در وحدان متکلم، وفعلنا در تثنیہ وجمع آں. وعلت اشتراک آنکہ چون متکلم بیشتر رو بروئے مخاطب میباشد، ورفع التباس از رؤیت حاصل است، وگاہے کہ متکلم پس حجاب بود اکثر امتیاز باواز مذکر ومؤنث میگردد؛ لہٰذا اشتراک اختیار کردند. وچون اندک التباس بود دو صیغہ آوردند، وہمچنین مخاطب بیشتر رو بروئے متکلم باشد، لیکن گاہے بودنش در پردہ وجہ امتیازی نیست؛ لہٰذا یک صیغہ دراں مشترک داشتند وبس. (نوادر الوصول)

باقی خاص: بسبب نیافتن داعی بسوی اشتراک کہ خلاف اصل ست. (یحیی) چہار مشترک: [تفعل در حاضر وغائبہ، وتفعلان در تثنیہ غائبہ وحاضر وحاضرہ، وأفعل در وحدان متکلم، ونفعل در تثنیہ وجمع آں.] اگر گوئی: چرا در مضارع چہار مشترک شد ودر ماضی سہ؟ گویم: چوں مضارع باعتبار کثرت لفظ ومعنی ثقلے دارد لفظے دیگر نیز مشترک کردند ودر تثنیہ یک معنی دیگر افزودند. (نوادر الوصول)

اوزان صیغ: باضافت لامی؛ چہ مراد از اوزان الفاظ موزون بہ است واز صیغ موزون، ودر بعضے نسخ صیغ اوزان باضافت بیانی كما هو الظاهر، ودر بعضے صیغ واوزان ودر بعضے اوزان وصیغ بعطف واقع شدہ، دریں دو صورت إشارہ بآنست کہ موزون بہ را اوزان وصیغ ہر دو می گویند، بخلاف تصاریف دیگر کہ صیغ ہستند نہ اوزان.

اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَ	فَعَلاَ	فَعَلُوْا	فَعَلَتْ	فَعَلَتَا	فَعَلْنَ	فَعَلْتَ
فَعَلْتُمَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتِ	فَعَلْتُنَّ	فَعَلْتُ	فَعَلْنَا	

بحرکات ثلثہ در عین چوں کلمہ "ما" یا "لا" در آرے نفی ماضی معروف گردد، نحو: ما فَعُلَ ولاَ فَعِلَ آہ. بدانکہ ....

فَعَل: ابتدائے صیغہا از غائب از انست کہ فاعلش ضمیر غائب ست وآں بنکرہ قریب تر ونکرہ اصل ست، وہمچنین مخاطب بہ نسبت متکلم بوے نکارت دارد؛ لہٰذا براں مقدم کردہ شد. (یحیی) فَعَلاَ فَعَلُوْا: چوں برائے فرق صیغہا افزودن حروف زیادت اولی بود لہٰذا الف در تثنیہ برائے خفت، وواو در جمع برائے ثقل افزودند؛ تا خفیف بخفیف، وثقیل بہ ثقیل باشد.
فَعَلَتْ: تا را برائے مؤنث ازان افزودند کہ از مخرج ثانی است ومؤنث ہم در خلقت بمرتبۂ ثانی، وسکون ایں تا برائے آنکہ در حروف اصل ست وہم برائے خفت غائب از مخاطب. (یحیی) فَعَلْنَ: نون در آں مختصر ھن ست، واصلش فعلھن بود، ہا را حذف کردند؛ تا اجتماع دو آلۂ تانیث لازم نیاید، ولام را ساکن کردند؛ تا توالی اربع حرکات در آنکہ بمنزلۂ کلمۂ واحد ست لازم نیاید. (یحیی)
فَعَلْتَ: ماخوذ است از أنت، وفتح تا در ینجا از انست کہ مخاطب بہ نسبت متکلم بسیار ست، وکثرت خفت می خواہد. (أنور علي)
فَعَلْتُمَا فَعَلْتُمْ: ایں ہر دو مأخوذ اند از أنتما وأنتم . فَعَلْتُ: [تثنیہ در ینجا بسبب اشتراک ذکر نکردہ.] ہر گاہ اختصار تا بالف جہت التباس بہ تثنیہ وبنون برائے التباس جمع ممکن نشد لہٰذا تا را کہ در دیگر اخوات ہم بود افزودند، وبرائے فرق از دیگراں ضمہ دادند.

فَعَلْنَا: نون در ینجا مأخوذ است از نحن، والف برائے فرق از صیغہ جمع مؤنث زائد کردند. "ما" یا "لا": برائے دخول "لا" بر ماضی سہ شرط است، اول: تکرار آں بر ماضی دیگر لفظا نحو: ﴿فَلاَ صَدَّقَ وَلاَ صَلّٰى﴾ (القيامة:٣١)، یا معنی نحو: ﴿فَلا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ﴾ (البلد:١١) لأن المعنى: فلا فك رقبة ولا أطعم مسكينا؛ لأنه تفسير للعقبة، دوم: در دعا نحو: لا بارك الله، سوم: جواب قسم نحو: تالله لأعذبنّهم. (نوادر الوصول) نفی ماضی: ماضی منفی بـ"لا" منصرف می شود باستقبال اگر در جواب قسم واقع شود نحو: والله لا فعلت. (رضي)
نحو ما فعل: لیکن مفتوح العین خود مستعمل است وہم موزون آں ومضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست بل موزون آں چوں: کرم وسمع.

بنائے ماضی مجہول از معروفست، اول آنرا ضم دہ، و ما قبل آخرش کسرہ اگر نبود نحو: فُعِلَ ما فُعِلَ آہ.

فصل

بدانکہ علامت مضارع چہار حرف اُتین ست کہ در اولش جا گیرد، الف در یک صیغہ ہمچوں نونْ، و یا در چہار، و تا در پنج.

اثبات فعل مضارع معروف

يَفْعَلُ	يَفْعَلَانِ	يَفْعَلُوْنَ	تَفْعَلُ	تَفْعَلَانِ	يَفْعَلْنَ	تَفْعَلُوْنَ	تَفْعَلِيْنَ	تَفْعَلْنَ	أَفْعَلُ	نَفْعَلُ

بحرکات ثلثہ در عین چوں علامات مضارع را ضم دہی، ....

بنائے ماضی: نزد مصنف وبعضے دیگر اصل ہمہ مشتقات بلا واسطہ مصدر ست اما مصنف دریخا مطابق جمہور میگوید. (نوادر الوصول) **اول آنرا إلخ:** مصنف دریخا محض درپے بیان معروف ومجہول از ثلاثی مجرد ست، چنانکہ تمثیلش براں دلالت دارد، ودر بیان غیر آں اکتفاء بذکر امثلہ کرد، پس حاجت بداخل کردن مجہول غیر ثلاثی بہ تکلف نماندہ. (نوادر الوصول) **اگر نبود:** اگر باشد بحالت خود بگذار.
فصل: در لغت جدا کردن، ودر اصطلاح پارہ مسائل کہ مغائر باشد احکام آنہا بہ نسبت ما قبل. (یحیی) **اُتین:** صیغہ جمع مؤنث غائب ماضی ست از أتی یأتی آمدند آں زناں. **در اولش إلخ:** زیراکہ اگر یاء را در آخر زائد میکردند بمصدر مضاف بیائے متکلم متلبس مے شد، واگر الف ونون وتاء راے افزودند بماضی التباس میرفت. (یحیی)
يَفْعَلُ: میکند ویا خواہد کرد آں یک مرد در زمانۂ حال یا استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث إثبات فعل مضارع معروف.
يَفْعَلَانِ: بدانکہ اولی برائے زیادت حروف علت است، لیکن چوں در اول زیادت ازاں شدہ بود لہٰذا نون را کہ از حروف زیادت ست، وبا حروف مد مناسب تمام دارد افزودند، ودر تثنیہ کسرہ دادند؛ لأن الساکن إذا حرك حرك بالکسر، ودر جمع فتح برائے خفت وفرق از تثنیہ، وگاہے نون تثنیہ را فتحہ وضمہ ہم دہند چنانکہ ﴿أَتَعِدَانِنِي﴾ (الأحقاف:١٧) بفتح نون و﴿تُرْزَقَانِهِ﴾ (یوسف:٣٧) بضم آں در قراءت شاذہ آمدہ است. **بحرکات ثلثہ:** لیکن مضمون العین ومکسور العین خود مستعمل نیست، بلکہ موزون او، چوں: ینصر ویضرب، ومفتوح العین خود ہم مستعمل ست. (منہ)

وبما قبل آخر فتحہ مضارع مجہول شود نحو: یفعل آہ کلمہ ما ولا تغیرے در لفظ مضارع ندہد نحو: لا یفعل، وما یفعل و"لن" مضارع را بمعنی مستقبل گرداند، ومسمّٰی بنفی تاکید بلن، ودر آخر چہار صیغہ نصب کند، وجائیکہ نون اعرابی یابد بیگند نحو:

لَنْ يَّفْعَلَ	لَنْ يَّفْعَلاَ	لَنْ يَّفْعَلُوْا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ تَفْعَلاَ	لَنْ يَفْعَلْنَ
لَنْ تَفْعَلُوْا	لَنْ تَفْعَلِيْ	لَنْ تَفْعَلْنَ	لَنْ أَفْعَلَ	لَنْ نَفْعَلَ	

ما ولا: دخول"ما" بر مضارع نسبت بکلمہ"لا" قلیل ست، لیکن نہ مانند دخول"لا" بر ماضی، و در قرآن شریف بسیار آمدہ. (نوادر الوصول)

تغیرے إلخ: مگر تغیر معنوی خود ظاہر ست کہ از اثبات نفی میشود، أما بعد دخول "ما" و"لا" بر معنی حال یا استقبال برقرار می باشد یا خاص میشود بیکے. رضی گفتہ: بدخول "ما" مختص بحال میشود، نحو: ما يقوم زيد، ونیز گفتہ: کہ نزد سیبویہ از دخول "لا" بسوئے استقبال منصرف میشود، وابن مالک گوید: صلاحیت حال ہم دارد، وقول ابن مالک بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿وَلا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللهِ﴾ (هود: ٣١) گویم: مذہب سیبویہ ہم بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿لا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾ (الكافرون:٢). (يحيى)

بمعنی مستقبل إلخ: در معنی"لن" سہ قول ست، اول: مشہور ای تاکید نفی مستقبل، دوم: تابید وآں نزد بعضے مخصوص بدنیا بود، ونزد بعضے عام تر، وہمیں مذہب معتزلہ است؛ لہذا نفی رؤیت کردہ اند؛ زیراکہ حق تعالی ﴿لَنْ تَرَانِي﴾ (الأعراف: ١٤٣) میفرماید، وبنابراین قول تناقض لازم می آید در مثل قوله تعالى: ﴿قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى﴾ (طه: ٩١) چراکہ "لن" تابید می خواہد و"حتی" تحدید وانتہا، مگر اینکہ ارتکاب تجوز کردہ گویند کہ اینجا بمعنی نفی مجازی مستعمل شد. قول سوم: آنکہ مقتضایش نفی مستقبل ست نہ تاکید ونہ تابید وآن شامل بود تحدید وتابید را، ہمیں مسلک اشاعرہ است، وگاہے برائے دعا ہم آید نحو: قوله تعالى: ﴿فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيراً لِلْمُجْرِمِينَ﴾ (القصص: ١٧) أي اجعلني لا أكون ظهيرا لهم، خلافا لابن السراج وابن عصفور. (نوادر الوصول ويحيى)

نون اعرابي: ای نونیکہ بدل اعراب آمدہ، وایں سوائے نون جمع مؤنث بیگند؛ ازانکہ علامت رفع بہ نصب جمع نمی شود. (يحيى)

لَنْ يَفْعَلَ: وگاہے "لن" را محمول بر"لم" سازند وجازم قرار دہند، کقوله:

فلن يحلُ للعينينِ بعدكَ منظرٌ (س)

و" لم" بمعنی ماضی منفی گرداند و مسمّٰی بنفی جحد، ودر آخر چہار صیغہ جزم کند اگر حرف علت نبود، اگر بود بیگنند، چنانچہ در لم یدع، ونون إعرابی را بیندازد نحو: لم یفعل آہ، چوں نون ثقیلہ در آخر مضارع بالام تاکید در اول آں (نخواند آں یکرد) در آری نون اعرابی را حذف کنی، وواوِ جمع را کہ ما قبل آں مضموم ست ویائے مؤنث حاضر را کہ ما قبل آں مکسور ست بیگنی، ....

مسمّٰی بنفی: [من در کتب سلف تا ایں وقت بریں تسمیہ اطلاعے نیافتہ ام. (یحیی)] گویم: از کتب سلف یکے" کتاب الخصائص "است از ابن جنی، درآں بتذکرہ نفی جحد خیلے بسیط دادہ، پس عدم اطلاع بریں تسمیہ از قلّت تتبع است. (عمادي)

جحد: بالفتح بمعنی جحود یعنی دانستہ انکار کردن، چوں ماضی متحقق الوقوع باشد لہٰذا نفیش را جحد نامیدند، واضافت نفی جحد لامی ست، کعلم الفقہ و شجر الأراك، یعنی اضافت عام بسوئے خاص کہ مفید تخصیص ست. (نوادر الوصول)

جزم کند: بسبب مشابہت خود در نقل معنی بـ "إن" شرطیہ کہ اصلست در حروف جازمہ، یعنی چنانکہ "إن" جازمہ ماضی وحال را بمعنی مستقبل میگرداند ہمچنین "لم" مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند. (نوادر الوصول) اگر بود: ای اگر واؤ ویاء والف بود بیگنند؛ چراکہ جازم رفع را از آخر می افگند ہرگاہ در معتل رفع از جہت استثقال قبل جازم محذوف بود پس ہرگاہ جازم بر وآمد در آخر سوائے حرف علت کہ مشابہت تامہ با حرکت دارد نیافت لاجرم ہمیں حرف علت را حذف کردند، ودر ضرورت با "لم" إثبات حروف ثلثہ ہم آمدہ. (رضي)

بیندازد: چراکہ علامت رفع است. [در شعر "لم" غیر جازم ہم آمدہ. (رضي)] آخر مضارع: اگر گوئی: کہ لام تاکید مضارع را بمعنی حال میگرداند، ونون ثقیلہ بمعنی استقبال، پس چگونہ جمع ہر دو درست باشد؟ گویم: کہ لام تاکید گاہے فقط برائے تاکید آید، ومجرد می شود از معنی حال. (یحیی) نون اعرابی را: چراکہ فعل بانون ثقیلہ مبنی می شود ودر مبنی علامت رفع گنجائش ندارد، یا بسبب استکراہ اجتماع نونات، وایں نزد کسے ست کہ فعل بانون ثقیلہ پیش او معرب ست. (رضي)

مضموم ست: واگر در واوِ جمع مذکر غائب وحاضر ما قبلش مفتوح ومؤنث حاضر ما قبل یاء درآں مفتوح ست چوں: یخشون ویرضون وتخشین وترضین واؤ را در جمع جہت اجتماع ساکنین حرکت ضمہ دہند ویا را در مؤنث حاضر حرکت کسرہ؛ تا ما قبل نون در جمع ہمہ جا مضموم ودر مؤنث حاضر ہمہ جا مکسور بیک وتیرہ باشد. (رضي)

بیگنی: بسبب اجتماع ساکنین واول آنہا مدہ ست، واگر ایں واؤ بر قرار ماندی البتہ موجب ثقل شدی، پس ضمہ را براں دلیل گذاشتند وواؤ را حذف کردند. وسیبویہ گوید: کہ اگر اضربون واضربین ہمچو اضربان می گفتند، وواؤ ویاء را حذف نمی کردند خارج از قیاس نبودی ہمچو تمادّا الثوبَ. (رضي)

وبعد نون فاعل الف فاصل در آری، وما قبل نون ثقیلہ در تثنیہ وجمع مؤنث ساکن بود، ودر جمع مذکر مضموم، ودر واحد مؤنث حاضر مکسور، ودر چہار باقی مفتوح، ونون ثقیلہ مکسور باشد اگر پس الف افتد، وگرنہ (غائب باشد یا مخاطب) مفتوح (ای مفتوح باشد) چنانچہ لام تاکید.

مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیلہ معروف یا مجہول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانِّ	لَيَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَانِّ	لَيَفْعَلْنَانِّ
لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلِنَّ	لَتَفْعَلْنَانِّ	لَأَفْعَلَنَّ	لَنَفْعَلَنَّ	

ونون خفیفہ حکم نون ثقیلہ دارد..........................

الف فاصل: تا اجتماع سہ نون زائد کہ مستکرہ است لازم نیاید، پس وارد نشود اجتماع سہ نون در لیکوننّ وچہار نون در یمننّ؛ زیرا کہ در اول یک نون اصلی ست ودر دوم دو نون. (نوادر الوصول) **نون ثقیلہ**: بدانکہ دخول ایں نون اکثر واشہر بر مستقبلے ست کہ دراں معنی طلب باشد ہمچو امر ونہی واستفہام وتمنی وعرض، وبر مستقبلے کہ خبر محض باشد داخل نشود إلا وقتیکہ بیاید بر اول فعل چیزیکہ دلالت بر تاکید کند ہمچو لام قسم، وأما زائدہ برائے توطیہ، وہمچنین بر ماضی وحال در نیاید. (رضي)

مضموم: [تا دلیل باشد بر واؤ محذوف.] وایں حکم کلی ست مر جمعے را کہ واوش از جہت ضمہ ما قبل درینجا افتادہ باشد، وواحد مؤنث حاضرے را کہ یائش از جہت کسرہ ما قبل ساقط شدہ باشد، وجمعے را کہ ما قبل واوش مضموم وواحد مؤنث حاضرے را کہ ما قبل یائش مفتوح باشد؛ چہ در صورت اول ضمہ وکسرۂ ما قبل بعد سقوط واؤ ویاء بر قرار ماند، ودر صورت ثانی واؤ ویاء را حرکت ضمہ وکسرہ دادہ شود. (أنور علي) **مکسور**: تا دلیل باشد بر یائے محذوف.

مکسور باشد: بسبب مشابہت وے با نون ثقیلہ تثنیہ در زیادت بعد الف، ووجہ کسرہ نون تثنیہ بالا گذشت.

وگرنہ مفتوح: ازانکہ خفت مطلوب ست. **لَيَفْعَلَنَّ**: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد کرد، یا کردہ خواہد شد آں یک مرد در زمانہ استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیلہ معروف یا مجہول.

لَتَفْعَلَنَّ: صیغۂ واحد مؤنث غائب ومذکر حاضر. **لَتَفْعَلَانِّ**: صیغہ تثنیہ مؤنث غائب ومذکر حاضر ومؤنث حاضر.

حکم نون إلخ: ای در افادۂ معنی تاکید مستقبل إلا نزد خلیل کہ بقولش تاکید ثقیلہ ابلغ است از تاکید خفیفہ بدلیل قولہ تعالی: ﴿لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُوناً مِنَ الصَّاغِرِينَ﴾ (يوسف: ٣٢)؛ زیرا کہ زن عزیز را مسجون بودن حضرت یوسف علیہ السلام بسیار مطلوب بود از صاغر بودن شان علیہ السلام. (نوادر الوصول)

جزآنکہ خودش ساکن ست، وجائیکہ پیش از ثقیلہ الف آید در نیاید.

مضارع مؤکد بلامِ تاکید ونون خفیفہ معروف یا مجہول

لَیَفْعَلَنْ	لَیُفْعَلُنْ	لَتَفْعَلَنْ	لَتَفْعَلُنْ	لَتَفعَلِنْ	لَأَفْعَلَنْ	لَنَفْعَلَنْ

چوں لائے نہی در آید بمعنی منع گرداند وعمل" لم" کند، نحو: لا تفعل آه. در نہی ہم نون ثقیلہ وخفیفہ بطوریکہ دانستی در آر. لام مکسور کہ آں را لام امر خوانند........

وجائیکہ: ای در مثنی وجمع مؤنث در نیاید بسبب لزوم التقائے ساکنین علی غیر حدہ، لیکن یونس وکوفیین بہر دو الحاق آں جائز داشتہ اند، پس بعد لحوق ایں نون یا ساکن میماند، وہمیں ست مروی از یونس، وجواب میدہد از التقاء ساکنین باینکہ الف واقعہ قبل ایں نون بمنزلہ حرکت ست؛ چراکہ در آں مدہ است.

وازینجاست قراءۃ نافع: ﴿مَحْيَايَ﴾ (الأنعام: ١٦٢) وقولهم: "التقتْ حلقتا البطانِ" ای بسکون ما بعد الف، ویا متحرک می شود بکسرہ از جہت التقائے ساکنین، وبریں وجہ حمل کردہ شد قولہ تعالی: ﴿وَلا تَتَّبِعَانِّ﴾ (يونس: ٨٩) بتخفیف نون، پس آنکہ ہر یک از خفیفہ وثقیلہ نزد سیبویہ اصل ست برأسہ، ونزد کوفیین ثقیلہ اصل ست. (رضي)

لَيَفْعَلَنْ: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد کرد یا، کردہ خواہد شد آں یک مرد در زمانہ استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون خفیفہ معروف یا مجہول. لَتَفْعَلَنْ: صیغۂ واحد مؤنث غائب، ومذکر حاضر. لَتَفْعَلُنْ: باسقاط صیغۂ تثنیہ وجمع مؤنث غائب از جہت الف، واسقاط صیغۂ تثنیہ مذکر حاضر نیز از جہت الف.

لَتَفْعَلِنْ: باسقاط صیغۂ تثنیہ وجمع مؤنث حاضر از جہت الف.

بمعنی منع: یعنی مضارع بعد دخول لائے نہی مسمّٰی بہ نہی شدہ باآنکہ نہی نزد مصنف در مضارع داخل است، لہٰذا فعل را در ما سبق بسوئے نہی تقسیم نکرد. (نوادر الوصول)

لام امر: [احتراز است از لام كي كہ آں نیز مکسور باشد. (نوادر الوصول)] ابن ہشام در مغنی می آرد کہ ایں لام بعد واؤ وفاء اکثر ساکن شود، وگاہے متحرک ماند، نحو: ﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي﴾ (البقرة: ١٨٦) وبعد "ثم" بالعكس نحو: ﴿ثُمَّ لْيَقْضُوا﴾ (الحج: ٢٩) بسکون لام در قراءت کوفیان وقالون وبزی، وگاہے بقرینہ در شعر باوجود بقائے عمل حذف شود، خلافا للمبرد، وكسائي در نثر نیز بشرط تقدم لفظ "قل" جائز داشتہ نحو: ﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلاةَ﴾ (إبراهيم: ٣١) أي ليقيموا، وابن مالک گفتہ: گاہے در نثر بعد قول خبرے محذوف شود نحو:

قلت لبواب لديه دارها   تيذن؛ فإني حموها وجارها =

در مضارع عمل "لم" کند و بمعنی امر گرداند، ودر نیاید بر صیغۂ معروف برائے خطاب.

مضارع معروف بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلاَ	لِيَفْعَلُوْا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلاَ	لِيَفْعَلْنَ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ

مضارع مجہول بلام امر

لِيُفْعَلْ	لِيُفْعَلاَ	لِيُفْعَلُوْا	لِتُفْعَلْ	لِتُفْعَلاَ	لِيُفْعَلْنَ	لِأُفْعَلْ	لِنُفْعَلْ

فصل

بدانکہ امر راپنج صیغہ است، وبنائے آں از مضارع مخاطب معروف می گیرند، ....

= أي لتأذن، وایں حذف بضرورت شعری نیست؛ چہ ایذن بجائے تیذن مستقیم می شود. (نوادر الوصول)

در نیاید: قیاس آں بود کہ امر مخاطب معروف ہم بلام باشد، لیکن برائے کثرت استعال لام باحرف مضارع حذف کرد، وچوں اعراب مضارع بجہت مشابہت اسم فاعل بود، وآں بعد حذف باقی نماند؛ لہٰذا امر را مبنی کردند، وکوفیاں چوں آنرا در احادیث واشعار بلام ہم یافتند محذوف اللام رابتقدیرش معرب قرار دادند.

وبدانکہ اگر مامور جماعتے باشد کہ بعضے ازاں حاضر وبعضے غائب اند، قیاس آنست کہ حاضر رابر غائب تغلیب ساختہ بصیغۂ حاضر مامور کنند، ودریں صورت بر قلّت جائز است ادخال لام بر صیغۂ خطاب ہم؛ تا لام افادۂ غیبت وتا افادۂ خطاب بکند، پس لفظ برائے مجموع امرین بود، وازینجا در قراءت شاذہ "فبذلك فلتفرحوا" آمدہ. (رضي)

بر صیغۂ معروف: وداخل می شود بر مضارع برائے طلب فعل ولام دعا، نحو: ليغفر الله لنا داخل ست در لام امر. (رضي)

برائے خطاب: بلکہ بر صیغہائے غائب ومتکلم معروف ومجہول در آید نزد بصریان. لِيَفْعَلْ: ای باید کہ بکند یا بگو: کہ کند.

فصل: مخفی مباد کہ اوامر ونواہی سوائے امر حاضر معروف معرب وقسم مضارع عند؛ لہٰذا ہمہ را دریک فصل آورد، بخلاف امر حاضر معروف کہ مبنی وقسم مضارع ست؛ لہٰذا فصلش جدا کرد. پنج صیغہ: تثنیۂ مذکر ومؤنث مشترک باقی خاص.

وبنائے آں از مضارع: تحقیق نزد مصنف آنست کہ امر ومضارع وغیرہ ہمہ از مصدر ماخوذ اند، لیکن اینجا موافق جمہور کلام میکند، چنانچہ لفظ "می گیرند" کنایہ بآنست، ودر بعضے نسخ بجائے "می گیرند" لفظ "است" واقع شدہ، بریں تقدیر ہم مضائقہ ندارد؛ چہ مصنفان بدون اشارت ہم اکثر موافق جمہور حرف زنند وتحقیق خود جائے دیگر کنند. (نوادر الوصول)

علامت آنرا بیگفنی، پس اگر ما بعدش ساکن بود بجایش ہمزۂ وصل مضموم در آر اگر عین کلمہ مضموم بود، و گرنہ مکسور، و در آخر آں حکم "لم" جاری کن امر شود.

اِفْعَلْ	اِفْعَلاَ	اِفْعَلُوْا	اِفْعَلِيْ	اِفْعَلْنَ

بحرکات ثلثہ در عین و ہر در نون بنحیکہ پنداشتی در آرے.

فصل

بدانکہ ماضی و امر و حرف مبنی اصل.........

بیگفنی: تا خفت کہ کثرت استعمال او میخواہد حاصل آید. اگر گوئی: بعد حذف ہمزہ ے آید پس چہ تخفیف در لفظ باشد، بلکہ في الجملہ ثقل ست؛ چہ ہمزہ مکسور یا مضموم بود و علامت مضارع مفتوح. جوابش آنکہ: بودن ہمزہ در ہر صیغہ امر ضرور نیست، چوں: عد وضع و کلم و تکلم، و در صیغہائے کہ می آید بحالت وصل ے افتد، پس اعتبار رانشاید.
ساکن: و اگر متحرک باشد آخر راساکن کن اگر حرف صحیح بود چوں: از تَعِدُ عِدْ، و اگر آخر حرف علت بود آنرا بیگفن، چوں: قِ از تقي. (نوادر الوصول) ہمزۂ وصل: بدانکہ ہمزۂ وصل خواہ بر اسم آید یا بر فعل و حرف ازانجا کہ حرف مبنی است و اصل در بنا سکون باید کہ ساکن باشد، وچوں در تحریک ساکن کسرہ اصل ست سزاوار آں بود کہ وقت حاجت مکسور گردد، و علتے دیگر برائے کسرہ اش تلاش نباید کرد، مگر برائے ضمہ و فتحہ کہ خلاف اصل ست حاجت علت افتد.
پس ضمہ اش در اکثر احوال تابع ثالث باشد، در امر چوں: اُقتل، و در غیر آں، مثل: اُقْتُدِرَ ماضی مجہول؛ تا دم خروج کسرہ بطرف ضمہ لازم نیاید؛ چراکہ ساکن مانع قوی نیست، کذا في "الرضي"، و بعضے گفتہ اند: کہ ہمزہ تابع حرکت ثالث ست، پس با مضموم مضموم باشد، نحو: اُنصر، و با مکسور مکسور، لیکن با مفتوح مفتوح نشود برائے التباس بمضارع متکلم در حال وقف، ولاجرم مکسور گردد؛ ازانکہ کسرہ بہ نسبت ضمہ خفیف ست.
و وجہ زیادت ہمزہ برائے ابتداء بسکون آنکہ ایں حرف ہنگام خروج صوت از ہمہ حروف حلقی مقدم ست، و حروف حلقی بر ہمہ حروف باقیہ مقدم؛ ولہٰذا در حروف ہجا مقدم آوردہ اند، و وجہ تسمیہ اش آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل می شود و می پیوندد، و یا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل و بعد خود را باہم وصل می نماید، یا آنکہ متکلم بہ سبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب نمیرسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل گردد کذا في "نوادر الوصول".
مبنی اصل: [نزد جمہور؛ زیراکہ بشدت امتزاج حرف آخرش حکم وسط پیدا کردہ، و وسط محل اعراب نیست، و نزد بعضے معرب است باعراب تقدیری.] مبنی نزد زمخشری کلمہ ایست کہ آخرش بدخول عوامل لفظا یا تقدیرا تغیر نہ پذیرد، پس نزد او زید و عمرو=

ولازمند، ومضارع معرب ست مگر وقت لحوق نون فاعل ونون تاکید. واسم بر دو گونہ است: مبنی آنکہ آخر وے بدر آمدن عامل تغیر نیابد نحو: من ضرب هؤلاء؟ ومعرب یعنی قبول کنندہ اعراب نحو: ضرب زید ورأیت زیدا ومررت بزید دو نوع ست: متمکن کہ جائے دہد اعراب وتنوین را امکن ومنصرف نیز خوانندش، ومتقی کہ جائ ندہد کسرہ وتنوین را مگر بداعیہ، نحو: صدق أحمد، ونیز بر سہ گونہ است: مصدر اسمے کہ ....

= در حالت افراد معرب ست، وابن حاجب آنرا مبنی داند وعند الترکیب معرب خواند، ومبنی اصل آنکہ بنا یش محتاج مشابہت مبنی دیگر نبود، مثل امر وحروف وماضی، وغیر اصل کہ محتاج مشابہت بود، وآنرا لازم ست کہ مدام بیک حال ماند، چوں اسم اشارہ کہ محتاج بمشار الیہ است، ومثل حرف کہ بضم ضمیمہ احتیاج دارد، یا عارض کہ گاہی مبنی بود وگاہی معرب، مثل منادی مفرد نحو: یا زید! کہ با حرف ندا مبنی ست وبدون آں معرب. (نوادر الوصول)

لازمند: ای بنائے ایشان گاہے جدا نشود. (منہ) آخر وے: ایں تعریف بطور جار اللہ زمخشری ست.

عامل: آنچہ آخر کلمہ را بگرداند از حالتے بحالتے. (منہ)

من ضرب هؤلاء: یحتمل کہ "من" مرفوع باشد بر ابتداء یا منصوب بود بر مفعولیت. متمکن: مخفی نماند کہ متمکن نزد اہل فن بمعنی معرب کما في "الصحاح" نہ بمعنی منصرف چنانکہ مصنف گفتہ آرے أمکن بمعنی منصرف، وغیر أمکن بمعنی غیر منصرف از اصطلاحات فن ست. (نوادر الوصول)

جائے دہد: ای استحقاق دخول تنوین دارد، پس منتقض نشود بمثل: الرجل وغلام زید کہ دراں بالفعل نیست. (یحیی)

تنوین: مراد از تنوین اینجا تنوین مقابلہ وتمکن است؛ چہ تنوین تنکیر لاحق می شود مبنیات را چون: صهٍ ومهٍ کہ اسم فعل اند، وہمچنین عوض مختص معرب نیست، چوں: حینئذ، وہمچنین تنوین ترنم بمطلق کلمہ فعل باشد یا اسم یا حرف در آخر قوافی برائے مد صوت می آید. (نوادر الوصول)

متقی: لاتقائه من الكسرة والتنوين . (یحیی) کسرہ وتنوین : [ای نون ساکن کہ در آخر میخوانند نمی نویسند.] حرف عطف مشعر ست بمذہب زجاج کہ ہر دو را بالذات از غیر منصرف ممنوع داند، بخلاف جمہور کہ ممنوعیت کسرہ نزد شاں بہ تبعیت تنوین ست. (نوادر الوصول)

مصدر اسمے کہ: ایں تعریف بطور مسلک بصریین ست، ونزد کوفیین فعل ماخذ مصدر ست. (ش)

ماخذ فعل بود ودر آخر معنی فارسی آں دن آید یا تن. ومشتق ای لفظے مصوغ از مصدر باحداث
ساختہ شدہ
ہیئتے ومعنی بابقائے مادہ ومعنی آں کصوغ الأواني والحُلي من الفضة. وجامد کہ نہ مصدر
جمع آنیة بمعنی ظرف زیور از نقرہ
ونہ مشتق از وست بر سہ وجہ ست: ثلاثی کہ درو سہ حرف اصلی بود، ورباعی کہ درو چہار حرف
اگرچہ زائد نیز بود
اصلی است، وخماسی کہ درو پنج حرف اصلی باشد وہر یك دو قسم است: مجرد کہ درو حرف زائدہ
از ثلاثی ورباعی وخماسی ای تنہا از زائد
نبود، چوں: فَرَس..

ماخذ فعل إلخ: [احتراز ست از ضاربیة ومضروبیة.] حقیقة جائیکہ فعل باشد، یا تقدیرا جائیکہ فعل را ازو مطلقا بنا نکردہ باشند، مثل: أفکل بروزن أحمد بمعنی لرزیدن از سرما یا خوف کہ ففعلش نیامدہ. ومراد از فعل اصطلاحے ست واز ماخذ حقیقی مقابل جعلی، پس لبن وخریف مثلا کہ ماخذ جعلی برائے ألبن وأخرف است وارد نشود. (نوادر الوصول)

ودر آخر: ایں تعریف مشہور ست کہ مصنف ازاں عدول کردہ حکمے از احکام مصدر قرار داد؛ زیراکہ بر لفظ عنق بمعنی گردن، ونفسہ بمعنی خویشتن صادق می آید. (نوادر الوصول) مشتق: بدانکہ اشتقاق برآمدن لفظے ست از لفظ دیگر بادنی تغیر بشرط مناسبت در لفظ ومعنی، وآں بر سہ قسم ست: زیراکہ ایں تغیر یا بہ تبدیل حرفے باشد بجائے حرف دیگر متحد المخرج، وآنرا اشتقاق اکبر گویند، چوں: نعق از نهق، یا بسبب تقدیم حرفے وتاخیر دیگرے چوں: جبذ از جذب، وایں را اشتقاق کبیر نامند، ویا تغیر بدون تبدیل وتقدیم وتاخیر واقع شود، وآن را اشتقاق صغیر خوانند، چوں: ضرب از ضربٌ. صغیر عبارت است از خروج لفظے از لفظے باوجود مناسبت در حروف وترتیب، وکبیر از خروج بدون ترتیب، واکبر از خروج بشرط مناسبت در مخرج. ومراد دریں جا اشتقاق صغیر ست.

از مصدر: خارج شد ازاں آنچہ از مصدر نیاید چوں ذأبت ماخوذ از ذئب کہ اسم ست. (شرح الأصول)

بابقائے: [احتراز است از جبذ مشتق از جذب باشتقاق کبیر.] احتراز ست از نعق مشتق از نهق باشتقاق اکبر.

الحلي: بروزن دُلِي اصلش حُلُوْيٌ، بود بقاعدہ مرمي حلي شد. بر سہ وجہ: مقسم ایں اقسام جامد را قرار داد نہ مطلق اسم معرب را؛ زیراکہ مصدر خماسي الأصل نمی باشد، وتقسیم اسم معرب باقسام ثلاثہ متدعی تقسیم مصدر ہم بطرف خماسی بود.

ثلاثی: [اگر گوئی: اسم آحادی وثنائی ہم باشد، چوں: کاف خطاب وما ومن، پس چرا ذکر نکرد؟ گویم: ایں اسماء مبنی ست وایں جا تقسیم معرب.] بضم اول منسوب ست بسوئے ثلاثہ مفتوح، وضمۂ اول از تغیرات نسبت ست، وہمچنیں رباعی وخماسی بضم اول منسوب باربعہ وخمسہ نہ منسوب بہ ثلاث ورباع وخماس بالضم؛ زیراکہ بر زید ثلاثی صادق نمی آید چہ زید منسوب سہ سہ حرف نیست. (نوادر الوصول) فرس: جنس اسپ نر باشد یا مادہ، کذا في "القاموس".

وجَعْفَر وفَرَزدق ومزید کہ در وزائد ہم بود، چوں: حِمَار وقِنْفَخْر وخُزَعْبِيْلٌ، زیادتی اسم بیش از چہار حرف نبود، ولا يتجاوز سبعا. پس بدانکہ مصدر فعل ثلاثی مجرد اکثر بریں اوزان می آید:

فَعْلة	فَعِلَ	فَعَل	فُعلَة	فِعلة	فَعْلَة	فُعْل	فِعْل	فَعْل[1]
فُعَالَة	فِعَالة	فَعَالة	فُعَال	فِعَال	فَعَال	فُعَل	فِعَل	فَعِلَة

جعفر: بمعنی نہر صغیر وکبیر، ونزد بعضے بمعنی نہر پر، وبمعنی ناقۂ فربہ، ونام ابن کلاب، ونام یکے از ائمہ، وپسر يحيى برمكي، وکیمیا گری کہ زر جعفري منسوب باوست، وآنچہ بمعنی خربزہ وحمار شہرت دارد در کتب معتبرہ لغت ازاں اثرے پدید نیست. (نوادر الوصول)

فرزدق: بفتحتين وسکون ثالث وفتح رابع بمعنی پارہ خمیر مدور، ولقب ہمام بن غالب برائے آنکہ کوتاہ قد وفربہ بود، یا بنا بر آنکہ روئے مدور درشت وقبیح داشت. زیادتی: بدانکہ از دیاد "یاء" در مصدر معمولست، وحاجت مے افتد در تصحیح آں بتاویل بعید، چنانکہ سروری در "شرح گلستان" وجلبی وخطائی در حواشی "مطول" در لفظ خصوصیت بضم خاء رفتہ، وحاصل کلام ہمہ آنکہ مصدر را یعنی سلامت وخصوص را مثلا بمعنی فاعل گیرند پس یائے مصدری براں افزایند، وایں محض تکلف ست.

لہذا عبد الحکیم ایں توجیہ را غیر مرضی میدارند، ونور الله احراري بتغليط لفظ سلامتی وامثال آں تنصیص مینماید، معہذا اگر از بعضے اکابر ہمچو الفاظ از قلم بر آید تا امکان بتصحیحش باید کوشید وتغليط نباید نمود، چنانکہ مسلک صاحب "بہار عجم" ست؛ لهذا تاج الأذكياء ورئيس الكملاء مولانا أبو محمد سعد الله - غفر الله ذنوبهم - در شرح ایں لفظ تاویلے اختیار کردہ قائل بزیادت شدہ اند واز نسبت تغلیط بہ مصنف کف لسان فرمودہ. (أنور علي)

فِعْل: بالکسر، چوں: فسق از حکم بیروں آمدن، از ض. فَعْلَة: بالفتح، نحو: رحمة مہربانی کردن، از س.

فعلة: بالکسر، نحو: نشدة گم شدہ را جستن، از ن. فُعلَة: بالضم، نحو: كدرة غبار آلود شدن، از س.

فَعَل: بفتحتين، نحو: طلب جستن، از ن. فَعِلة: بفتح وکسر، نحو: سرقة دزدیدن، از ض. فِعَل: بالكسر والفتح، نحو: صغر کوچک شدن، از ك.

فُعَل: بالضم والفتح، نحو: هدى راہ نمودن، از ض. فَعَال: بالفتح، نحو: ذهاب رفتن، از ف. فِعَال: بالكسر، نحو: صراف سبک بگشتی آمدن، از ض. فُعَال: بالضم، نحو: سؤال خواستن، از ف. فَعَالَة: بالفتح، نحو: زهادة پرہیز گار شدن، از س. فِعَالَة: بالکسر، نحو: دراية دریافتن، از ض. فُعَالَة: بالضم، نحو: بغاية جستن، از ض.

[1] چوں قتل کشتن.

فَعِيلٌ	فَعِيْلَة	فُعُوْل	فُعُولة	مَفْعَل	مُفْعِل	مَفْعَلة	مَفْعِلة	فَعْلَىٰ
فِعْلَىٰ	فُعْلَىٰ	فَعْلان	فِعْلان	فُعْلَان	فَعَلان	فَعَالِيَة	فَعْلُوْلَة	

ومی آید بر مَفْعُوْلٌ ومَفْعُوْلَة وفاعِلَةٌ وفَعُوْلٌ ومَفْعُلَةٌ وفَعُّوْلَة وفَعْلُوَّة وفَعْلاء وفَيْعلُوْلَة وجز آں و للمبالغة (یعنی تکثیر) تَفْعَالَ وفعّيلی وفَعَلُوْت وفَعْلُوْتیٰ وتِفِعّال........

فَعِيلٌ: نحو: وميض درخشيدن برق، ازض. فَعِيْلَة: نحو: قطيعة بريدن از خويشي، از ن. فُعُوْل: بالضم، نحو: دخول درآمدن ازنصر. فُعُولة: بالضم، نحو: صهوبة سرخ وسفيد شدن، ازس.

مَفْعَل: نحو: مدخل درآمدن از نصر، ومرجع باز گشتن از ضرب، ومسعاة، أصله: مسعية، یاالف شد کوشش کردن از فتح، ومحمدة ستودن ازسمع، ودعوي خواندن از نصر، وذكرى ياد كردن از نصر، وبشري مژده دادن از نصر، وليان، أصله لويان واؤ یا شد ودر یا ادغام یافت مدافعت کردن از ضرب، وحرمان بے بہرہ ماندن از ضرب، وغفران بخشیدن ازضرب، وكراهة ناخوش شدن ازسمع، وقيلولة درنیمروز خفتن ازضرب.

فَعَلان: نحو: نزوان جستن نربرماده، ازنصر. مفعول: نحو: مكذوب ومكذوبة وكاذبة دروغ گفتن، ازض.

فعول: نحو: قبول پذیرفتن، از س. مَفْعُلَةٌ: نحو: مملكة مالک شدن، از ض. فعولة: نحو: جبورة تكبر كردن، از ن.

فعلاء: نحو: رغباء خواہش کردن، ازس.

فَيْعلُوْلَة: نحو: كيونونة شدن ازن، اصلش نزد اخفش وکوفیان کونونة بضم فا کلمہ بود، ضمۂ فا بفتحہ بدل کردند؛ تا ہمہ مصادر ذوات الناء کہ مفتوح الفاء اند موافق شود، پس ازان واؤرا بیا بدل کردند برائے حمل بر اخوات او وایں تکلف محض ست، وسيبويه وبصريان گویند: اصل آں کیونونة بفتح عین ست، واؤ بقاعدۂ مرمي یا شد ودر یا ادغام یافت، پس ازاں یائے مفتوح برائے تخفیف حذف شد، رضي گوید: قول سیبویہ اولی ست.

للمبالغة: اختلاف کردہ اند کہ در اوزان مبالغہ ومصادر آیا مناسبت ست؟ وایں مسلک زمخشری ست، وبہمیں رفتہ اند غیر سیبویہ بدلیل آنکہ چوں ایں باب کثیر الاستعمال ست اولی کہ قیاسی باشد، وسیبویہ گوید: کہ ثلاثی اند لاغیر. (شرح المراح)

تَفْعَالَ: نحو: تجوال بسیار جولان کردن، از نصر. فعّيلي: نحو: دليلي بسیار راہ نمودن، ازنصر.

فَعَلُوْت: نحو: رغبوت بسیار خواہش کردن، ازس. فَعْلُوْتي: نحو: رغبوتی بسیار خواہش کردن، ازسمع.

تِفِعّال: نحو: تقطاع بکسر تین وتشدید طاء بسیار بریدن، ازمنع.

وغیرھا، وبنائے مَفْعِل مطرد ست کفَعْلة للْمرَّة وفِعْلة لِلحَالة، **واسم مشتق شش نوع است:**
ضربت ضربة جلست جلسة

اسم فاعل، وزنه من الثلاثي المجرد:

فَاعِلٌ	فَاعِلاَنِ	فَاعِلُوْنَ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلاَتٌ

وللمبالغة:

فعِل	فَعِيْلٌ[1]	فَعُوْلٌ	فَعَّال	فُعَّال	مِفْعَل	مِفْعَال	مِفعِيْل	فِعِّيْل	فُعَلة	فُعَّل

غیرھا: چوں: كذاب بالكسر وتشدید ذال، وغلبي وغلبة بضمتين وتشدید یاء، وغلبی بکسرتین وتشدید، وساکونة بضم کاف، وکبریاء بالکسر وکسر راء، وغلواء بر وزن علماء از حد گزشتن، والعونة بضم ہمزہ وعین مہملہ بسیار یاری کردن. (شرح الأصول)

مَفْعِل: بکسر عین وفتح آں. (نوادر الأصول) كفَعْلَة إلخ:

المفعل للموضع والمفعل للآلة الفعلة للمرة والفعلة للحالة

اسم فاعل: [آنکه دلالت کند بر چیزیکه در وصفت حادث شده، چون: ضارب یعنی شخصیکه در وصف زدن حادث شده. (منه)

]بدانکه صرفیان از مصدر واسم فاعل وغیره بحیثیت اشتقاق وتعداد صیغ وجزآں بحث می کنند، ونحویان از حیثیت عمل لہٰذا.

فَاعِلٌ: برائے مذکر وگاہے برائے مؤنث آید، چوں: حائض وطالق که اسم فاعل اند بتاویل شيء طالق وانسان حائض نزد سیبویہ، وخلیل گوید: که اسم فاعل نیستند بلکه ایں اشتقاق از حیض وطلاق ہمچو اشتقاق دارع ست از درع بمعنی صاحب درع پس بمعنی ذو طلاق وذو حیض باشد، وکوفیاں گویند: تاء دریہنا مقدر ست بجہت عدم لبس واختصاص بمؤنث، ورد میکند آنرا امرأة حاملة ومرضعة که باعدم لبس تاء مقدر نیست. فعِل: نحو: حذِر بسیار پرہیزگار، از علم.

فَعُوْلٌ: نحو: ضروب بسیار زننده. فَعَّال: نحو: قطاع بسیار برنده، از منع. فُعَّال: نحو: ضُرّاب بسیار زننده.

مِفْعَل: نحو: مجزم ومجزام بسیار قطع کننده، از ضرب. مِفْعِيْل: نحو: منطيق بسیار گو، ازض.

فِعِّيْل: نحو: شريب بسیار نوشنده، از علم. فُعَلة: نحو: ضحكة بسیار خنده کننده، از علم. فُعَّل: نحو: قلب بسیار دانا بتقلیبات امور ازض.

---

[1] نحو عليم بسیار دانا.

ونحو ذلك، ويزاد التاء للتأكيد، نحو: **علاّمة وفروقة ومجزامة**.
برائے زیادت در مبالغہ

و اسم مفعول، وزنه منه:

مَفْعُوْلٌ[1]	مَفْعُولان	مَفْعُوْلُوْن	مَفعُوْلَةٌ	مَفْعُوْلتان	مَفعُوْلاتٌ

وفَعُولٌ و**فَعيل** و**فُعلة**، وقلّ **فَعْل** وفِعل وفاعل.
قتول بمعنی مقتول　　کاتم بمعنی مکتوم

واسم تفضيل، ميزانه: أفعل فُعلیٰ، والجمع أفاعِلُ.
کنند تر آں یک مرد

واسم آله، ميزانها: **مِفْعَل مِفعَلَة مِفْعَال**، وقَلّ فِعَال، والجمع: **مَفَاعِل** ....

علامة: بسیار بسیار داننده از علم. **فروقة**: بسیار جدا کننده از علم. **مجزامة**: بسیار برنده از ض.

اسم مفعول: [آنچہ دلالت کند بر چیزیکہ بروماخذ فعل واقع شود، چوں: مضروب: زدہ شدہ. (منه)] بنائے آں از مضارع مجہول ست، چوں زیادت حرف علت ممکن نبود لہٰذا از حروف زیادت بعد حذف علامت مضارع میم مفتوح در اولش آورند؛ چہ اگر ضمہ علامت مضارع باو میدادند التباس بمفعول إفعال مے شد. وچوں بعد فتحہ ہم التباس باسم ظرف لازم بود عین راضمہ دادند، وبجہت غرابت ایں وزن باشباع خواندند؛ تا واوے پیدا شد. وشرط بنائش آنکہ فعل متعدی باشد؛ چہ از لازم بدون تعدیہ بحرف جر بنائے مفعول درست نیست، نگوئی: مذهوب ونہ ذُهِبَ مجہول. (شرح صراح، رضي)

فَعِيل: جريح بمعنی مجروح. **فُعلة**: چوں: ضحكة آنکہ بروخندند. **فَعْل**: نحو: قبض بمعنی مقبوض.

اسم تفضيل: وآں اسمے ست کہ اشتقاق کردہ شود از فعل برائے کسے کہ متصف باشد بزیادت بر غیر خود دراں فعل. (شرح الأصول)

ميزانه: نہ گفت: ميزانه منه؛ زیراکہ افعل تفضیل از غیر ثلاثی مجرد نیاید؛ چہ محافظت حروف آں ممکن نیست، وتفضیل درانجا بزیادت لفظ أكثر یا أشد باشد، چوں: أكثر استعمالا وأشد استخراجا، وہمچنیں از لون وعیب وبرائے تفضیل مفعول نیاید، ونحو: أعطاهم وأولاهم از مزید، وأحمق من هبنقة از عیب، وأشهر وأشغل برائے مفعول شاذ ست.

اسم آله: اسمیکہ ساختہ شود از فعل برائے آلہ. (شرح الأصول)

مِفْعَل مِفعَلَة: چوں: مخيط آلہ دوختن، ومفرقة آلہ جدا کردن، مکسور شد میم تا فرق شود درمیان او وظرف. (منه)

مِفْعَال: بکسر فاء، چوں: مخياط آلہ دوختن. **مَفَاعِل**: جمع مفعل ومفعلة، چوں: مخائط ومفارق.

---

[1] کردہ شدہ.

مَفَاعِيْلُ وفَعَائِل، و**شذّ مُدُقّ ومُنخُلٌ**.

واسم ظرف، وزنه منه: **مَفْعَل مَفعِل**، والجمع: مَفَاعل.

صفت مشبہ، أوزانها منه:

فَعْل	فِعْل	فُعْل	فَعَل	فَعِل	فَعُل	فِعَل
فِعِل	فُعّل	فعُل	أَفعلُ[1]	فاعِل	فَيعلٌ[2]	فعال

مَفَاعِيْلُ: جمع مفعال، چوں: مفاتيح جمع مفتاح. **شذّ مُدُقّ**: بمعنی کوبہ، ومنخل بمعنی پرویزن، ہمچنین مسعط ومدهن ہمہ بروزن بلبل، ومکحلة ومحرضة بروزن بلبلة بمعنی ناسدان، وروغن دان وسرمہ دان وآبۂ صاف کردن گیاه اشنان، وسیبویہ گفتہ: ایں الفاظ اسمائے آں ظروف ست نہ اسم آلہ، پس حاجت بہ شاذ گفتنش نیست، مصنف ہم در "أصول" ہمیں رااختیار کردہ.

مُنخُلٌ: [ای غربال آہنی کہ ازاں ادویہ بیزند. (منه)] وملحق ست باسم آلہ وزن فعول بالفتح چوں: وقود آنچہ بآں آتش کنند، وقیوء آنچہ بآں قے کنند. (شرح الأصول) **مَفْعَل مَفعِل**: یعنی وقتیکہ مضارع مفتوح العین یا مضموم العین، یا ناقص از ہر باب کہ باشد مفتوح العین آید، چوں: مفتح ومنصر وموتی ومرمی ومحيى ومقر ومذب، ومفعل بکسر عین وقتیکہ مضارع مکسور العین بود، یا مثال از ہر باب کہ باشد مفتوح العین آید، چوں: مضرب وموعد وموضع ومیسر. (منه)

صفت مشبہ: ای لفظے کہ دلالت کند بر چیزیکہ در وصفت ثابت باشد نہ حادث، چوں: حسن ای شخصیکہ در و نکوئی ثابت است، بخلاف اسم فاعل کہ دلالت کند بر چیزیکہ در وصفت حادث شدہ باشد، چوں: ضارب یعنی کسیکہ در وصفت زدن حادث شدہ. (منه)

فَعْل: بالفتح، نحو: صعب دشوار، از ك. **فِعْل**: بالكسر، نحو: صفر خالی، از س. **فُعْل**: بالضم، نحو: صلب سخت، از ك. **فَعَل**: نحو: حسن نیکو، از ك. **فَعِل**: نحو: خَشِن درشت از ك. **فَعُلٌ**: نَدُسٌ زیرک، از ع.

فِعَلٌ: رِيَمٌ پراگندہ. **فِعِل**: بِلِزٌ کوتاہ وزن فربہ. **فاعِل**: نحو: کابر بزرگ، از ك. **فَعال**: نحو: جبان نامرد، از ك.

---

[1] نحو احمر سرخ. [2] نحو جيد دازن.

فِعال	فُعَال	فَعَّال	فُعَّال	فَعِيْل	فَعُول [1]	فَعْلى [2]
فُعْلى [3]	فَعَلى	فَعْلان [4]	فُعْلان	فَعَلان	فَعلاء [5]	فُعَلاء

وغير ذلك.

اسم ثلاثی مجرد را دہ وزن ست:

فلسٌ [6]	فَرَسٌ [7]	كتفٌ [8]	عَضُدٌ [9]	حبر

فعال: نحو: هجان شتر سفید. فُعَال: [نحو: کُبار بزرگ، ازك.] نحو: شجاع، ازك.

فُعَّال: [نحو: وضاع بسیار بے طاقت.] نحو: کُبَّار بزرگ، ازك. فَعِيْل: نحو: كريم.

فَعَلى: نحو: حیدی مادۂ خر جہندہ از سایۂ خود بسبب نشاط از ضرب، صاحب "صحاح" و"قاموس" آوردہ اند کہ بریں وزن صفت مذکر غیر ایں لفظ یافتہ نشد حال آنکہ ایں حصر غلط ست؛ زیرا کہ وَقَرى بمعنی شبان گلہ گوسفند، وجَمَزى خر شتاب رفتار، وقَطَفى بمعنی مرد کثیر النکاح آمدہ است، كذا ذكره البلقياني، بلکہ جَمَزى را ایں ہر دو بزرگوار صفت نقل کردہ اند. (نوادر الوصول)

فعلان: نحو: عریان برہنہ، ازعلم. فَعَلان: نحو: حيوان، از س.

فُعَلاء: نحو: عشراء مادہ شتر کہ بر حمل او دہ ماہ گزشتہ باشد.

غير ذلك: ہمچو قدوس وقابوس ومسکین ومساح. (شرح الأصول)

دہ وزن: وقیاس دوازدہ بود بضرب سہ حالت فاء در چار حال عین، لیکن فعل بضم فاء وکسر عین وبالعکس برائے شدت ثقل متروک شدہ، ودُئِل منقول ست، وحُبِك از تداخل در لغت، وبعضے وزن فعل بضم فاء وکسر عین معتبر داشتہ اند برائے آنکہ موزونا تش یافتہ می شود. (حسن)

فرس: اسم جنس برائے مذکر ومؤنث وبرائے مؤنث فرسة نیز آید.

حبر: سیاہی دوات وعالم وصالح واثر وحسن وداغ ومثل ونظیر وزردی کہ بسپیدی دندان مختلط شود. (شرح الأصول)

---

[1] نحو: رؤوف. [2] نحو: عطشى. [3] نحو: حبلى از س. [4] نحو: عطشان. [5] نحو: حمراء. [6] پول.
[7] اسپ. [8] شانہ. [9] بازو.

عِنَبٌ	إِبِلٌ[1]	قُفُلٌ[2]	صُرَد	عنق

رواست در کتف کِتْف، **ودر فَخِذ** فَخْذ فِخْذ فِخِذ، **ودر** عَضُد، عَضْد، **ودر** إِبِلٌ إِبْلٌ، **ودر قُفُل** قُفْل **ودر** عُنُق عُنْق.
بروزن حبر بروزن فلس کفلس کحبر

در رباعی مجرد راپنج:

جعفر	زِبْرِج	بُرثُنٌ	دِرهم	قِمَطر

وقیل: جُحذب ....

إبل: بریں وزن نزد سیبویہ جزایں لفظ نیامدہ، واخفش بلز براں افزودہ، وابن حاجب ہم بداں رفتہ، ورضي وغیرہ إجر وإطل وإبط وإقط وإید نیز اضافہ کردہ اند. **صرد:** جانوریست بزرگ سر کہ کنجشکان را شکار کند، وگویند کہ اول طائرے ست کہ روزہ داشت برائے خدا. **عنق:** گردن وجماعۃ مردمان در وے. (شرح الأصول) **رواست:** ایں حکم عام ست مر اسم وفعل ثلاثی مجرد ومزید را ودر دو حرف از دو کلمہ، پس رواست در سمع بکسر عین وبسکون آں، ودر کرم کرم، ودر ضرب مجہول ضرب، وہمچنین در ینطلق بکسر لام ینطلق بسکون آں، ودر ادرك منتفخا بکسر فاء وسکون آں، ووھو ووھي ولھو ولھي وفلیضرب وجزآں بسکون دوم، ونزد کوفیہ جائز است مثل فرس بسکون واو فتحہ راہم، وبصریان گویند: ہر لغتے کہ مفتوح العین آمدہ است لغتیست برأسہ، نہ فرع ساکن العین، مگر در مثل: فرس بفتح عین در ہیچ لغت تسکین نیامدہ؛ ازانکہ فتحہ خود اخف است. (شرح الأصول، رضي) **در فَخذ:** ای درفعل بفتح فاء وکسر عین وقتیکہ عینش حرف حلق نباشد.
در قُفْل: بدانکہ نزد اخفش وعیسی بن عمرو در قفل بضم فاء وسکون عین اگر معتل وصفت باشد جائز ست کہ عین را ضمہ دہند بدلیل اینکہ چنانکہ نزد ایشان تخفیف بہ تسکین مطلوب ست ہمچنین اتباع وتناسب نیز مطلوب ومہم ست؛ ولہذا در دلي وقسي فاء کلمہ راکسرہ دادند ومنتن بکسر تاء رابمتابعت میم مضموم کردند، کذا في "شرح الاصول". **برثن:** بال وچنگال مرغ شکاری.
دِرهم: سہ ماشہ وچہار جو از نقرہ، کذا في "الریاض". **قمطر:** آنچہ دراں کتاب نگاہ دارند. **جُحذب:** بدانکہ پنج وزن اول باتفاق ست، واخفش جحذب بالضم وفتح ذال بمعنی تلخ براں افزودہ، وگویند: آں مخفف جحاذب ست، وفراء تخلب وبرقع روایت کردہ، وضم ثالث درین ہر دو اگرچہ مشہور ست، لیکن روایت ثقہ رد نتوان کرد، وہم درقعدد وفعلل وسودد و عوطط =

---

[1] شتر. [2] معروف.

وخماسی مجرد را چہار:

سَفَرجل[1]	قُذعمل	جَحْمرش[2]	قِرطعب[3]

مزید ثلاثی ورباعی محصور نیند، وخماسی پنج ست:

غَضْرفُوط[4]	خُزَعبیل[5]	قِرطَبُوس[6]	قبعثری[7]	خَندریسٌ[8]

فصل

بدانکہ مصدر وفعل وسائر مشتقات بر دو گونہ است: ثلاثی ورباعی، وہر یک دو نوع ست: مجرد ومزید، لیکن مصدر ومشتق در اطلاق مجرد ومزید تابع فعل ماضی خودند. ثلاثی مجرد لفظے کہ درو یا درماضی او..............

= بسبب الحاق لجذب ادغام ممتنع شد، واگر ایں وزن موجود نبودی وجہ ترک ادغام نبود، الحاصل: حصر اوزان رباعی در پنج خالی از تکلف نیست. (رضي)

محصور نیند: احتراز ست از قول سیبویہ کہ امثلۂ ثلاثی مزید راسہ صد وہشت گفتہ، واز قول زبید کہ ہشتاد وچند مثال براں افزودہ.

قِرطَبُوس: وبکسر وایں لفظ در اکثر کتب فن موجود ست، لیکن در لغات معتبرہ یافتہ نمی شود، ہاں در "قاموس" قطربوس بمعنی کژدم شدید نیش، وناقۂ سریع السیر آوردہ، پس چہ عجب کہ قرطبوس مقلوب البعض باشد. (نوادر الوصول)

فصل: پیش ازیں در تقسیم جامد حال مصدر ومشتقات معلوم نشدہ بود؛ لہٰذا ایں فصل آورد.

ثلاثی: عند البصريين؛ إذا الكوفية يقولون: إن الحروف الأصلية في الكلمة مطلقا ثلاثة، والزائد عليها زائد، لا أنها رباعية وخماسية مجردة. (يحيى) **رباعی:** نہ خماسی؛ زیراکہ فعل ثقیل ست از اسم از جہت تصرف ولحوق ضمائر، وہرگاہ فعل خماسي الأصل نشد مصدر ومشتقات کہ تابع آنست نیز خماسي الأصل نشدہ. (أنور علي)

درو یا درماضی إلخ: مراد از قول او: "درو" ماضی ست، مثل: ضرب، واز قولہ: "درماضی او" مصدر ومشتقات سوائے ماضی، =

---

[1] بہی. [2] پیرزن. [3] شئ قلیل. [4] ہندی بامعنی. [5] چیزے باطل. [6] بلاد ناقۂ بزرگ.
[7] شتر فربہ. [8] شراب کہنہ.

سہ حرف اصلی باشد وبس. ثلاثی مزید آنکہ در ماضی او سہ حرف اصلی بود زائد، یا ماضی کہ در وسہ حرف اصلی ست با زیادتی. ورباعی مجرد آنست کہ درو یا در ماضی او چہار حرف اصلی بود. فقط ورباعی مزید آنکہ در ماضی او چہار حرف اصلی باشد وزائد، یا ماضی کہ در و چہار حرف اصلی وزیادہ بود، وزیادتی فعل بیش از سہ حرف نباشد، ولایتجاوز ستا.

بدانکہ ثلاثی مجرد را شش باب ست: ....

= وکلمۂ "یا" برائے منع خلو ست، پس جائز کہ در دو ہم در ماضی او سہ حرف بود چوں: ضرب وحسن. بدانکہ ثلاثی نزد اہل فن آنکہ در وسہ حرف اصلی باشد، ومجرد آنکہ در و حرف زائد نباشد، ومزید آنکہ در و زائد ہم بود، وچوں بریں تعریف وارد می شد کہ بسیارے از مصادر مشتقات حروف زائد دارند. جوابش آنکہ مجرد بالذات صفت ماضی ست وباقی بالعرض.

وبعضے برائے عدم ورود ایں اعتراض تعریف ثلاثی کردند چنین کہ در ماضی او سہ حرف اصلی باشد، وازیں تعریف اگرچہ آں اعتراض ساقط شد، لیکن بر ماضی خودش صادق نمی آید، ولازم آید کہ ماضی را ہم ماضی باشد. جوابش آنکہ ثلاثی ورباعی ومجرد ومزید در غیر جامد بحقیقت صفت مجموع باب ست.

پس خلاصۂ تعریف آنکہ ثلاثی مجرد مثلا باب ست کہ ماضیش تنہا سہ حرف اصلی داشتہ باشد، وایں تعریف بر مجموع باب باہمہ تصرفات بلا ریب صادق ست، اما صدق مجرد بریکے از صیغہائے باب باعتبار آں ست کہ صیغۂ ایست از صیغہائے باب. آرے، ایں قدر لازم ست کہ معنی ثلاثی مثلا در جامد دیگر باشد ودر مصدر وفعل ومشتق دیگر، بالجملۃ: مصنف برائے ورود اینہمہ بریں تعریف لفظ "درو" افزودہ کہ بر ہمہ صادق باشد، لیکن کلامش خالی از خلط مبحث نیست. (نوادر الوصول)

چہار حرف: چوں: یبعثر ومبعثر وبعثرۃ. لایتجاوز ستا: [در ثلاثی یک حرف زائد شود، نحو: أکرم، ودو مثل: احمر، وسہ ہچو: استنصر، ودر رباعی یک حرف، چوں: تدحرج، ودو مثل: احرنجم. (نوادر الوصول)] در مفرد مذکر غائب بحسب استقراء، پس مثل: استنصرتم ویستنصرون وارد نشود.

شش باب ست: باعتبار استقراء اگرچہ عقلانہ میشدند از ضرب حرکات سہ گانۂ عین در حرکات عین مضارع، لیکن فعل مکسور العین ثقلے دارد؛ لہٰذا مضارع مضموم العین کہ ثقیل بود از احتمالاتش کم کردند، وفعل مضموم العین ثقیل تر؛ لہٰذا دو احتمالش یعنی مضارع مکسور العین، ومفتوح آں انداختند؛ تاشبۂ خروج از کسرہ بضمہ وبالعکس واز اثقل باخف لازم نیاید.

وبدانکہ باب در اصطلاح صرفیان طائفہ باشد از ماخذ، وجملہ مشتقاتش کہ باہم مناسبت لفظی ومعنوی داشتہ باشند، واصل در نسبتش مصدر ست؛ لہٰذا صیغہائے غیر ثلاثی مجرد را منسوب بمصدر سازند وگویند: از باب إفعال یا تفعیل ست، لیکن در ثلاثی مجرد =

باب اول: فعل یفعل، بفتح عین ماضی وکسر مضارع:

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْباً ضَارِبٌ، ضُرِبَ يُضْرَبُ ضَرْباً مَضْرُوْبٌ، الأمر: اِضْرِبْ، والنهي: لاَ تَضْرِبْ، والظرف: مَضْرِبٌ، جمعه: مَضَارِبُ، والآلة: مِضْرَبٌ مِضْرَبَةٌ مِضْرَابٌ، جمعها: مَضَارِبُ ومَضَارِيْبُ، اسم التفضيل: أَضْرَبُ ضُرْبىٰ، جمعهما: أَضَارِبُ وضُرَبُ.

(مصدر معروف — مصدر مجهول — بكسر العين — جمع مضرب ومضربة)

باب دوم: فَعَلَ يَفْعُلُ، بفتح عین ماضی وضم مضارع:

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْراً نَاصِرٌ، نُصِرَ يُنْصَرُ نَصْراً مَنْصُوْرٌ، اُنْصُرْ مَنْصَر إلخ.

= چوں مقصود از انتساب باب امتیاز فیما بین ابواب ست، وایں معنی دراں بسبب عدم انحصار مصادرش متصور نبود؛ لہٰذا بماضی ومضارعش منسوب نمودہ گویند: از باب نصر ینصر وفتح یفتح، وگاہے بسبب شہرت بر صرف ماضی اکتفا نمایند. (نوادر الوصول)

باب اول: مقدم کرد آنرا؛ زیراکہ کسرہ درعین مضارع اصل ست باآنکہ ایمہ تصریح کردہ اند بااینکہ ہر فعل کہ بر حرکت عین مضارعش نصر نیابی بسوئے ضرب بری، ونزد ابو حیان اختیار ست در ضم وکسر، وابن عصفور گفتہ: کسر وضم در مضارع جائز ست شنیدہ باشند یانہ. (أنور علي)

فعل یفعل: وایں وزن وموزون ہر دو مستعمل ست.

ضَرَبَ يَضْرِبُ: بدانکہ مصدر در صورت مفعول مطلق وفاعل را بلفظ "فهو ضارب"، ومفعول را بلفظ "فذاك مضروب"، ودر امر وغیرہ لفظ "منه" ذکر کنند؛ تاربط معنوی از دست نرود، ودر بعض نسخ ایں کتاب نیز ہمچنین واقع شدہ، ودر بعضے کہ نیست سبب آں قصد اختصار است، وہم در بعضے نسخہا صیغۂ نہی وارد نشدہ "شرح نوادر الوصول" وشرح یحییٰ بہاری ہم برآنست علتش آنکہ نزد مصنف داخل مضارع است.

ضَرْباً: وفي "تاج المصادر": الضرب زدن، وبر زمین رفتن بطلب روزی، ویاد داشتن، وآشکارا کردن مثل، ونمناک شدن زمین، ورمیدن، وایستادن، وخوابانیدن دوست کسے در مال وے فرو بستن. **اُنْصُرْ:** گاہے باضمۂ صاد وکسرۂ ہمزہ نیز آید، وایں قول راابن جنی از بعض عرب نقل کردہ. (نوادر الوصول)

مَنْصَر: صرفِ باقی رابر قیاس گذاشت.

باب سوم: فَعِلَ یَفْعَلُ، بکسر عین ماضی وفتح غابر:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعاً، اِسْمَعْ **مَسْمَعٌ** إلخ

باب چہارم: فَعَلَ یَفْعَلُ، بفتح العين فيهما:

فَتَحَ يَفْتَحُ فَتْحاً، اِفْتَحْ مَفْتَحٌ إلخ

باب پنجم: فَعُلَ يَفْعُلُ، بضم العين فيهما:

كَرُمَ يَكْرُمُ **كَرَماً** كَرِيْمٌ، اُكْرُمْ مُكْرَمٌ

بدانکہ روا ست تسکین عین فَعِلَ وفُعِلَ، ودر شَہِد **شَہْد شِہِدَ.**
مکسور العین حلقی

باب ششم: فَعِلَ يَفْعِلُ، بكسر العين فيهما:

حَسِبَ يَحْسِبُ **حِسْبَاناً**، اِحْسِبْ مُحْسِبٌ

أما فَضِل يَفْضُل از تداخل ست، وکاد یکاد از سمع؛ ....

فَعِلَ يَفْعَلُ: بر فتح مقدم کرد؛ زیراکہ از أم الأبواب است. **مَسْمَعٌ:** دریںجا بلحاظ شدت اختصار کلمۂ امر وظرف وآلہ وصیغ مجہول ہمہ ترک کرد؛ تا بر سابق قیاس کنند. **فَعَلَ يَفْعَلُ:** مقدم کرد بر کرم؛ زیراکہ فتحہ از ضمہ اخف است.

كَرَماً: بالتحریک جوانمردی ومردمی وعزیزی نقیض لوم. (صراح) **تسکین عین:** یعنی تسکین عین ماضی مکسور العين معروف یا مجہول بشرطیکہ عینش حلقی نباشد، وماضی مضموم العين مطلق نزد بنی تمیم رواست، چوں: فرح ونصر وکرم وبعد ولیس بسکون عین مخفف مکسور العین نزد ہمگنان مستعمل است. **شِہْد:** بکسر فاء وسکون عین، وبر ہمین لغت ست نعم وبئس، سیبویہ گفتہ: تمام عرب برین لغت اتفاق دارند. **شِہِدَ:** بکسر فاء از اتباع عین.

حِسْبَاناً: بالكسر ومحسبة بالفتح وکسر سین وفتح آں بمعنی پنداشتن مصدر ایں باب ست، وحسب بالفتح وحسبان بالضم والكسر وحساب وحسبة وحسابة ہر سہ بالکسر از نصر آمده است، كذا في "الصحاح" و"القاموس"، وگفتہ اند: کہ صحیح ایں باب جز حسب ونعم دیگر نیامده، وحسب از سمع نیز آمده درقرآن مجید ہمچنین ست.

اما فضل يفضل: [از ہمہ مؤخر نمود؛ زیراکہ بسیار کمتر است از صحیح سوائے دو از فعل جز الفاظ معدوده نیامده.] جواب سوال =

ولہٰذا کِدْن بکسر کاف آید، وضمہ شاذ بود. بدانکہ اسم ظرف از ناقص ومضاعف دریں ابواب بفتح عین آید، واز مثال بکسر عین، واز غیرآں چنانچہ دانستی.

ورباعی مجرد رایک باب ست، ومصدرش فعللة: ....

= مقدر ست، تقریرش آنکہ: حصر مصنف ابواب ثلاثی مجرد را در شش باطل ست؛ چہ فضل یفضل وکاد یکاد یافتہ شد.
وحاصل جواب آنکہ: ہر دو بیرون از ابواب مذکورہ نیستند؛ چہ اول از تداخل ست ودوم از سمع. وتداخل عبارت ست از خلط ماضی بابے بامضارع باب دیگر. یعنی فضل در بعض السنہ عرب از علم مستعمل است ودر بعضے از نصر، متتبع لسانین ماضیش ازعلم ومضارع آں از نصر برزبان راند سامع ناواقف باب جداگانہ فہمید. (نوادر الوصول)
ولهذا كدن: زیراکہ در اجوف واوی مکسور العین ماضی قیاس آنست کہ کسرۂ عین را بفاء دہند برائے دلالت بر کسر عین محذوف.

ضمہ شاذ: ای ضمۂ کاف برائے دلالت بر حذف درو شاذ ست، قیاسا برائے آنکہ رعایت باب بر رعایت واوٗ مقدم ست، واستعمالا برائے آنکہ رضی گفتہ است: قلیل، وبعضے صرفیان کاف را مضموم یافتند، دانستند کہ اصل کاد کود بضم واوٗ ست، پس کسرۂ کاف راوجہ مرجوح ہم بہم نمی رسد، كذا في "المنهية" و"نوادر الوصول".
یک باب ست: احتمال عقلی از ضرب چار حالت فاء در چار حال عین واز ضرب حاصل اعنی شازدہ در چار حالت لام اول شصت وچہار میشود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، فتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، وسکون عین بنا بر کراہت اربع حرکات وسکون لام اول مستلزم التقائے ساکنین باتصال ضمیر بارز بود، وحرف آخر در ماضی مبنی بر فتح ست، واختیار فتحات برائے تخفیف باشد. (شرح محمد نور)
مصدرش: اگر گوئی: چرا تعیین رباعی بمصدر کرد وتعیین ثلاثی بماضی ومضارع؟ جواب آنکہ: اصل در تعیین مصدر ست؛ چہ اصل ہمہ صیغہا است، وچوں مصادر ثلاثی محصور نیستند لاجرم بماضی ومضارع رجوع کرد، بخلاف رباعی. (سع)
فعللة: مقدم کرد رباعی مجرد را بر ابواب ثلاثی مزید؛ ازانکہ ابواب مجرد یکجا، وابواب مزید یکجا باشد، ووجہ تقدیم ابواب مزید رباعی بر مزید ثلاثی آنست کہ ہرگاہ مزید ثلاثی از ثلاثی مجرد بعید باشد اگر چیزے دیگر ہم فاصل شود مضائقہ نیست؛ زیراکہ چوآب از سر گذشت چہ یک نیزہ چہ یک دست؛ یاآنکہ در مزید رباعی ورباعی مجرد مناسبت تام ست، یاآنکہ ابواب رباعی مزید قلیل ست خواست کہ اول ازاں فراغت کند ومجرد ومزید ہم دریں صورت یکجامی شود.

بعثر يبعثر بعثرة[1] مبعثر، الأمر: بعثر، والظرف: مبعثر،[2] جمعه: مبعثرات

ويجيء مصدره فِعْلاَلاً وفَعْلاَلاً وفَعْللي وفُعْلُلاَء. و مصدر رباعی وثلاثی مزید بر مفعول وے نیز می آید. ورباعی مزید راسه باب ست: یکے بدون ہمزۂ وصل ودو با ہمزۂ وصل.

چوں دحراج چوں زلزال

باب اول: تَفَعْلُل:

تَسَرْبَلَ يَتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتَسَرْبِلٌ، تُسُرْبِلَ يُتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتَسَرْبَلٌ، الأمر: تَسَرْبَلْ

بدانکہ اسم ظرف غیر ازثلاثی مجرد می آید بر مفعول وے، وروا ست در آخر مصدر ثلاثی ورباعی کہ مجرد از تاء ست زیادتی تائے مرۃ چوں: تسربلة.

بعثر يبعثر: وایں وزن در مصدر رباعی مطرد ست، بخلاف دیگر اوزان کہ می آید. فعللي: چوں: قهقرى: قدم بقدم باز آمدن. فعللاء: چوں: قرفصاء: زانو بخود کشیدن ودست برزانو افگندن نشستن.

مصدر رباعی: ضابطۂ کلیہ در شناخت مصدر رباعی وثلاثی مزید بقیاس واحد، پس باید کہ قبل حرف آخر ماضی الف زیادہ کنی، پس اگر در ماضی قبل آخر دو حرف متحرک باشد اولش رافقط کسرہ دہ، چنانچہ از أفعل إفعال، واز فعلل فعلال، واز فاعل فيعال، واز فعل فعال بناکنی، واگر سہ حرف متحرک باشد اول وثالث راکسرہ دہ اگر ساکن در میان آنہاست، وإلا اولین را، پس در انفعل واستفعل وافتعل وافعل وافعال کہ اصل شان افعلل وافعالل بودہ است انفعال واستفعال وافتعال وفعلال وافعيلال گوئی. اما أشهر در فعل وفعلل وفاعل وتفاعل وتفعيل بر خلاف قیاس مذکور تفعيل وفعللة ومفاعلة وتفاعل وتفعل ست، وآنچہ در مصدر فاعل فعال بتخفیف آمدہ است مخفف فیعال است برأسہ وزن نیست.

وکسے از بیان ضابطہ توہم نکند کہ مصدر از فعل مشتق است، بلکہ ایں بیان کیفیت آمدن مصادر ست قیاسا برائے شخصے کہ قبل از مصادر فعل رادانستہ باشد، كذا في" أبنية الأفعال" وشروحها.

سہ باب: بر سبیل اطراد، پس مدحرج ومحرنجم ومستخرج مشترک است در میان مفعول وظرف ومصدر. (یحیی)

تسربلة: یک بار پیراہن پوشیدن، تائے حالت رادرینجا بر مقایسہ گذاشتہ، ودر "شرح اصول" آنرا ذکر کردہ، ونزد ابن مالک تائے حالت در غیر ثلاثی مجرد نیاید. (نوادر الوصول)

---

[1] برانگیختن. [2] ہمچو صیغۂ مفعول.

باب دوم: افعنلال:

اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ اِحْرِنْجاماً[1] الأمر: اِحْرَنْجِمْ

باب سوم: افْعِلاَّل:

اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشِعْرَاراً، مُقْشَعِر، اُقْشُعِر يُقْشَعَر مُقْشَعَر، اِقشعرَّ اِقْشَعِرْ

وجاء مصدره فُعَلِّيْلَةٌ. كقشعريرة وطمأنينة

ثلاثی مزید بر دو گونہ است: ملحق و مطلق، مطلق دو قسم ست: یکے آنکہ درو یا در ماضی او ....

اِقْشَعِرْ: بفك ادغام وسکون آخر. فائدہ: بدانکہ نزد اہل حجاز در ادغام تحرک حرف دوم بحرکت لازم شرط ست؛ لہٰذا نزد ایشان ادغام در مثل: اقشعر ولیقشعر و لم یقشعر روا نیست؛ ازانکہ حرف را بعارض اجتماع ساکنین حرکت دادہ اند، ونزد بنی تمیم ضابطہ در ادغام آنست کہ اگر حرف ثانی ساکن ست بسکون لازم، چوں: مددن ادغام ممتنع ست، واگر متحرک ست بحرکت لازم، چوں: مدد بعد رفع موانع ادغام واجب ست.
واگر متحرک ست بحرکت عارض ادغام جائز است بتحریک حرف آخر بحرکت کسرہ وفتحہ، واگر مضموم العین ست بضمہ نیز. وواجب ست ادغام وضمۂ حرف مدغم در صورت لحوق ضمیر مذکر غائب، چوں: مدہ، وفتحۂ آں در صورت لحوق ضمیر مؤنث غائب، چوں: مدھا، وقراءت قرآن بہر دو لغت آمدہ است، قال اللہ تعالی: ﴿لا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا﴾ (البقرة: ٢٣٣) بالإدغام، قال اللہ تعالی: ﴿فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمٰنُ مَدًّا﴾ (مریم: ٧٥) بالفك.
لہٰذا مصنف بسبب مقبول بودن ہر دو لغت فک وادغام بتحریک ثانی بکسرہ وفتحہ در امر ذکر کردہ، ولغت ثالث یعنی ضمہ حرف مدغم چوں تابع ضمۂ عین ست درینجا مفقود است. (انور علی)
ملحق: الحاق در فعل آنست کہ در ثلاثی حرفے زیادہ کنند؛ تا بروزن رباعی مجرد یا مزید شود، ودر اسم آنکہ در ثلاثی یا رباعی حرفے زیادہ کنند؛ تا بروزن رباعی یا خماسی مجرد یا مزید شود. (منہ) مطلق: ازان کہ خالی ست از قید الحاق. (یحییٰ)
درو یا در ماضی: [چوں: اجتنب واقشعر واحرنجم واجتناب واقشعرار واحرنجام.] چوں: یقشعر ویستنصر وقشعریرۃ اگرچہ دریہنا ہمزۂ وصل نیست اما در ماضی لہنا ہمزۂ وصل موجود ست. (انور علی)

---

[1] فراہم آمدن.

ہمزۂ وصل بود، دوم: آنکہ نبود. قسم اول ہفت باب ست.

باب اول: **افتعال:**

اِجْتَنَبَ	يَجْتَنِبُ	اِجْتِنَاباً	مُجْتَنِبٌ	اُجْتُنِبَ	يُجْتَنَبُ	مُجْتَنَبٌ	اِجْتَنِبْ

باب دوم: استفعال:

اِسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اِسْتِنْصَاراً[1]	مُسْتَنْصِرٌ	اُسْتُنْصِرَ	يُسْتَنْصَرُ	مُسْتَنْصَرٌ	اِسْتَنْصِرْ

باب سوم: **انفعال:**

اِنْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	اِنْفِطَاراً	مُنْفَطِرٌ	اُنْفُطِرَ	يُنْفَطَرُ	مُنْفَطَرٌ	اِنْفَطِرْ

ہمزۂ وصل: وجہ تسمیہ اش بہمزۂ وصل آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل مے شود وے پیوندد، ویا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد را وصل مے نماید، یا آنکہ متکلم بسبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب تکلم نمی رسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل شود، وہمزۂ قطع ضد آں ست. (نوادر الوصول) نبود: یعنی در رو یا در ماضی او ہمزۂ وصل نباشد. (منہ)

ہفت باب ست: شمار ہفت باب در مزید ثلاثی مطلق باہمزہ بر قول مشہور ست، وإلا اگر مذاہب مختلفہ را جمع کنیم بچہاردہ باب مرتقی شود؛ زیراکہ نزد بعضے افاعل وافعل، چوں: أذاکر واذکر نیز دو باب جداگانہ است، وحق اینست کہ ایں ہر دو باب فرع تفاعل وتفعل است، چناچہ ابن حاجب در "شافیه" گفتہ، واگر فروع را در اصول شمار کردہ شود لازم آید کہ فروع باب افتعال نیز شمار کردہ. اما مصنف در "شرح أصول أكبرية" می گوید: کہ ظاہر اینست کہ ایں ہر دو باب علیحدہ اند، نہ فرع تفعل وتفاعل، وبعضے اِفْعَأَلَّ بکسر ہمزہ وفتح عین وہمزہ وتشدید چوں: اِزْيَأَنَّ أي حسن وافوعل چوں: اکوھد کاقشعر از کھد بمعنی جھد وتعب نیز آوردہ اند، وظاہر اینست کہ ہر دو ملحق است بـ "اقشعر" نہ مطلق، وبعضے افعیل بفتح عین وتشدید یاء افزودہ اند، چوں: اِهْبَيَّخَ بہ تبختر خرامید، وجوہری افتعلى نیز آوردہ، چوں: استلقى، وآمدہ است افتعال بفتح ہمزہ، چوں: استلام از سلام وافعولی، چوں: اذلولی از ذلّ ، كذا في "شرح الأصول" وغیرہ.

افتعال: ایں وزن خود نیز مستعمل ست بمعنی افتراء کردن وبمعنی ساختن، وازانست افتعله الله تعالى در حق طعامے کہ بر عیسی علیہ السلام نازل شدہ بود. (نوادر الوصول) انفعال: ایں وزن نیز مستعمل ست ، في "الصراح": انفعال شدن کار ، يقال: فعلته فانفعل، كقولك: كسرته فانكسر.

---

[1] نصرت خواستن.

باب چہارم: افعوال:

اِعْلَوَّطَ	يَعْلَوِّطُ	مُعْلَوِّطٌ	اِعْلِوَّاطاً	مُعْلَوِّطٌ	اُعْلُوِّطَ	يُعْلَوَّطُ	مُعْلَوَّطٌ	اِعْلَوِّطْ

باب پنجم: افعيعال:

اِخْشَوْشَنَ	يَخْشَوْشِنُ	اِخْشِيْشَاناً	مُخْشَوْشِنٌ
اُخْشُوْشِنَ	يُخْشَوْشَنُ	مُخْشَوْشَنٌ	اِخْشَوْشِنْ

باب ششم: افعلال: ....

اعْلِوَّاطاً: دست در گردن شتر انداختہ سوار شدن، ونزد بعضے سوار شدن بدون مہار یا برہنہ، وگرفتن ولازم بودن کسے را، وخودرائی کردن، كذا في "القاموس"، وآنچہ در نسخ "منشعب" مشتہر ست قلادہ در گردن شتر بستن، در کتب لغت نشانی ازاں نیست، ودر "صحاح" گفتہ: واوش یاء نشد، چنانکہ در اعشوشب اعشیشابا کہ مشدد ست، ونزد بعضے اعلیواط نیز آید، كذا في "الارتشاف". (نوادر الوصول)

يَخْشَوْشِنُ: قاعدہ در شناختن حرکت عین مضارع معروف از غیر ثلاثی مجرد: بدانکہ اگر ماضی چہار حرفی ست علامت مضارعش مضموم وما قبل آخرش مکسور آید، چوں: يكرم ويدحرج، وإلا علامت مفتوح بود، پس اگر ماضیش ہمزہ وصل دارد ما قبل آخرش مکسور بود دائما، چوں: يجتنب ويستنصر، إلا از باب افعل وافاعل کہ مفتوح آید بسبب آنکہ اصل آنہا تفعل وتفاعل ست، چنانکہ مکسور آید اخصم يخصم کہ ماخوذ ست از يختصم، پس غلط ست يعلوط بفتح واؤ، چنانکہ فاضل بہاری گفتہ.

واگر ما قبلش تاء دارد مفتوح آید، چوں: يتصرف ويتدحرج ودر ابوابیکہ ما قبل آخرش دو حرف یک جنس ست وقت ادغام درانہا کسرہ بما قبل دہند اگر مدہ نباشد، چوں: يعلوط ويحمر، والا حذف کنند، چوں: مدھام، ودر مضارع مجہول علامتش را مضموم وما قبل آخر را مفتوح در ہمہ جا، ودر مدغم معاملہ معروف کنند چنانکہ دانستی.

اُخْشُوْشِنَ: قاعدہ دیگر در شناخت ماضی مجہول: پس بدانکہ در ہر ماضی مجہول ما قبل آخر مکسور باشد دائما، پس اگر اولش تائے زائدہ است آنرا مع ما بعدش مضموم کنند، چوں: تعهد وتدحرج، واگر ہمزہ است آنرا با حرف ثالث مضموم نمایند، چوں: استنصر واجتنب، واگر ہیچ یکے ازین ہر دو نیست اولش را مضموم نمایند فقط، ثلاثی باشد، چوں: نصر، یا زائد ازاں، چوں: أكرم وكرم ودحرج وقوتل واحضر، وشامل تر ازیں قاعدہ ایست کہ گوئی: ما قبل آخر را کسرہ دہ، ودیگر ہر متحرک را ضمہ.

اِحْمَرَّ	يَحْمَرُّ	اِحْمِرَاراً	مُحْمَرٌّ	اُحْمُرَّ
يُحمَرُّ	مُحْمَرٌّ	اِحْمَرَّ	اِحْمَرِّ	اِحْمَرِرْ

باب ہفتم: افعیلال:

اِدْهَامَّ	يَدْهَامُّ	اِدْهِيْمَاماً	مُدْهَامٌّ	اُدْهُوْمَّ
يُدْهَامُّ	مُدْهَامٌّ	اِدْهَامَّ	اِدْهَامِّ	اِدْهَامِمْ

اماآنکہ در ماضی او ہمزۂ وصل نبود پنج باب است.

باب اول: إفعال:

أَكْرَمَ	يُكْرِمُ	إِكْرَاماً[1]	مُكْرِمٌ	أُكْرِمَ	يُكْرَمُ	مُكْرَمٌ

احْمَرَّ: بدانکہ ادغام اصلی سوائے باب تفعیل وتفعل وافاعل وافعل کہ فرع آنہاست نبود، وادغام احمر واحمار واقشعر اصلی نیست بدلیل آمدن ارعوی وارعاوی کہ واوٗ دومش مبدل بیاشد، وبدلیل فک ادغام در جمع مؤنث ومتکلم وغیرہ، وازینجاپی بری کہ ادغام اصلی در لام کلمہ نشود. مُحْمَرٌّ: اسم فاعل واسم مفعول ہر دو در لفظ واحد بفتح میم ہستند، لیکن تقدیر فاعل بکسر ما قبل آخر ومفعول بفتح. اِدْهِيْمَاماً: سیاہ شدن، قوله تعالى: ﴿مُدْهَامَّتَانِ﴾ (الرحمن:٦٤) أي سوداوان من شدة الخضرة والري، والعرب يقول: كل أخضر أسود، منه سواد القرى؛ لكثرة خضرها. (صراح) پنج باب إلخ: کثیر را تابع واحد کردند نہ بالعکس؛ چراکہ دراں فائدہ تخفیف حاصل ست نہ در عکس آں. إِكْرَاماً: میدانی گوید: مصدرش گاہے فَعَالة وفَعَال بفتح فاء آید، چوں: أكرم كرامة على حذف الهمزة من الأول وإبدال التاء منها، كإقامة ونحو: ﴿أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتاً﴾ (نوح:١٧) وشارح "تسہیل" گوید: کہ حق آنست کہ گاہے مصدر غیر باب مقارن فعل شود، پس کرامة ونبات مصدر مجرد است کہ مقارن فعل إفعال شدہ، واگر کرامة در اصل إکرام بودی کسرۂ کاف لازم شدی؛ چہ ساکن راوقت حرکت کسرہ دہند؛ تاکسرہ دلالت می کرد بر حذف ہمزہ، وظاہر کلام سیبویہ آنست کہ نبات اسم ست کہ قائم مقام مصدر شد. (نوادر الوصول)

مُكْرِمٌ: بکسر راء اسم فاعل، بدانکہ آں گاہے بر وزن فاعل آید، چوں: دارس ویافع وواوق، وبر وزن مفعل بفتح عین مانند ملقح ومسہب ومحصن، وبر فعول، مثل: نتوج، نہ منتج چنانکہ مشتہر ست. (نوادر الوصول)

مُكْرَمٌ: بفتح راء اسم مفعول بر وزن فاعل ہم آید، چوں: أسام الماشية في المرعى فهي سائمة، وبر مفعول نحو: محبوب ومجنون =

---

[1] گرامی کردن تکریم مثلہ.

بنائے يُكْرِمُ يُأَكْرِمُ بود، ہمزہ را افگندند؛ تالازم نیاید اجتماع دو ہمزہ در أُكْرِمُ.

باب دوم: تفعیل:

كَرَّمَ	يُكَرِّمُ	تَكْرِيْماً	مُكَرِّمٌ	كُرِّمَ	يُكَرَّمُ	مُكَرَّمٌ

ويجيء مصدره على تَفْعِلَة وفِعَال وفَعَال وفِعَّالٍ وتَفْعَالٍ.
نحو سلام وكلام

باب سوم: تفعل:

تَقَبَّلَ	يَتَقَبَّلُ	تَقَبُّلاً[1]	مُتَقَبِّلٌ	يُتَقَبَّلُ	مُتَقَبَّلٌ	تَقَبَّلْ

وجاء تملاق.
أي قليلا

= ومزكوم، ومحزون ولا خامس لها، كذا في "المزهر". (نوادر الوصول)

ويجيء: مصنف يجيء صيغۂ مضارع آورد؛ تااشارہ باشد بسوئے قلّت مصادر مذکورہ، یعنی مطرد نیست. (نوادر الوصول)

تَفْعِلَة: وزن تفعلة از ناقص کلیۃً واز مہموز اکثرے آید، چوں: تعزية وتخطية، اما نزد زمخشری تاء در تعزية وغیرہ عوض یائے محذوف ست کہ اصل تعزي بدو یاء بر وزن تفعیل بود، یحتمل کہ نزد مصنف مذہب زمخشری مختار باشد، یا قلّت راجع بسوئے مصدر صحیح باشد، یا قلّت اضافت ای نسبت بہ تفعیل مراد باشد. (نوادر الوصول)

فَعَال: بدانکہ اکثری از معتبرین کذاب بکسر کاف وتخفیف ذال مصدر تفعیل آوردہ اند، وازوست قولہ تعالی: ﴿وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَاباً﴾ (النبأ:۲۸) بر قراءت تخفیف ذال، اما شیخ رضی در "شرح شافية" می گوید: کہ من از کسے نشنیدہ ام کہ کذاب بالتخفيف را مصدر کذب بہ تضعیف عین گفتہ باشد، مختار نزد من آنست کہ در آیۃ بر قراءت تخفیف کذاب را مصدر کاذب گویند، نہ کذب.

فِعَّالٍ: نحو: كذاب بتشدید وتخفیف ذال. تفعال: نحو: تکرار، ابو حیان گوید: مصادر غیر قیاسی را اکثر نحویان اسم مصدر گویند، وبعضے نحویان برآنند کہ مصدر باب دیگر باشد، ولامشاحة في الاصطلاح. (منه) وجاء تملاق: [دریں تاء وعین ثانیہ یا اولی زائد است، بمعنی تملق وہمچنین تحمال بمعنی تحمل. (شرح الأصول)] ابو حیان گوید: كبرياء وجبروت ووضوء وطهور وتقدمة وطيرة نیز از مصادر ایں باب ست، مصدرش بر وزن فعلة بالفتح سوائے حيرة وطيرة نیامدہ.

---

[1] پذیرفتن.

باب چہارم: تفاعل:

تَقَابَلَ	يَتَقَابَلُ	تَقَابُلاً	متقابِلٌ	تُقُوْبِلَ	يُتَقَابَلُ	متقابَلٌ	مُتَقَابَل

وتنقطعت وتشابهت بزیادتی تائے اول وتفاوت بفتح وکسر واوٗ شاذ ست، چوں در آید تائے مضارع بر تائے تفعل وتفاعل رواست حذف یکے در معروف.

(روباروی شدن)

باب پنجم: مفاعلة:

قَاتَلَ	يُقَاتِلُ	مُقَاتَلَةً	مُقَاتِلٌ	قُوْتِلَ	يُقَاتَلُ	مُقَاتَلٌ	قَاتِلْ

وجاء فِعَال وفِيْعال.

بزیادتی تائے اول: در ہر دو، ودر ثانی ابدال تائے دوم بشین وادغام نیز، وازانست إشابة. تفاوت: تفاوت الشيئان تباعد ما بينهما تفاوتا بثلاث لغات على غير قياس؛ لأن المصدر من تفاعل بضم العين إلا ما روي في هذا الحرف. (صراح) بفتح وکسر: اما ضمۂ واوٗ قیاسی ست. حذف یکے: [قال الله تعالى: ﴿تَنَزَّلُ الْمَلاَئِكَةُ وَالرُّوحُ﴾ (القدر: ٤)، قال الله تعالى: ﴿فَلا تَتَنَاجَوْا﴾ (المجادلة: ٩).] سبب ثقل اجتماع مثلین نزد سیبویہ، وبصریین ثانی؛ زیرا کہ اول علامتِ مضارع ست وعلامت حذف نمی شود، ونزد ہشام وضریر وسائر کوفیین اول؛ زیرا کہ ثانی مفید معنی باشد مثل مطاوعت، وحذفش مخل ایں معنی گردد، ونیز ثانی علامت بابست، ورعایت باب اہم باشد. (نوادر الوصول)

در معروف: نہ در مجہول، وإلا اگر در مجہول اول راحذف کنند التباس معروف محذوف التاء با مجہول لازم آید، واگر ثانی راحذف کنند التباس مجہول تفعل با مجہول مفاعلة لازم آید. (نوادر الوصول) سَئَايَلْتَه بفتح سین وہمزہ ویائے تحتیہ بعد الف بر وزن فعاعلته از باب مفاعلة نیست ونہ وزن جداگانہ، بلکہ جمع است در دو لغت بمعنی سألته مهموز العين از باب منع را با سَايَلْتَه اجوف یائی از از باب مفاعلة بمعنی سَأَلْتَه جمع کردند، وسَئَايَلْتَه خلاف قیاس خواندند. (شرح الأصول)

جاء: فائدہ: عادت مصنف آنست کہ مسائل مطردہ را بجملہ اسمیہ بیان می کند، وبصیغۂ مضارع اشارہ بجانب قلیل، وبصیغۂ ماضی جانب اقل مینماید، مثل: يجيء مصدره، وجاء على كذا، ووجہ اشارہ آنکہ جملہ اسمیہ دلالت میکند بر دوام؛ زیرا کہ خصوصیت زمانہ دراں معتبر نیست، ومضارع دلالت بر حدوث میکند وخاص بحال یا استقبال، پس قلیل بودنش بسبب عدم شمول آں بزمانۂ ماضی ثابت شد، وچوں مضارع شامل ست دو زمانہ را وماضی بہ زمانۂ واحد پس ماضی نسبت بہ مضارع اقل باشد. (نوادر الوصول) فِعَال: بدانکہ فعال بکسر فاء در مصدر ایں باب بسیار ست، بخلاف فیعال کہ قلیل آمدہ ست =

بدانکہ سوائے اہل حجاز علامت مضارع غیر یاء را کسرہ خوانند اگر عین ماضیش مکسور بود، یا اولش ہمزۂ وصل یا تائے زائدۂ مطردہ، ودر مضارع أبي ووجل ونحوہ یاء را نیز. اما ملحق دو قسم ست: ملحق بر باعی مجرد و ملحق بمزید. قسم اول ہفت باب است:

کافتعل واستفعل — کباب تفعل وتفاعل

باب اول: فعللة:

جَلْبَبَ	يُجَلْبِبُ	جَلْبَبَةً[1]	مُجَلْبِبٌ	جُلْبِبَ	يُجَلْبَبُ	مُجَلْبَبٌ	جَلْبِبْ

= مر غیر اہل یمن را، چنانچہ فعال قلیل ست از مثال یائی ہیچو یوام بمعنی میاومت ای تا ایام معاملہ نمودن. (شرح الأصول)

ماضیش مکسور: بمضارعش مفتوح کما صرح به المصنف في "الأصول"؛ تا دلالت کند بر کسرۂ عین ماضی، وفاء را ندہند تا ثقل متوالی کسرات لازم نیاید؛ زیرا کہ یاء در اصل دو کسرہ است، اما تلحق وتذهب بکسر تاء آید با آنکہ ماضیش مفتوح العین. وہمچنین نعبد بکسر نون در قراءتے، ومعہذا ماضی او مکسور العین نیست ونہ مضارع مفتوح العین، اما اولین شاذاند وثالث أشذ بسبب مخالفت قانون در حرکت ماضی ومضارع. (نوادر الوصول)

نحوہ: مراد از "نحوہ" بحسب تجویز مصنف مثال واوی از باب علم است، ودر "أصول" يحب ومتصرفاتش را، ونحو ييأس یعنی مثال یائی مہموز العین را کہ از علم باشد نیز ازیں قبیل شمردہ. (نوادر الوصول)

ملحق دو قسم: الحاق در اصطلاح اہل فن عبارت ست از زیادت حرفے یا بیشتر بر ثلاثی تا در ہمہ تصرفات بوزن صوری رباعی مجرد گردد بشرطیکہ زیادت مذکورہ افادۂ کدام معنی قیاسا نہ بخشد، ودر ملحق بمزید بودن حرف زائد بعینہٖ در ملحق بمکانش نیز شرط است. ومراد از تصرفات در فعل مصدر وماضی ومضارع وغیرہ است، ودر اسم تصغیر وجمع تکسیر، وبودن حرف زائد برائے الحاق در مقابلۂ فاء وعین ولام لازم است. وشرط بودن زیادت غیر مفید معنی برائے اخراج میم مصدر وظرف وآلہ وہمزۂ تفضیل است کہ افادت معنی می کنند، پس مفرد أفضل ملحق بجعفر نبود. وفائدہ آں لفظی ست مثل درستی سجع وقافیہ؛ ولہذا محافظت وزنش لازم ست وادغامش ممتنع اگر چہ بعضے جا افادہ معنی بخشد کہ مغائر معنی اصلی باشد، چوں: حوقل وکوثر کہ در معنی حقل وکثر نیست بلکہ گاہے اصلش مستعمل نشود، مثل: کوکب وزینب؛ کہ ککب وزنب مستعمل نشدہ. (نوادر الوصول)

فعللة: طیق ازیں باب ست، أصله: طیوق واز تفعیل نیست، وإلا طوق می بود. (رکاز الأصول)

جَلْبَبَةً: [چادر پوشیدن.] جلباب بالکسر، چادر جلببة مصدر منہ. (صراح)

---

[1] چادر پوشیدن.

باب دوم: **فَيْعَلَةٌ:**

خَيْعَلَ	يُخَيْعِلُ	**خَيْعَلَةً**	مُخَيْعِلٌ	خُوْعِلَ	يُخَيْعَلُ	مُخَيْعَلٌ	خَيْعِلْ

باب سوم: **فَوْعَلَةٌ:**

جَوْرَبَ	يُجَوْرِبُ	جَوْرَبَةً[1]	مُجَوْرِبٌ إلخ

باب چہارم: **فَعْنَلَةٌ:**

قَلْنَسَ	يُقَلْنِسُ	قَلْنَسَةً[2]	مُقَلْنِسٌ	قَلْنِسْ

باب پنجم: **فَعْيَلَةٌ:**

شَرْيَفَ	يُشَرْيِفُ	**شَرْيَفَةً**	مُشَرْيِفٌ	شَرْيِفْ

باب ششم: **فَعْوَلَةٌ:**

جَهْوَرَ	يُجَهْوِرُ	جَهْوَرَةً[3]	مُجَهْوِرٌ

باب ہفتم: فَعْلاَةٌ:

قَلْسىٰ	يُقَلْسِيْ	**قَلْسَاةً**	مُقَلْسٍ	قُلْسِيَ	يُقَلْسىٰ	مُقَلْسًى	قَلْسِ

فيعلة: بزيادة يا ميان فا وعين. خَيْعَلَةً: خيعل پیراہن بے آستین، خيعلة پوشانیدن آں . فوعلة: بزیادت واؤ میان فاء وعین. فعنلة: بزیادة نون میان عین ولام. فعيلة: بزيادة يا ميان عين ولام. شريفة: شرياف برگ کشت کہ دراز وانبوه شود چنانکہ برند آنرا، يقال: شريفت الزرع إذا قطعت شريافه. فعولة: بزیادت واؤ میان عین ولام.

قلسى: [در اصل قَلْسَيُ كدَحْرَجَ بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را الف کروند، يقال: قلنسته فتقلسى أي ألبسته القلنسوة فلبسها.] سوال: حکم الحاق قلسی اگر قبل از اعلال ست تصحیحش واجب است؛ زیرا کہ در ملحقات تعلیل ممتنع ست، واگر بعد اعلال ست توافق وزن ملحق وملحق بہ نیست. جواب باعتبار شق اول: تصحیح ملحق وقتے ضرور میباشد کہ در ملحق بہ =

---

[1] جورب پوشانیدن. [2] کلاہ پوشیدن. [3] آواز بلند کردن.

اما ملحق بر باعی مزید دو نوع ست: ملحق بـــ"تسربل" و بـــ"احرنجم". نوع اول ہفت باب ست:

باب اول: تَفَعْلُلٌ:

تَجَلْبَبَ	يَتَجَلْبَبُ	تَجَلْبُباً[ا]	مُتَجَلْبِبٌ	تَجَلْبَبْ إلخ

باب دوم: تَفَيْعُلٌ:

تَخَيْعَلَ	يَتَخَيْعَلُ	تَخَيْعُلاً	مُتَخَيْعِلٌ إلخ

=این تعلیل ممتنع باشد، واین معنی در ما نحن فیه ممتنع ست؛ زیراکه اگر در لام کلمہ رباعی حرف علتے واقع شود معلل می گردد، نحو: قوقی قوقاة. وجواب باعتبار شق ثانی: ابدال حرف بحرفے موجب تبدیل وزن نمی شود؛ لہٰذا نگویند: کہ میزان بر وزن میعال وموزان بر مفعال ست. (نوادر الوصول) قلساة: در اصل قلسية بود کدحرجة یاء بسبب تحرک وانفتاح ما قبل الف شد.

اما ملحق: ہرگاہ فارغ شد از رباعی مجرد وملحقات او شروع در ملحقات بر باعی مزید نمود، وآں یا بزیادت یک حرف ست سوائے تاء؛ زیراکہ زیادت تاء برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت ست، چنانکہ در تدحرج، چوں: قلسية فتقلسی، وآنرا ہفت بابست، ویا بزیادت دو حرف، چوں اقعنسس واسلنقی ملحق باحرنجم بزیادت نون وسین؛ زیراکہ زیادت ہمزہ برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در احرنجم.

بر باعی مزید: در بعضے از ملحقات فعلل چندے دیگر کہ غریب وقلیل الاستعمال است آوردہ اند، یکے: بزیادتی تاء در اول، چوں: ترفل بروزن تفعل یعنی بتبختر خرامید. دوم: بزیادت میم در اول، چوں: مرحب کمفعل، یقال: مرحب کمفعل ای مرحبا گفت اورا، ومسہل ای وسعت کند وسہل کند برائے تو.

سوم: فعمل بزیادت میم در اول بعد از عین، چوں: ترمح البناء بر وزن فعمل ای دراز کرد بناء را. چہارم: بزیادت باء در اول، چوں: بلقم. پنجم: بزیادت نون بعد لام، چوں: علون بر وزن فعلن آغاز کردن کتاب وغیر آں، ونفعل بزیادت نون قبل فاء، چوں: نرجس الدواء نرگس انداخت در دوا، پس نون آں زائد ست ولام مکرر نیست وتا بر وزن فعلل باشد. (شرح الأصول، صراح، أبنية الأفعال)

تخیعلا: پیراہن بے آستین پوشیدن لازم. (ص)

[ا] چادر پوشیدن.

باب سوم: تَفَوْعُلٌ:

تَجَوْرَبَ	يَتَجَوْرَبُ	تَجَوْرُباً[1]	مُتَجَوْرِبٌ إلخ

باب چہارم: تَفَعْنُلٌ:

تَقَلْنَسَ	يَتَقَلْنَسَ	تَقَلْنُساً إلخ

باب پنجم: تَفَيْعُلٌ:

تَشَرْيَفَ	يَتَشَرْيَفُ	تَشَرْيُفاً	مُتَشَرْيِفٌ إلخ

باب ششم: تَفَوْعُلٌ:

تَسَرْوَلَ	يَتَسَرْوَلُ	تَسَرْوُلاً إلخ

باب ہفتم: تَفَعْلٍ:

تَقَلْسیٰ	يَتَقَلْسیٰ	مُتَقَلْسٍ	تُقُلْسِيَ	يُتَقَلْسیٰ	مُتَقَلْسیً	تَقَلْسَ إلخ

تقلنس: تقلنس بنون وتقلس بادغام نون در لام کلاہ پوشیدن، کذا في "الصراح". **تسرولا**: ازار پوشیدن، يقال: سرولته فتسرول، کذا يفهم من "الصراح".

تفعل: اصلش تفعلي بود، ضمۂ لام را بمناسبت یاء بکسرہ بدل کردند وبعد ساکن کردن یاء بسبب ثقل، اجتماع ساکنین شد میان یاء وتنوین یاء راافگندند. تَقَلْسیٰ: [اصلش تقلسي بود، یاء متحرک ماقبلش مفتوح بالف بدل کردند.] اگر گوئی: کہ ایں باب ملحق ست بتدحرج، ودر ملحق تعلیل وادغام درست نیست؟ گویم: کہ مراد از امتناع تعلیل در ملحق تعلیل خاص ست یعنی نقل حرکت از حرف علت دریجا بسوئے ما قبل کہ ساکن باشد درست نیست؛ ولہٰذا قاعدۂ نقل حرکت را بعدم الحاق مقید کردہ اند، کما صرح به المصنف في شرحه لأصوله أيضا، نہ آنکہ انواع تعلیل درانجا ممتنع است.

ودلیل بریں تخصیص آنست کہ اگر مطلق تعلیل در ملحق ممتنع بودے ہر قاعدۂ تخفیف وابدال وتسکین وحذف حرف علت را =

---

[1] جورب پوشیدن.

اما باب تمفعل وتفعلت شاذ ند وغریب وملحق بـ"احرنجم" دو باب ست:

باب اول: اِفْعِنْلاَلٌ:

اِقْعَنْسَسَ	يَقْعَنْسِسُ	اِقْعِنْسَاساً[1] إلخ

باب دوم: اِفْعِنْلاَءٌ:

اِسْلَنْقىٰ	يَسْلَنْقِيْ	اِسْلِنْقَاءً[2]	مُسْلَنْقٍ	اُسْلُنْقِيَ	يُسْلَنْقىٰ	مُسْلَنْقىً	اِسْلَنْقِ

وندر اِكْوَهَدَّ.
أي جهد وتعب

= مقید بعدم الحاق کردندے، چنانکہ مقید کردہ اند قاعدۂ ادغام ونقل حرکت را بعدم الحاق، وحال آنکہ جائی در اسفار متقدمین ومتاخرین کہ از نظر احقر گزشتہ ایں قواعد بایں شرط مقید نیست، وباوجود ایں تصریح کردہ اند کہ در ملحق تعلیل ممتنع ست ناچار بر تعلیل خاص یعنی نقل حرکت حمل کردیم بقرینۂ استثناء ملحق ازیں تعلیل واطلاق قواعد دیگر اگرچہ نص بریں تخصیص ہم در کتابے یافتہ نشدہ، وهذا التوجيه أولى التوجيهات، فاحفظه.

تمفعل: چوں: تمدرع یعنی زرہ پوشید، وہمچنین تمنطق ای کمر بند بست، وتمسلم ای مسلم شد، وتمذهب ای مذہب گرفت، وتمسکن ای مسکین شد، وتمولی إی مولی شد. **تفعلت:** [در کتب صرف تفعلت را غریب گفت.] چوں: تعفرت ای عفریت شد یعنی خبیث منکر، یاعفریت بمعنی نافذ وبالغ در کارے بجودت رائی، كذا في "شرح الأصول".

شاذ ند: بدانکہ شاذ در سہ معنی مستعمل می شود، یکے: خلاف قیاس وفصیح، چوں: فتح عین ماضی ومضارع در أبی یأبی واستصوب استحوذ وماء وآل کہ در اصل ماہ واهل بود، دوم: خلاف قیاس وغیر فصیح، چوں: قلي يقلي بفتحهما وأجلل بفک ادغام، سوم: قلیل الاستعمال فصیح باشد، چوں: فِعِل بکسرتین، ہمچو إبل وبلز، وفِعُل بکسر اول وضم ثانی، ہمچو: دئل ووعل، یاغیر فصیح، چوں: فُعِل بضم اول وکسر ثانی، چوں: حبك بر بعضے قراءة شاذہ.

ملحق باحرنجم: أي نادر الاستعمال؛ ولهذا لم يدرجهما تحت التعداد. **دو باب ست:** در "اصول" سہ باب گفتہ، ثالث افوفعل است، چوں: احونصل، وبعضے افعنلاء افزودہ اند، چوں: احبنطاء. (شرح الأصول)

وندر إلخ: وحق آنست کہ اکوهد واکوأل ثلاثی مزید مطلق ست بر وزن افوعل بزیادت واؤ مفتوحہ وادغام لام اول در ثانی، =

---

[1] پس پار فتن. [2] بر پشت خوابیدن.

فصل

در بيان **خاصيات ابواب**، **بدانكه** سه باب اول **أم الأبواب اند**، ودر **كثرت خصائص** متساوية الأقدام، **ليكن مغالبه** خاصۂ نصر ست: **وهي ذكر** فعل بعد **المفاعلة**؛ لإظهار **غلبة أحد الطرفين** المتغالبين، نحو: **خاصمني** فخصمته، ويخاصمني فأخصمه، ....

= چنانكه در "أصول" گفته؛ چراكه الحاق مانع ادغام است. (نوادر الوصول)

خاصيات ابواب: بدانكه خاصة وخاصية وخصيصة بيك معنى ست، وچون مصطلح منطقيان بمعنى ما لا يوجد في غيره درينجا درست نمى شد؛ لهٰذا فاضل بهارى گفته: كه مراد ازاں معنى بر اصل كه ماده وہيئات افعال براں دلالت دارد بوده ست، وياء وتاء در خاصية بتشديد صاد وتحتانى برائے مصدريه ست، چنانكه درفاعلية مفعولية وجزآں.

أم الأبواب اند: يعنى اصول ابواب، وأم بمعنى اصل است؛ زيراكه دريں ہر سه باب حركت عين ماضى بحركت عين مضارع مخالفت دارد مانند معنى ہر دو، پس لفظ ومعنى اينها باہم متفقند در اختلاف واتفاق، واتفاق اصلست، بخلاف سه باب باقى كه اتفاق مذكور درانها نيست، كذا في "شرح التسهيل" وغيره. وميتواند كه اصالت اينها باعتبار كثرت استعمال وعدم تقييد بچيزے باشد، بخلاف بواقى، كما لا يخفى. (نوادر الوصول)

ليكن مغالبه: پس ہر باب وقت مغالبه از نصر آيد، وكسائى در حلقي العين واللام برائے ثقل عين مضارع را فتحه دہد وشاعرته فشعرته أشعره بالفتح گويد، وابو زيد أفخره بضم حكايت كرده. (رضي) **وهي ذكر**: وآں يعنى مغالبه ذكر فعلے ست بعد مفاعلة برائے آشكارا كردن يكے از دو جانب غلبه كنندگان. **المفاعلة**: يا آنچه دلالت باشتراك دارد.

غلبة أحد الطرفين: في المعنى المصدري، واز لازم ومتعدى ہر دو مى آيد، ليكن درين ہنگام لا جرم متعدى گردد. (رضي)

خاصمني: [يعنى مخاصمه در من واو واقع شد، وہريك ديگرے را خصومت كرديم، ومن غالب آمدم در خصومت برآں.] اگر گوئى: ايں مثال مغالبه صحيح نيست؛ زيراكه ايں لفظ خاصة بخلاف قياس از ضرب آيد نه از نصر، چنانكه در" صحاح" و"قاموس" و"تاج" وغيره آنست.

گويم: ايں قول غير بصريانست، وايشان ايں را ہم از نصر گويند، في "الارتشاف": قد شذ الكسر في قولهم: خاصمني فخصمته أخصمه بكسر الصاد، ولا يجيز البصريون فيه إلا الضم على الأصل في فعل المغالبة، فيقولون: أخصُمه بضم الصاد. (نوادر الوصول)

مگر مثال واجوف یائی وناقص یائی کہ می آیند از ضرب، وعلل واحزان وفرح [فرح خوش شد] **از فَعِل بیشتر آیند، والوان وعیوب وحلی می آیند ازو، وچندے بضم عین نیز آمده. اما خاصیت فتح آنست کہ عین یا لام او از حروف حلقیہ بود، أما رکن یرکن من التداخل، وأبی یأبی شاذ. وخاصیت کرم آنکہ از صفت خلقیہ بود حقیقۃ یا حکما، یا صفتے شبیہ بآں.**

مگر مثال: واوی مطلق چوں: واعدني فوعدته أعِده، وياسرني فيسرته أيسره، **واجوف یائی وناقص یائی، نحو:** بايعني فبعته أبيعه، وراماني فرميته أرميه، **واجوف واوی از نصر آید. علل:** جمع علة **بمعنی مرض، چوں:** مرض وسقم.

احزان: چوں: حزن **غمگیں شد. از فعل: بکسر عین، وایں باب ہرگاہ از برائے الوان وعیوب وحلی باشد لازم ست.** (سازندراني)

بیشتر آیند: چہ گاہ از غیر ایں باب نیز می آید، چنانکہ بر متتبع لغت پوشیدہ نیست.

الوان وعیوب: چوں: كدر **تیرہ گون شد**، وشهب **غالب شد سپیدی بر سیاہی، وعیب چوں:** عور **یک چشم شد.**

حلی: بضم وکسر حاء وفتح لام جمع حلية بالكسر **در اصل بمعنی صورت وخلقت، ومراد ازاں علامتے کہ محسوس شود بچشم در اعضاء،** نحو: بلج **کشادہ ابرو شد،** وعين **آہو چشم شد.** (نوادر الوصول)

بضم عین: [وقد جاء آدم وسمر وعجم وحمق وعجف وخرف ورعن بالضم والكسر. (شافية)] **از انواع ثلاثہ، نوع اول، نحو:** آدم وسمر **گندم گوں شد،** وبلق **ابلق شد، ودوم نحو:** حمق **نادان شد** وعجف **لاغر شد، وسوم نحو:** رعن **فروہشتہ شد بدن.** (نوادر الوصول)

وأبی یأبی: وشجي يشجي وقلي يقلي وعض يعض **ضعیف است وفصیح اول ازن وآخر ازس.**

خاصیت کرم: بنائے فعُل بضم العين غالبا از برائے دلالت بر افعالے ست کہ لازم طبائع است، چوں: حسن وقبح **کوچکی وبزرگی وامثال اینہا، وگاہ مستعمل میشود در غیر خلقی در صورتیکہ رواے داشتہ باشد، چوں:** طهر ومكث وصغر وكبر **ونظائر اینہا، وازیں جہت ایں باب لازم ست وہرگز متعدی نیامدہ؛ چہ افعال خلقیہ از خلقت بدیگرے سرایت نمے کند.** (شرح مازندراني) **صفت خلقیہ: ای صفت جبلی وطبعی،** كحسن وقبح إذا كانا ذاتيين.

یا صفتے: چوں: **فقاہت کہ بعد از تمکن مثل امر ذاتی ولازم منفک نمی شود.** (نوادر الوصول)

شبیہ بآں: یعنی بصفت حقیقی در ظاہر باعتبار صورت نہ در حکم آں باعتبار لزوم وعدم انفکاک، مثل: حسن وقبح **کسے از لباس ودیگر عوارض منفکہ.**

وباب حسب الفاظ معدوده نَعِمَ وَبِق وَمِقَ وَثِقَ وَفِقَ وَرِث ورِعَ وَرِمَ وَرِيَ وَلِيَ وَغِرَ وَحِرَ وَلِهَ وَهِلَ وَعِمَ وَطِئَ يَئِسَ يَبِسَ. خاصيت إفعال تعديه وتصيير ست، نحو: خَرَجَ زَيْدٌ وأخْرَجْتُه وقدْ يُلْزِمُ، نحو: أحْمَد، وتعريض إى بردن فاعل چيزے را بمعرض مدلول ماخذ،

(ہلاک شدن، موافق وسزاوار یافتن، نزدیک شدن، حرة بفتحتین کینہ داشتن، کوفتن بپا، خشک شدن من حسب)

نَعِمَ: وہمچنین وجد یافت، بئس شدت رسید، وبط ضعیف شد، وجع دردمند شد، ولغ نوشید سگ آنچه در ظرف بود باطراف زبان خود، وعق جلدی کرد، وحم کمال رغبت کرد زن آبستن در خوردنی، وکم غمگیں شد، وهم ساقط کرد چیزے از حساب، وهن ضعیف شد در عمل، دره زیاده شد پیه زن، وقه فرمانبردار شد، ونه تعیا کشید، وهي درید وکفید. (شرح الأصول) نعومة نرم ونازک شدن من کرم وعلم وحسب وکسر الماضي وضم الغابر کفضل یفضل مرکبة من بابین.

وَمَقَ: مقة دوست داشتن. وَثِقَ: وثقه اعتماد کردن واستوار داشتن. وَرِثَ: إرث بالألف المنقلبة من الواو، ورثة بالتاء المبدلة من الواو میراث گرفتن. (صراح) وَرِيَ: آتش جستن از آتش، وزنه من علم وحسب. (ص)

وَغِرَ: بفتحتین بر شدن سینه از خشم وکینه. (ص) وَهِلَ: از وهل بجائے رفتن وهم که مراد آں نباشد.

وَعِمَ: دعا بنعمت در حق کسے کردن. يَئِسَ: یأس نومید شدن، من حسب.

تعدیه إلخ: بدانکه میان تعدیه وتصییر عموم وخصوص من وجه است، یعنی گاہے ہر دو در یک ماده جمع شود، وگاہے یکے بدون دیگرے باشد. وتعدیه عبارت ست از رسانیدن معنی لازم بمفعول، برابر ست که لازم مطلق باشد یا من وجه ای به نسبت بعضے، چنانکه اگر مجرد در متعدی بیک مفعول ست در إفعال بدو مفعول شود، واگر آنجا بدو مفعول اینجا بسه گردد اول چوں: أخرجته، دوم مثل: أحفرته نهرا که مجردش متعدی بیک مفعول ست، سوم نحو: أعلمته زیدا فاضلا که مجردش دو مفعول میخواہد.

ومعنی تصییر گردانیدن فاعل ست چیزے را صاحب ماخذ، پس در امثله مذکوره تعدیه وتصییر ہر دو موجود ست؛ چه میتوان گفت که اورا صاحب خروج وصاحب کندن نهر وصاحب علم کردم، ودر أبصرته تعدیه است؛ چه مجردش لازم ست، نه تصییر؛ زیراکه فاعل او را صاحب باصره نگردانیده، ودر أنرته ای گردانیدم او را صاحب نیر تصییر ست بدون تعدیه؛ چراکه نرته مجردش هم متعدیست، ونیر بالکسر نقش جامه را گویند. (شرح الأصول)

قد یلزم: از إلزام یعنی گاہے باب متعدی را لازم گرداند بر عکس تعدیه، پس جامع صفات متضاده است. (نوادر الوصول)

أحمد: محمود وستوده شد زید، مجردش حمد متعدی ست. ماخذ: ماخذ عام است از مصدر؛ چه در ثلاثی مزید ماخذ بعضے الفاظ اسم جامد نیز آمده است، چنانچه ألبن که ماخذ آں لبن ست، ولبن مصدر نیست، بلکه اسم جامد ست، وہمچنین أعرق که ماخذ آں عراق ست.

نحو: أبعته، ووجدان اِی یافتن چیزی را موصوف بماخذ، نحو: أبخلته، وسلب اِی زائل کردن از شے ماخذ را نحو: شکی وأشکیته، وإعطاء ماخذ نحو: أشویته وأقطعته قضبانا، وبلوغ اِی رسیدن یا در آمدن بماخذ، نحو: أصبح وأعرق، وصیرورت اِی گشتن شے صاحب ماخذ، یا صاحب چیزے موصوف بماخذ، یا صاحب چیزے در ماخذ، نحو: ألبن وأخرفت وأجرب، ولیاقت وحینونت، نحو: ألأم الفرع وأحصد الزرع، ....

رسیدن شے وقت ماخذ

أبعته: بردم او را در محل بیع، یعنی اسپ را برائے بیع در نخاس بردم، ومراد از ماخذ چیزیست کہ ازاں مصدر باب إفعال ساختہ باشند. **یافتن چیزے**: وہم یافتن ماخذ نحو: أثأرته یافتم ثأر او را ای قصاص او را. ماخذ اگر لازم بود مدلولش مبني للفاعل خواہد بود، چوں: أبخلته اِی بخیل یافتم او را، واگر متعدی باشد مبني للمفعول، مثل: أحمدته یافتم او را موصوف بمحمودیت. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

سلب: وآں دو نوع ست، یکے: سلب از فاعل، ودرینحالت فعل لازم بود، نحو: أقسط زید از نفس خود دور کرد قسوط اِی جور را، ودوم سلب از مفعول، دریں صورت فعل متعدی خواہد بود، نحو: شکی أشکیته او شکایت کرو من دور کردم شکایتش را، وراضی گردانم او را از خود. (نوادر الوصول)

أشویته: دادم او را شوا یعنی گوشت بریانی اِی گوشتے کہ او را بریان کنند وقابل برشتن باشد، وآنچہ در معنی ایں لفظ زبان زد صغیر وکبیر ست کہ گوشت بریان دادم او را غلط محض است. أصبح: در صبح رسید یا در آمد، یا نزدیک آں شد مثال بلوغ در زمان. (نوادر الوصول)

أعرق: بعراق در آمد یا رسید، یا جانب عراق رفت، مثال بلوغ در مکان، وبلوغ بمرتبۂ عدد، نحو: أعشرت الدراهم اِی دراہم بردہ رسیدند. (نوادر الوصول) نحو: امثلہ بطور لف ونشر ست. ألبن: اِی صاحب شیر شد مرد، ای مواشی او شیر دار شدند.

أخرفت: گوسفند در خریف صاحب بچہ شد.

لیاقت: اِی گشتن شے مستحق ماخذ. ألأم الفرع: سزاوار ملامت شد سردار، مثال لیاقت بدون حینونت.

أحصد الزرع: زراعت لائق درو شد، وقت حصاد ودرو کردن رسید، مثال اجتماع لیاقت وحینونت ست. وفرق در حینونت وبلوغ آنکہ در حینونت ماخذ مسند الیہ ست، ودر بلوغ مفعول. وایں نزد مصنف ست اما ابن حاجب ودیگر ارباب فن بلوغ وحینونت را در صیرورت داخل کردہ اند؛ زیرا کہ در امثلۂ مذکورہ می توان گفت: کہ صاحب صبح شد وصاحب حصاد گردید. (نوادر الوصول)

ومبالغہ، نحو: أثمر النخل وأسفر الصبح، وابتداء، نحو: أشفق، وموافقت مجرد وفعّل وتفعل واستفعل، نحو: دجی اللیل وأدجی، ومطاوعت فَعَلَ وفَعَّل إی پس آمدن أفعل مر فَعَلَ یا فَعَّل را؛ تا دلالت کند بر پذیرفتن مفعول اثر فاعل را نحو: کببته فأکب. خاصیت تفعیل تعدیہ وتصییر ست، نحو: نَزَلَ.......................

مبالغہ: إی کثرت در زیادت ماخذ، وآں دو نوع ست: مبالغہ در کم وکیف. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

أثمر النخل: بسیار ثمر آورد درخت خرما، وایں مثال مبالغہ در کمیت. **أسفر الصبح:** بسیار روشن شد صبح، وایں مبالغہ در کیف است.

ابتداء: وآں عبارتست از آمدن مزید بی آنکہ مجردش دریں معنی آمدہ باشد، خواہ مجرد اصلا نیامدہ باشد، نحو: أرقل بمعنی أسرع، یا بمعنی دیگر آمدہ باشد، نحو: أشفق ترسید، ومجردش شفقة بمعنی مہربانی ست. ہاں ابن درید وابن فارس ہر دو را بیک معنی آوردہ اند، واکثر لغویان ازاں انکار دارند، ومثال متفق علیہ لفظ أقسم بمعنی حلف ست کہ مجردش بالاتفاق بدیں معنی نیامدہ. (نوادر الوصول)

موافقت مجرد: ای موافقت ہر دو در یک معنی. اگر گوئی: چوں ہر دو در یک معنی ویک خاصہ یافتہ می شوند پس چرا یکے را خاصہ موافق دیگرے میگویند نہ بالعکس، یا خاصۂ ہر دو چرا اقرار نمی دہند؟ جوابش آنکہ ہر جا یک معنی از بابے بیشتر آید واز دیگرے کم آں دیگر را موافق اول گویند. (رضي، نوادر الوصول)

استفعل: نحو: أعظمته بمعنی استعظمته ای پنداشتم اورا معظم وبزرگ، ودراں خاصہ حسبانست.

دجی اللیل: تاریک شد شب، مثال موافق مجرد، وخاصہ دراں صیرورتست. **مطاوعت:** در "ارتشاف" گوید: مطاوعت حقیقة در چیزے باشد کہ فعل ازو متصور بود، مثل: صرفته فانصرف، وآنجا کہ صدور فعل متصور نباشد اطلاق مجاز ست، نحو: قطعت الجهل فانقطع، ورضی گفتہ: مطاوع در حقیقت مفعول فعل اول ست کہ در فعل ثانی فاعل شدہ، مثل: زید در باعدت زیدا فتباعد؛ چہ قبول اثر از شان اوست، لیکن اہل فن فعلے را کہ مطاوع حقیقی فاعل اوست مجازا مطاوع گویند.

کببته إلخ: [سرنگون انداختم او را پس سرنگون افتاد.] زمخشری گوید: کہ مطاوعت أکب در عربیت ثابت نشدہ، ومعنی أکب: دخل في الکب ست، ومطاوع کب در حقیقت انکب. وبعضے از خصائص ایں باب قصر ست، نحو: أسقیته "سقاك الله" گفتم او را، وآوردن چیزے را موصوف بماخذ، نحو: أطاب آورد کلام زیبا، واعانت، نحو: أقتلته اعانت کردم در قتل. (نوادر الوصول، شرح الأصول، یحیی)

ونَزَّلْتُه وسلب نحو: قَذِيَتْ عَيْنُه **وقذّيت عينه**، **وصيرورت** نحو: **نَوَّرَ**، **وبلوغ** نحو: عمّق وخيَّمَ، **ومبالغه**، نحو: صَرَّحَ وجَوَّلَ ومَوَّتَ الإبِلُ وقطَّعتُ الثياب، **ونسبت بماخذ** نحو: **فسقته**، والباس ماخذ نحو: **جَلَّلتُها**، **وتخليط اى چيزے را ماخذ اندود كردن** نحو: ذَهَّبْتُه، **وتحويل اى گردانيدن چيزى را ماخذ يا ہمچو ماخذ** نحو: **نصَّرته وخَيَّمْتُه**، **وقصر يعنى اشتقاق آں از مركب بجہت اختصار حكايت** نحو: **هلّل**، **وموافقت فَعَلَ وأَفْعَلَ وتَفَعَّلَ**، **وابتداء**.

تا عمق رسيد ـ در خيمه داخل شد ـ تذهيب زر اندود كردن ـ در معنى ـ نحو كلم

نَزَّلْتُه: مثال اجتماع تعديه وتصيير، وتعديه بدون تصيير، چوں: فسقته فاسق گفتم او را، وتصيير بے تعديه نحو: نصلت السهم. **قذيت عينه**: اى دور كردم خاشاك از چشم او. **نور**: أي صار ذا نور، وهو بالفتح شگوفه، اى شگوفه برآورد. (بح)
بلوغ: اى بمعنى رسيدن چيزے وداخل شدن در چيزے.
مبالغه: وآں سه قسم باشد: در فعل چوں: صرح خوب ظاہر كرده شد، وجول بسيار گرد گرديد. اول مبالغه در كيف است ودوم در كم، ومبالغه در فاعل چوں: موت الإبل مرگ عام در شتران افتاد، ومبالغه در مفعول نحو: قطعت الثياب بسيار جامہا قطع كردم.
فسقته: نسبت بفسق كردم وفاسق گفتم او را، واز ہمیں قبیل ست كفرته، در "تعليق الفرائد" گويد: ناظرين "صحاح" را در لفظ تكفير بايں معنى توقف است؛ چه او گفته است: أكفرت الرجل دعوته كافرا، وتكفير را بمعنى كفاره دادن ذكر كرده، ليكن ايں توقف را ايں قول صاحب "محكم" رد مى كند: كفر الرجل نسبه إلى الكفر، ودر "صراح" ہم بديں معنى ست، واز "مغرب" ہم مستفاد مى شود. (نوادر الوصول)
جَلَّلتُها: تجليل قرار گرفتن وجُل براسپ افگندن. (صراح) **نصَّرته**: [نصرانى كردم او را.] تنصير: ترسا گردانيدن.
خيمته: [ہمچو خيمه نمودم او را.] تخييم: خيمه ساختن وبجائے مقيم شدن. (صراح) **اختصار**: واز ہمیں عالم است آنچه برائے دعائے نيك وبد آمده نحو: سقيته اى گفتم او را: أسقاك الله، وجدعته اى گفتم: جدعك الله، ومى آيد برائے گردانيدن مفعول بر صفتے كه بوده است، نحو: كوف الكوفة، وبمعنى كار كردن در مانند نحو: صبح بصبح درآمد وبمعنى رفتن در ماخذ نحو: كوف اى بكوفه رفت، وبرائے غير آں.
هلل: اى لا إله إلا الله گفت. **فعل**: اى ثلاثى مجرد نحو: زلته وزيلته. **أفعل**: أشويته أطعمته شواء.
تفعل: نحو: ترس أي استعمل الترس بالضم: سپر.

خاصیت تَفَعُّل مطاوعت فعّل، نحو: قَطَّعْتُه فَتَقَطَّعَ، **وتکلف** در ماخذ، نحو: تَجَوَّعَ وتَکَوَّفَ، وتجنُّب یعنی پرہیز کردن از ماخذ نحو: تحوَّب، ولبس ماخذ نحو: تَخَتَّمَ، و تعمُّل یعنی ماخذ را بکار بردن نحو: تَدَهَّنَ وتترس وتخیَّم، واتخاذ یعنی ساختن یا گرفتن ماخذ، یا چیزی را ماخذ ساختن، یا در ماخذ گرفتن، نحو: تَبَوَّبَ وتجنبَ وتَوَسَّد الحَجَر وتأَبَّطَه، وتدریج یعنی تکرار عمل بمہلت نحو: تَجَرَّعَ وتَحَفَّظَ، وتحول یعنی گشتن شے عین ماخذ یا ہمچو ماخذ نحو: تَنَصَّرَ وتَبَحَّرَ، وصیرورت نحو: تَمَوَّلَ، وموافقت مجرد وأَفْعَلَ وفَعَّلَ واِسْتَفْعَلَ، وابتداء.

(بزور کوفی شده؛ پوشیدن؛ ای خیمه را بکار برد؛ صاحب مال شد؛ نحو تقبل بمعنی قبل؛ نحو تبصر وأبصر؛ نحو تکلم)

مطاوعت فعّل: بتشدید برائے تکثیر، یا نسبت نحو: قیسته فتقیس، یا تعدیہ نحو: علمته فتعلم، واغلب در مطاوعت فعّل کہ برائے تکثیر وتعدیہ باشد ثلاثی مجرد است نحو: علمته فعلم، وفرحته ففرح. (رضي)

تکلف: [بزور ثابت کردن صفتے کہ موجود نہ باشد.] فرق میان آں وتخییل کہ خاصۂ تفاعل ست آنکہ در تفعل فاعل ممارست فعل میکند وحصول آں در خود میخواہد، ودر تفاعل اظہار فعل می کند از راہ خلاف نمائے بے قصد حصول. (رکاز الأصول)

تجوع: بزور ومحنت گرسنہ شد.

تحوَّب: از گناہ پرہیز کرد، حوب بالضم گناہ. **تختم**: ای انگشتری پوشید، وآنرا از تعمل گفتن بہتر. **تَدَهَّن**: روغن را بر بدن مالید. **تترس**: ترس یعنی سپر را بکار برد. **یعنی ساختن**: وایں چار قسم شد، لیکن فعل در اولین لازم باشد ودر اخیرین متعدی.

تَبَوَّبَ: مثال اول یعنی دروازہ ساخت. **تَجَنَّبَ**: مثال دوم ای گوشہ گرفت.

تَوَسَّد الحَجَرَ: مثال سوم ای تکیہ ساخت سنگ را. **تأَبَّطَه**: مثال چہارم ای در بغل گرفت آنرا.

تجرع وتحفظ: [جرعہ جرعہ نوشید واندک اندک یاد کرد.] مثال اول برائے محسوس است ودوم برائے غیر محسوس، ودر "شافية" گفتہ: تفهم ازیں قبیل ست، ورضی گوید: ظاہر آنکہ برائے تکلف در فہم بودہ باشد.

تبحر: مثال دوم ای مثل بحر شد در وسعت علم.

فعل: بتشدید نحو: تعطی بسیار عطا کرد، وتکذب نسبت بدروغ نمود، وتویل "یا ویلا" گفت. (رکاز الأصول)

استفعل: موافقتش در دو معنی مختص باستفعل است، یکے: طلب نحو: تنجز واستنجز، دوم: اعتقاد آنکہ شے بر صفت اصل خود است نحو: تعظم واستعظم، وے آید بمعنی تفاعل، چوں: تشبع ای اظہار سیرے کرد، وغالبا معنی تفعل بودن شے صاحب ماخذ نحو: تأهل وتألم وتأسف وتأصل وغیر آں. (رضي)

خاصیت مفاعلة مشارکتست یعنی شریک بودن فاعل ومفعول در فاعلیت ومفعولیت ای ہریک مر دیگرے را نحو: قَاتَلَ زَيْدٌ عَمْراً. وموافقت مجرد وأَفْعَلَ وفَعَّلَ وتَفَاعَلَ، وابتداء.

نحو قاساه — نحو سافرت بمعنی سفرت

خاصیت تفاعل تشارک ست ای شرکت دو شے در صدور وتعلق فعل یعنی از ہریک بدیگرے نحو: تشاتما، وشرکت در صدور فقط کم ست نحو: ترافعا شیئا، وتخییل یعنی نمودن غیر را حصول ماخذ در خود نحو: تمارض، ومطاوعت فاعل بمعنی أفعل نحو: باعدته فتباعد، وموافقت مجرد وأفعل، وابتداء. ولفظے کہ در مفاعلت دو مفعول می خواست در تفاعل یکے خواہد، واگر نہ لازم بود.

بایکدیگر دشنام دادند — بدون تعلق — نحو تعالی بمعنی علا — چوں جاذبت زیدا ثوبا — نحو تجاذبنا ثوبا

فاعل ومفعول: واحد باشند ہر دو یا متعدد یا مختلف. **ہریک:** در خارج اگرچہ در لفظ یکے فاعل ست فقط ویکے مفعول، وبسبب آنکہ یکے در لفظ مفعول بود فعل لازم را ایں باب متعدی گرداند نحو: کرم وکارمته، واز جہت آنکہ در واقع ہریک از فاعل ومفعول بود فعلیکہ مفعولش صلاحیت فاعلیت ندارد دریں باب متعدی بمفعول دیگر شود باوجود مفعول اول نحو: جذبت ثوبا وجاذبت زیدا، بخلاف ضرب کہ مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد. (ركاز الأصول)

أفعل: نحو: باعده وأبعده. **فعل:** ای در تکثیر ضاعفت بمعنی ضعفت. **کم ست:** لیکن مے آید؛ زیراکہ وضع تفاعل برائے نسبت فعل سوئے مشترکین ست بدون قصد تعلق آں بدیگرے، بخلاف مفاعلة کہ وضع آں برائے نسبت فعل بسوئے فاعل است در حالیکہ متعلق است بغیر فاعل باوجود صدور آں فعل از غیر فاعل. **ترافعا شيئا:** [ہر دو برداشتند چیزے را.] **نحو:** شاتما وتشاتما، ومی آید برائے گردانیدن شے صاحب ماخذ نحو: عافاك الله أي جعلك ذا عافية. (رضي)

نمودن غیر: باآنکہ در واقع حاصل نباشد. **تمارض:** خود را بیمار ظاہر نمود. **مطاوعت فاعل:** مراد ازاں تاثر قبول ست متعدی باشد نحو: علمته فتعلم، یا لازم چوں: کسرته فانکسر، پس تضارب زید عمرا مطاوع ضارب زید عمرا نگویند؛ زیراکہ ہر دو بیک معنی ست وتاثیر وتاثر در میان نیست، ومطاوع در حقیقت مفعول بہ است کہ فاعل شدہ وبر فعل مجازاً اطلاق کنند. (رضي) **بمعنی أفعل:** ای وقتیکہ فاعل برائے گردانیدن چیزے صاحب ماخذ باشد.

باعدته فتباعد: دور کردم او را پس دور شد. **أفعل:** نحو: تیامن بمعنی أیمن در آمد بیمین. **ابتداء:** نحو: تبارك مقدس ومنزہ شد، ومجردش برك بمعنی نشانیدن شتر را وغیر آنست. **اگر نہ:** ای دو مفعول نمی خواست، بلکہ یکے مثال: قاتلت زيدا. (منه)

لازم بود: چوں: تقاتلت أنا وزيد، ووجہ ایں معنی بالا گذشت.

خاصیت افتعال **اتخاذ** ست نحو: **احتجَرَ** واجتَنَبَ واغْتذَی الشَّاةَ واعتضده، **وتصرف یعنی** جد نمودن در **فعل** نحو: اکتسب، **وتخییر ای فعل الفاعل** الفعل لنفسه نحو: اکتال، **ومطاوعت تفعل** نحو: **غممته فاغتم**، **وموافقت مجرد وأفعل وتفعل وتفاعل واستفعل، وابتداء**.

(جانب گرفت — غذا ساخت گوسپند را — در بازو گرفت آنرا — کوشش — ای در تحصیل آں کوشش کرد در کسب — برائے خود پیمود — نحو بلج وابتلج)

خاصیت استفعال **طلب ولیاقت** ست **نحو**: استطعمته واسترقع الثوب، **ووجدان نحو**: استکرمته، **وحسبان یعنی پنداشتن چیزیرا موصوف بماخذ نحو**: استحسنته، **وتحول نحو**: استحجر الطین **واستنوق الجمل**، **واتخاذ نحو**: استوطن القری، **وقصر نحو**: **استرجع**، . .

(طلب طعام کردم ازو — سزاوار پیوند شد جامہ — موصوف بکرم یافتم اورا — نیک دانستم اورا — سنگ شد گل — ناقہ شد شتر — وطن گرفت قریہارا — جمع قریۃ)

اتخاذ: بیشتر دانستی کہ آں بر چہار قسم است، پس برائے ہر یکے مثالے آورد. (منہ)

احتجر: بتقدیم جیم بر حائے مہملہ از حجر بالضم بمعنی سوراخ موش وغیرہ، ای سوراخ ساخت، یا بتقدیم حاء ای حجرہ ساخت. (رکاز الأصول)

یعنی إلخ: پس معنی کسب حاصل کرد ومعنی اکتسب جد در تحصیل نمود؛ لہٰذا خدائے تعالیٰ فرمودہ است: ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾ (البقرة: ٢٨٦) یعنی ثواب فعل نیک حاصل است، یعنی طوریکہ صادر شود، وعقاب فعل بد بدون کوشش در تحصیل آں نمی شود، سوائے سیبویہ در کسب واکتسب فرقے نکردہ اند. (رضي)

فعل الفاعل: کردن فاعل فعل را برائے خود. **مطاوعت تفعل**: ہمچنین مطاوعت تفعیل وإفعال، چوں: لومته فالتام، وأوقد النار فانقدت. **غممته فاغتم**: غمگیں کردم اورا پس مغموم شد.

أفعل وتفعل: [نحو: ارتدی وتردی، واجتنب وتجنب.] نحو: اختفاه بمعنی أزال خفاه، واحتجز بمعنی أحجز داخل حجاز شد. (رکاز الأصول) **تفاعل**: چوں: اختصما واجتورا بمعنی تخاصما وتجاورا؛ ولہٰذا تعلیل دراں نشد؛ چہ در معنی فعل غیر معلول ست. (رضي) **استفعل**: نحو: ایتجر واستأجر طلب اجرت کرد. **ابتداء**: نحو: استلم سنگ را بوسہ داد.

استنوق الجمل: وایں مثل است جائیکہ کسے سخنے باسخنے در آمیز دمی زنند، واصلش شاعرے نزد بادشاہی قصیدہ می خواند وناگاہ از صفت شتر بناقہ رسید، یکے از ندماء ملک گفت: استنوق الجمل. (جار بردي)

نحو استرجع: [إنا لله وإنا إليه راجعون گفت.] ایں مثال را در "اصول" در موافقت معنی تفعیل ذکر کردہ، وقصر را خاصیت ایں باب نہ شمردہ، أقول: هو الحق؛ لأن استفعل في هذا المعني نادر، بخلاف فعل كما هو الظاهر من التتبع. (رکاز الأصول)

ومطاوعت أفعل **نحو: أقمته فاستقام، وموافقت مجرد وأفعل** وتفعل **وافتعل، وابتداء** وانفعال
نحو قر واستقر نحو استحاب وأجاب
را **لزوم وعلاج** لازم ست، **ومطاوعت فعل غالب** ست **نحو: كسرته فانكسر، وموافقت فعل**
شکستم اوراپس شکست
وأفعل نادر، **وفائے** آں **لام** ورا ونون وحرف **لين** نبود، **ويطاوع** أفعل **نحو: أغلقت الباب**
کلمہ دمیم
فانغلق، و**ابتدأ**. وافعيعال را **لزوم غالب ومبالغه لازم، ومطاوعت فعل وموافقت استفعل**
نادر. وافعلاّل وفعيلال را **لزوم ومبالغه لازم، ولون وعيب غالب.**
چوں احول واحوال

أقمته فاستقام: [برپا کردم او را پس برپا شد.] **وفعل مجرد** ہم **نحو:** وسقه فاستوسق، ہمچنیں **مطاوعت تفعيل نحو:** أدبته فتأدب. (ركاز الأصول) **أفعل:** نحو: استعان موئے زیر ناف سترد. **افتعل:** ای در **تخییر، نحو:** استكثر الماء آب بسیار برائے خود طلبید.

علاج: یعنی امر محسوس واثر فعل جوارح بودن، واہل فن علاج را خاصۂ جداگانہ نشمردہ اند، بلکہ از لوازم مطاوعت دانستہ، یعنی مطاوع فعلے باشد کہ از علاج صادر شود. (ركاز الأصول، نوادر الوصول) **كسرته فانكسر:** وچوں علاج لازم ایں بابست علمته فانعلم **صحیح** نباشد؛ چہ **علم** از **افعال جوارح** نیست، **ومطاوعت** انفعل برائے ہر **فعل علاج** لازم نیست، نتواں گفت: طردته فانطرد، هكذا في "الرضي".

وأفعل: نحو: انحجز **بمعنی** أحجز **بحجاز رسید موافقت در بلوغ،** وانحصد وأحصد در **حینونت.** (منه)

حرف لين نبود: **بجہت استثقال،** ودریں **حروف** بجائے ایں **باب** باب افتعال آید **نحو:** رفعه فارتفع، ونقله فانتقل، وأما انمحى وانماز **قليل** ونادر ست. (ركاز الأصول) **يطاوع:** آوردن آں **بلفظ مضارع** وجدا کردن **قول او، ومطاوعت فعل** ومقابلۂ لفظ غالبا دلیل **تقلیل** ست کہ در "شافية" و"رضي" بآں تصریح کردہ.

أغلقت الباب: بستم در را پس بستہ شد. **ابتدأ:** ای گاہی **نحو:** انطلق؛ چہ برائے لزوم علاج اکثر مطاوع می آید.

لزوم غالب: وتعدیہ **قليل نحو:** احلولیته واعروریته سوار شدم اورا عریاں.

مبالغه لازم: ومبالغہ **نحو:** اعشوشب الأرض **زمین** صاحب گیاہ بسیار گردید، ولزوم مبالغہ از کتب دیگر مستفاد نیست، واز کلام مصنف ہم در "اصول" مفہوم نمی شود. (نوادر الوصول) **مطاوعت فعل:** مجرد **نحو:** ثنيته فانثنى پیچیدم او را پس پیچید شد.

موافقت استفعل: **نحو:** احليته واستحليته شیریں پنداشتم او را. **لون:** **نحو:** احمر بسیار سرخ شد، واشهاب بسیار سفید شد.

غالب: وگاہے از ہر دو معنی خالی باشد **نحو:** ارقد سرعت کرد، وابهار الليل نصف شب شد. (نوادر الوصول)

وافعِوَّال **بناء مقتضب يجيء للمبالغة**. وفعلل لمعان **كثيرة**، و لم يُروَ إلا صحيحا أو مضاعفا ومهموزا **قليلا**. **تفعلل** يطاوع فعلل، **وقد يقتضب**. وافعنلل لازم **ويطاوع** (نحو زلزل ووسوس) (نحو دحرجته فتدحرج) **فعلل**، و**كذا** افعلل، **ويجيء مقتضبا**، وفي الملحقات **مبالغة أيضا**.

فصل

بدانکہ جملہ **افعال** واسماء **چہار قسم** ست، **صحیح**: لفظے کہ حروف اصلی آں **حرف علت** و**ہمزہ ودو حرف یک جنس نبود**، و**مہموز** (متمکن): لفظے کہ از اصولش **ہمزہ بود**، و **معتل** لفظے کہ در اصول آں **حرف علت ست**، ....

بناء مقتضب: [غالبا وگاہے غیر مقتضب نحو: حوى الفرس واحووى.] وآں عبارت ست از بنائیکہ کدام اصلش یا مثل اصلش نباشد، وخالی باشد از حروف الحاق وحروف زائد برائے معنی. (نوادر الوصول) **يجيء للمبالغة**: دائما لازم نحو: اجلوز وگاہے متعدی نحو: اعلوط البعير. **كثيرة**: يتعسر ضبطها، منجملہ آں قصر است نحو: بَسْمَلَ بسم الله الرحمن الرحيم خواند، والباس نحو: برقعته برقع پوشانیدم اورا، ومطاوعت خود نحو: غطرش الليل بصره فغطرش مخفی کرد شب بصر اورا پس مخفی شد. (نوادر الوصول)

قليلا: ای مہموز صرف، ومع ہذا از ہر سہ نوع آید: مہموز الفاء نحو: الأولقة مجنون شدن، ومہموز العین البلازة گریختن، ومہموز لام نحو: كرفأ الله السحاب متفرق گردانید خدا ابر را، مہموز با مضاعف بسیار ست نحو: ثأثأة سیراب کردن. (نوادر الوصول)

تفعلل: وبرائے تحول نحو: تزندق، وتعمل نحو: ترفع، وجز آں ہم آید. **قد يقتضب**: ای مجرد بمعنی او نمی باشد نحو: تھیرس بناز خرامید. **يطاوع فعلل**: نحو: ثعجره فانثعجر ریخت اورا پس ریختہ شد. مقتضب بر آید نحو: اعرنفظ الرجل منقبض شد. **كذا**: أي لازم يفيد المبالغة ويطاوع فعلل نحو: طمأنته فاطمأن. **يجيء مقتضبا**: اكفهر النجم ستارہ روشن شد در شدت تاریکی. **مبالغة أيضا**: مع موافقة الملحق في الصيغ والخواص والمعنى. **افعال**: متصرفہ باعتبار حروف اصلی. **چہار قسم**: ای بیرون از یکے ازینہا نباشد، وایں تقسیم نزد اکثرین است، وبعضے بر دو قسم صحیح ومعتل بنا نہادہ اند.

ودو حرف یک جنس: چوں: ضرب وبعثر ورجل وجعفر وسفرجل. **ہمزہ بود**: چوں: أمر وسأل وقرأ وطأطأ وأنس ولؤلؤ واصطبل. (ركاز الأصول) **حرف علت ست**: چوں: وعد وقال ورمى ووسوس ويستعور. (ركاز الأصول)

ومضاعف: آنکہ در اصولش دو حرف یک جنس باشد. اما مہموز بر سہ گونہ است: مہموز فا نضکس ف، وعین ض ولام فکس ض ن، ولام فکس ض ن. ومعتل دو نوع ست: مفرد ولفیف، مفرد سہ قسم ست: مثال وضفسکح یضفسك ح، اجوف سونض سیض ن، ناقص نسکفوض ضفسي کن.

(مہموز عین — مہموز لام — مراد از ح حسب)

مضاعف آنکہ: متعدد باشند این دو حرف نحو: زلزل یا نہ، چوں: مد لیکن لازم ے آید کہ سلس وددن وهعخع داخل مضاعف باشد حالانکہ نزد قوم صحیح ست مگر آنکہ گویند: لہٰذا از شدت ندرت کالمعدوم مند. (نوادر الوصول)

بر سہ گونہ: زیرا کہ ہمزہ یا فاء کلمہ است یا عین کلمہ یا لام کلمہ.

نضکس ف: جمع حروف اشارہ بابواب مطرد ست، وعلی حدہ کردن عبارت از شذوذ؛ چہ شذوذ جدا افتادن از جماعت ست، پس مراد از ن نصر نحو: الأخذ گرفتن، واز ضاد ضرب نحو: الألت کم کردن، واز کاف کرم چوں: الأدب فرہنگی وادیب شدن، واز سین سمع نحو: الإذن، دستوری دادن، واز فاء فتح نحو: الأبہ فراموش کردن، وہمچنین اشارات آیندہ باید فہمید. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

وعین ض: ف: السؤال پرسیدن. ك: الرأفة مہربان شدن. س: السأم سیر برآمدن. ض: الزأر بانگ کردن شیر از سینہ.

فکس ض ن: ف: القراءة خواندن. ك: الردأة بد شدن. س: البراءة بیزار شدن. ض: الهنأ عطاء دادن. واز ن کمتر؛ لہٰذا از ض ہم جدا نوشتہ شد نحو: الدناءة فرومایہ شدن. (منہ) **مثال:** معتل فاء کہ مثل صحیح ست در عدم تغیر.

وضفسکح: [تقدیم واؤ اشارہ بہ مثال واویست.] ض: الوعد وعدہ کردن. ف: الوهب ہبہ کردن. س: الوجل ترسیدن. ك: الوسام نیکو روشدن. ح الورم آماسیدن. ووجد یجد از نصر ضعیف ست. **یضفسك** ح: ض: الیسر قمار باختن. ف: الینع وقت میوہ چیدن رسیدن. س: الیتم یتیم شدن. ك: الیقظ بیدار شدن. ح: الیبس خشک شدن.

اجوف: اجوف واوی از س: إلخوف ترسیدن، ن: القول گفتن، ص: الطوح ہلاک شدن. واز کرم نیز نحو: الطول دراز شدن ومصنف فراموش کردہ، ویائی س: الطیب پاکیزہ شدن. ض: البیع فروختن. ن: بید ہلاک شدن. **وناقص** واوی ن: الدعاء خواندن. س: الرضاء خوشنود شدن. ك: الرخوة سست شدن. ف: المحو دور کردن. ض: الجثو بزانو نشستن. ویائی ض: الرمي تیر انداختن. ف: السعي دویدن. س: الخشیة ترسیدن. ك: هو الرجل مرد بمنتہائے عقل رسیدن. الکنایة سخن کردن بچیزے وارادہ غیر آں داشتن. (نوادر الوصول)

سونض: توسط واؤ اشارہ باجوف واوی. **سیض ن:** ای اجوف یائی ازیں ابواب آید.

ولفیف دو وجہ است: **مفروق ضرب ح س** و**مقرون سض**. ومضاعف دو قسم ست:
مضاعف ثلاثی کہ عین ولامش یک جنس بود ضنس ک، ومضاعف رباعی کہ فا ولام اول وعین ولام ثانیش ہمچنین باشند نحو: زلزل وتذبذب.

مرکبات أوب نصر س، أيد ضرب س، **أتو** نصر ك، **اُدِيٌّ** ضرب س، **وأد** ضرب س، **يأس** س ح، **دأو** فتح ن ض، **رأى** فتح ض، **وبأ** فكس ح، **بوأ** نصر س، شيء ضرب س ك، **أوي** ض، **وأي** ض، **أبَّ** نصر ض س، ....

مفروق: کہ فا ولام حرف علت بود. **ضرب ح س:** ضرب: الوقاية نگہ داشتن. ح: الولي نزدیک شدن. س: الوجي سودہ شدن سم ستور. (نوادر الوصول) **مقرون سض:** [کہ فاء وعین یا عین ولام او حرف علت بود.] س: الطوی گرسنہ شدن. ض: الهوی فرو افتادن از بالا. (نوادر الوصول) **ضنس ك:** ض: الفرار گریختن. ن: المد کشیدن. س: العض چیزے را بدندان گزیدن. ك: المحبة دوست داشتن. (نوادر الوصول) **أوب:** ای مهموز فا اجوف واوی، وأوب بمعنی باز گشتن.

نصر س: ای از نصر بسیار آید چوں: أوام تشنہ شدن، وأوس عطا دادن، واز سمع کم چوں: أود کژ شدن.

أيد: ای مهموز فاء اجوف یائی از ضرب بسیار آمده، چوں: أيم بیوه شدن، واز سمع کم چوں: أيد توانا شدن. (نوادر الوصول)

أتو: بسیار چوں: ألو تقصیر کردن، واز ك کم چوں: الأموة کنیز شدن. **اُدي:** بدال مهملہ مهموز فاء ناقص یائی، وآں بالضم منجمد شدن، از ضرب بسیار آید، واز سمع قلیل چوں: الأري کینہ ور شدن. **وأد:** مثال واوی مهموز العین بمعنی زندہ در گور کردن ض، واز سمع قلیل نحو: وأب غضبناک شدن. **يأس:** مثال یائی مهموز عین نومید شدن از ہر دو باب. **دأو:** مهموز عین ناقص واوی بدال مهملہ فریب، وبمعجمہ راندن شتران، از فتح کثیر واز نصر قلیل نحو: السأو غمگیں شدن، واز ضرب اقل.

رأى: مهموز عین ناقص یائی بالفتح دیدن، از فتح، واز ضرب قلیل نحو: الصئي بانگ کردن مرغ. (نوادر الوصول)

وبأ: مثال واوی مهموز اللام مہیا کردن، از فتح، والوضاءة نیکو شدن، از ك، والوثاء شگافتہ شدن گوشت، از سمع، والوطاء بپا سپردن از حسب. (نوادر الوصول) **بوأ:** اجوف واوی مهموز اللام، وبالضم والفتح باز گشتن، از نصر، والدوء بیمار شدن، از سمع. **أوي:** مهموز فاء لفیف مقرون جای گرفتن، از ضرب قلیل.

وأي: مهموز عین لفیف مفروق وعده کردن، از ضرب قلیل. **أب:** مهموز فاء مضاعف دست بشمشیر بردن برائے کشتن از نصر، والأنين نالیدن، از ضرب، والألل بوی گرفتن مشک، از سمع بدون ادغام آید. (نوادر الوصول)

ودَّ س، یمَّ س، طأطأ تکأکأ وھوہ توھوہ.

بدانکہ واؤرا وفق ضمہ واخت آں خوانند، ویاء را وفق کسرہ واخت آں، والف را وفق فتحہ واخت آں، وہر سہ را حرف مد ولین گویند. وتخفیف لفظ بر چند وجہ، إسکان: قطع حرکت از حرف بنقل یا باسقاط، وتحریك: حرکت دادن یکے از دو ساکن را، وحذف: انداختن حرف وزیادت، نحو: آأنت، وإبدال: آوردن حرف یا حرکت بجائے حرف یا حرکت، وإدغام: پیچیدن یکے از دو ہم جنس در دیگر، وقلب: یعنی تقدیم وتاخیر، وبین بین: ای خواندن ہمزہ درمیان ہمزہ ومیان حرفیکہ وفق حرکت ہمزہ یا ما قبل ہمزہ بود، اما اعلال و تعلیل ....

(چوں یقول ویبیع) (چوں یدعو ویرمی)

ود: مثال واوی مضاعف دوست داشتن، از سمع قلیل. یمَّ: مثال یائی مضاعف بدریا افتادن، از سمع قلیل.

طأطأ: مضاعف رباعی مجرد ومہموز، طأطأ الطائر رأسه پرندہ سرفرو آورد. (نوادر الوصول) تکأکأ: مضاعف رباعی مزید ومہموز پس یا باز آمد. وھوہ توھوہ: معتل ومضاعف رباعی مجرد، وھوہ الکلب في صوته جزع آواز نمود، وہمچنین توھوہ مزید.

هيو صاحب ہیئۃ نیکو شد. حرف مد: [چہ ہر یکے از اشباع وفق خود پیدا مے شود.] حرف علت ساکن لین ست، واگر ما قبلش حرکت مناسب باشد مدہ گویند، واگر متحرک باشد در اصطلاح نہ مد بود ونہ لین، لیکن گاہے بر مطلق ہم اطلاق کنند. (جار بردي)

حرکت دادن: بادغام چوں: مَدَّ، وبدون آں نحو: ﴿لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ﴾ (البينة: ١). انداختن حرف: علت نحو: يعد، یا ہمزہ نحو: يكرم، وحرف صحیح نحو: ظلت. آأنت: بمد، أصله: أأنت، از اجتماع دو ہمزہ ثقلے بہم رسیدہ بود از توسط الف مندفع شد. (نوادر الوصول) حرف: تبدیل حرف بحرف در نحو: قال وداع وراس وأمسيت وماء أصلها: قول وبيع وراس وأمسست وماه. (نوادر الوصول)

حرکت: تبدیل حرکت بحرکت چوں تبدیل ضمۂ قاف قیل بکسرہ، پس ابدال در حرف علت وہمزہ وحرف صحیح یافتہ مے شود.

پیچیدن یکے: خواہ ہمچنین باعتبار وضع بود چوں: فر، یا بعد وضع چوں: وعدت کہ دال را بتا بدل نمودہ ادغام کردند. (منہ)

تقدیم وتاخیر: تقدیم وتاخیر حروف نحو: آبار أصله: أبْآر جمع بير، وقسي أصله: قُوُوس جمع قوس، بعد عکس ہر دو واؤ را یاء کردہ ادغام کردند، سین وقاف را برعایت یاء کسرہ دادند برائے دفع ثقل. (نوادر الوصول)

بین بین: وآں را تسہیل گویند. وفق حرکت: آنرا بین بین قریب گویند. ما قبل ہمزہ: آنرا بین بین بعید گویند.

تخفیف حرف علت ست.

اصول مہموز (وتحویل):

ہمزہ ساکن در غیر یأم ویأوس بدل شود باخت حرکت ما قبل جوازا (قواعد) اگر منفرد ست، ووجوبا اگر پس ہمزہ بود، وکل وخذ ومر شاذ. وہمزۂ متحرکہ بعد واوٗ ویائے ساکن کہ زائدہ اند نہ برائے الحاق روا ست کہ جنس ما قبل گردد، پس ادغام لازم ست، (در کلمہ ہمزہ دیگر) چوں: أفیس ومقروۃ و خطیۃ، وبعد ساکن غیر مذکور والف ونون انفعال (جہت اجتماع متجانسین) ....

حرف علت: احتراز ست از تخفیف ہمزہ واز تخفیف حرف صحیح باسکان، چوں: سین اسم، وتحریک مثل بائے اِذھَبُ، وادغام چوں: مد، وابدال نحو: ماء کہ ماہ بود، وبین بین چوں: أصدق کہ میان ضاد وزاء خواندہ مے شود، وبحذف چوں: حرٌ، أصلہ: حرحٌ. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

یأم: مضارع أم، أصلہ: یأمم بضم میم اول، حرکت میم اول بجہت ادغام نقل کردہ بما قبل دادند، پس ہمزہ متحرک شد ومقتضی تخفیف ساکن نماند، وثقل در فک از تحقیق ہمزہ بیشتر ست، ومراد ازاں جائے کہ ابدال ہمزہ وادغام معارض شوند. ویؤوس مثل: یقول مضارع از أوس بمعنی عطادادنست، ومراد ازان لفظے کہ دراں ابدال واعلال معارض شود؛ زیراکہ دران اعلال سازند نہ ابدال. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

جوازا: پس اگر ما قبلش فتحہ بود بالف بدل شود، واگر کسرہ بود بیاء واگر ضمہ بود بواوٗ. (رکاز الأصول)

پس ہمزہ بود: وآں ہمزہ ساکن نحو: آمن یؤمن إیمانا. کل: اصل آں أُؤکل وأُؤخذ وأُؤمر ہست، قیاس بدل ہمزہ بواوٗ میخواست، لیکن بکثرت استعمال حذف شد، واول بعدم حاجت ودر مر ہر دو جائز ست. نہ برائے الحاق: احتراز ست از جَیْأَلٌ وحَوْأَبٌ کہ واوٗ ویاء برائے الحاق ست. أفیس: تصغیر أفؤس، مثل: أفلس جمع فأس بمعنی تبر، أصلہ: أفیئس، ہمزہ را یاء کردہ ادغام کردند، وہمچنین مقروۃ، أصلہ: مقروءۃ، وخطیۃ مصدر بمعنی خطا در اصل خطیئۃ بود قاعدۂ مذکورہ جاری کردند.

ساکن: ای غیر الف، احتراز ست از مثل ساءل؛ زیراکہ الف حرکت نہ پذیرد.

غیر مذکور: برابر ست کہ آں ساکن واوٗ ویاء نباشد بلکہ صحیح چوں: سل، یا واوٗ ویاء اصلی چوں: سُوْءٌ، یا زائد برائے الحاق، نحو: جَیْأَلٌ، یا زائد در کلمۂ دیگر نحو: باعوا أموالھم. نون انفعال: احتراز ست از نحو: انأطر بمعنی اعوجَّ؛ زیراکہ نون انفعال ساکن الوضع ست اگر حرکت ہمزہ اوراد ہند خلاف وضع لازم آید، وجاء نطر وانطر عند بعضھم. (نوادر الوصول)

روا کہ بیفتد وحرکتش بما قبل رود چوں: سَلْ وجَيَلَ وباعُوَا مْواهم ولَمَرَ والَحْمَر ولَحْمر، لیکن حذف در یَری ویُری آہ وصرف أَرَى ویُرِي لازم شدہ، ویجيء مَرَاة. ومتحرکہ بعد متحرکہ یا گردد اگر خود مکسور بود یا سابقہ نحو: أئمة وجاء، وگرنہ واؤ شود نحو: أوادم. ابن مالک مضمومہ را بواؤ بدل کند، ونزد اخفش مکسورہ بعد مضمومہ واؤ شود. وساکنہ ومتحرکہ بعد متحرکہ یاساکنہ یاء گردد در موضع ....

(ای تمام تصریفات) (خلاف قیاس) (ای ہمزہ سابقہ)

روا کہ بیفتد: وبین بین نکنند؛ تا شبہ ساکنین لازم نیاید، وبعد نقل حرکت ما قبل آں بحرف علت بدل نکردند؛ تا واوی ویائی نکردہ باشند، وہم تخفیف بحذف ابلغ ست. وکوفیان وبعضے بصریان ابدال بحرف علت قبل نقل حرکت کنند وقاعدہ مقرر ننمودہ اند، چوں: رفو دررفاء. (رضي) سل: أصله: اسأل، حرکت ہمزہ دوم بسین دادہ افگندند، پس ہمزہ اول رابعدم حاجت.

جیل: بمعنی کفتار، أصله: جيئل بروزن جعفر ملحق بآں، ہمزہ رابعد نقل حرکتش بیاء افگندند، وحرکت ہمزہ دوم بر واؤ ویائے الحاق کہ بمنزلۂ حرف صحیح ست ثقیل نباشد.

باعوا مواهم: فروختند مالہائے خود را، اصل آں: باعوا أمواهم، حرکت بواؤ زائد کہ در کلمۂ دیگر است دادند، وہمزہ راحذف کردند. لمر: أصله: لم أرأي، یاء بلم افتاد لم أرأ شد، پس حرکت ہمزہ دوم براء وحرکت ہمزہ اول بمیم بردند وہر دو ہمزہ انداختند.

الحمر ولحمر: أصلهما: الأحمر، حرکت ہمزۂ دوم بلام دادہ افگندند، پس کسیکہ اعتداد ایں حرکت نمود ہمزۂ وصلی بجہت استغنا انداخت، وہر کہ برائے عروضش معتمد ندانست باقی داشتہ. (شروح) یری ویری: ای در اخوات مضارع معروف ومجہول ومضارع بلام امر ونہی حذف واجب، ودر ماضی واسم فاعل ممتنع، ودر باقی جائز. (شروح)

مراة: ای ابدال مفتوحہ بالف بعد نقل حرکت بما قبل؛ چہ اصل مراة مرأة ست. أئمة: أصله: أءممة، کسرہ میم بہمزۂ ثانی دادہ ادغام روند أئمة شد، پس ہمزۂ ثانی متحرک خود مکسور گردیدہ باشد. جاء: أصله: جايئ، یاء بعد الف فاعل ہمزہ شد، پس ہمزۂ دوم جہت کسرہ اول یاء شد جاءي گردید، قاعدۂ داع جاری کردند. مضمومہ را: پس جاءٌ جاءٌ نمودہ، قاعدہ داع جاری کنند.

بعد مضمومہ واؤ: چوں: أويب درأءيب، وبنابر قاعدہ مذکور أييب باید.

ساکنہ ومتحرکہ: ای اگر ہمزہ ساکنہ ومتحرکہ بعد ہمزہ ساکنہ یا متحرکہ در موضع لام افتد یاء شود، بسبب قرب ہمزہ در مخرج واؤ نشد بجہت بعد، ونہ بین بین کہ تخفیف بقلب اولی ست. ودرینجا چار صورت ست: متحرکہ بعد متحرکہ قرأأ کجعفر، متحرکہ بعد ساکنہ قِرَأْأ کقمطر، ساکنہ بعد متحرکہ قرأأ کجعفر، ساکنہ بعد ساکنہ وقرأأ کقمطر بوقف. (نوادر الوصول)

لام، ومفتوحہ منفردہ بعد کسرہ یاء گردد وبعد ضمہ واوٗ جوازا، **کمیر وجون**، **اخفش** مضمومہ را بعد کسرہ یاء گرداند **وبعکس**، **وبعضے** گفتہ اند: روا ست **قلب متحرکہ** بوفق حرکت ما قبل. ودر **مانند** چوں مستھزیون در مستھزؤون برائے مناسبت **مستھزؤون** وسُئِلَ **بین بین** ست، ودر ہمزہ بعد الف **بین بین قریب** ای وجہ اول از دو وجہ متحرکہ مذکور، **چنانکہ** در سَأَلَ وسَئِم ومُسْتَهْزِئِيْنَ ورَؤُوْفٌ ورُؤُوْسٌ **إذا اجتمع** أكثر من همزتين ای قبل اصول مہموز | مفتوحہ بعد مفتوحہ | مکسورہ بعد کسرہ | مضمومہ بعد فتحہ | مضمومہ بعد مضمومہ خفف الثانية والرابعة وحقق الأولى والثالثة والخامسة. ودر دو ہمزہ از دو کلمہ صحیح ست **تحقیق ہر دو و تخفیف ہر دو**..............................

کمیر: أصله: مِئَرٌ بمعنی کینہ ودشمنی. **جُوَنٌ**: در جون جمع جونۃ ظرفے از ظروف عطار. **بعکس**: [ای مکسورہ را بعد ضمہ واوٗ سازد، چوں: سول در سئل.] بمقتضائے عبارت فارسی بیائے موحدہ اولی ست، وبعضے بصیغۂ مضارع خواندہ اند. (نوادر الوصول)
قلب متحرکہ: ای مطلقا در ہمہ حال، یعنی اگر حرکت ہمزہ خلاف ما قبل ہم باشد بر وفق حرکت ما قبل بدل شود چوں: یلتام در یلتئم، ومیر وجون دریں قاعدہ داخل است، کذا في "النوادر" وغیرہ.
مانند مستھزؤون: یعنی جائیکہ ہمزہ منفردہ مضموم بعد کسرہ، ومکسور بعد ضمہ آید. **بین بین**: قریب مشہور وافصح ست، وبعضے بعید کنند. **بین بین قریب**: وبعید بجہت لزوم سکون ما قبل کہ الف است ممکن نیست، وحذف نکردند؛ چہ آں بعد نقل حرکت گردد، ونقل حرکت بالف محال. وقلب بواوٗ ویاء جہت التقائے ساکنین روا نشد، وادغام ہم در الف جائز نیست. وسیبویہ گفتہ: بعضے ہمچو ہمزہ را حذف کنند ودر یشاء یشا گویند، ونزد بعضے اگر الف آخر کلمہ ایست وہمزہ اول کلمہ دیگر ہمزہ ساقط گردد، واگر ما بعدش ساکن الف ہم باجتماع ساکنین بیفتد، چوں: ما حسن در ما أحسن، وإلا باقی ماند، مثل: ماشد درما أشد، کذا في "الرضي".
چنانکہ: یعنی در الفاظ مذکورہ ہم بین بین قریب است نہ بعید؛ چہ جائیکہ حرکت ہمزہ بما قبلش موافق است قریب وبعید یکسان باشد، پس از مشہور واصل عدول نتوان کرد. ودر سئم ورؤف اگر بین بین بعید کنند الف را کہ ازان پیدا شود کسرہ وضمہ دادہ باشند. (رکاز الأصول) **سئم**: مکسورہ بعد فتحہ.
إذا اجتمع: ہرگاہ جمع آید زیادہ از دو ہمزہ تخفیف کردہ شود دوم وچہارم، وباقی داشتہ شود اول سوم وپنجم.
تحقیق ہر دو: زیرا کہ اجتماع عارضی است از التقائے دو کلمہ پیدا شدہ پس ثقیل نباشد، وآں مختار قراء کوفہ وابن عامر است.
تخفیف ہر دو: زیرا کہ جہت اجتماع بدون تخلل حرفے اگرچہ عارضی باشد موجب ثقل است.

یا بطریق منفردہ، یا اوّل بطریق انفراد، وثانی بطرز مجتمعہ، و تخفیف یکے بر وجہ مذکور، وحذف یکے (چوں جاء أحد) یا قلب دوم بطرز ساکنہ اگر متفق اند در حرکت واولی آخر کلمہ بود (بلا تعیین)، وقلب مضمومہ بعد مکسورہ (غیر معین)، وعکس آں بواؤ، وتوسیط الف در مانند آأنت، ولزوم قلب دوم بالف (ہمزہ) با جمع (باوصف جمع) دو ساکن در (نحو من تلقاء أحد)

نحو: آلحسن عندك وآيمن الله.

اصول معتل:

واؤ مضموم ومکسور در اول کلمہ و مضموم در (نزد مازنی) ....

بطریق منفردہ: یعنی گویا ہمزۂ دیگر باو نیست، پس در جاء أحد ہر دو را بین بین قریب کنی چوں: سأل، ودر یدرأ أحد اول را بین بین قریب ودوم مبدل بواؤ مثل: جون، ودر جاء أهل در ہر دو تسہیل مشہور. وچوں قواعد ہمزۂ منفردہ معلوم کردۂ ہمہ امثلۂ دوازدہ گانہ کہ ازینجا برمے آید باید فہمید، وإلا در شرح باید دید. بطرز مجتمعہ: پس در جاء أحد اول را بین بین قریب، ودوم را بدل بواؤ کنی چوں: أوادم، باقی بر قیاس.

بر وجہ مذکور: ای بطریق منفردہ در اول یا در ثانی، یا بطریق مجتمعہ در ثانی، پس در قارئ أبیہ اول را یاء کنند وثانی را بین بین، یعنی ہر دو طریق انفراد، یا ثانی را واؤ ای بطریق اجتماع. (نوادر الوصول وغیرہ) بطرز ساکنہ: ای بوفق حرکت ما قبل در جاء أحد بالف، ودر أولیاء أمتي بواؤ، ودر من السماء إلی الأرض بیاء.

اگر متفق اند: [ایں ومابعدش شرط حذف وقلب ہر دو ست.] واگر متفق نباشد چوں: من تلقاء أحد، یا اولی آخر کلمہ نبود، چوں: لم ینأ أحمد حذف وقلب جائز نباشد. (رکاز الأصول) عکس آں: مکسورہ بعد مضمومہ نحو: یقرأ إنسان.

بواؤ: گوئی: من تلقاء وحد ویقرأ ونسان. مانند آأنت: ای جائیکہ ہمزۂ استفہام بر ہمزۂ دیگر غیر وصل در آید الف درمیان آرند؛ تا اجتماع دو ہمزہ نشود، والف برائے کراہت اجتماع سہ ہمشکل نوشتہ نشود. (رکاز الأصول)

نحو آلحسن: [جائیکہ ہمزۂ استفہام بر ہمزۂ وصل مفتوح در آید.] ساکنین دراں الف مبدل از ہمزہ ولام تعریف، والف را ساقط نمی کنند؛ تا التباس استفہام بہ خبر نشود. آیمن الله: ودو ساکن در آں الف ویاء است، وأیمن نزد بصریان مثل آنکہ مفرد ست بمعنی قسم یا برکت، ونزد کوفیہ جمع یمین ست؛ زیرا کہ مفرد برین وزن نیاید. وآنك وآجر وغیرہ عجمی ست، وبست ودو لغت آں از "قاموس" دریاب.

وسط رواست کہ ہمزہ گردد، وأحدٌ وتجاہٌ شاذ. لین غیر مدغم بعد کسرہ یاء گردد وبعد ضمہ واوٗ، وضمہ مانند بیضٌ وحیکی کسرہ شود، ودر طوبی وکوسی اسمیت غالب آمدہ. واوے کہ بعد فتحۂ علامت مضارع وقبل کسرہ افتد بیفتد، چوں: یعد ویضع آہ ونحو: عد تبع مضارعہ، وجاء یئس ویائس، وفي نحو: یوجل یاجلُ وییْجَلُ ویِیْجَلُ. واوے کہ فائے فعل بود واز فعلش افتادہ بیفتد چوں: عدۃ. لین فائے افتعال کہ از ہمزہ نبود تاء شود ودر تاء مدغم بلغت فصیحہ .....

(حرف علت ساکن) (تحقیقی یا تقدیری) (در حذف واوٗ)

ہمزہ گردد: چوں: أجوہ وإشاح وأدؤر کہ در اصل وجوہ ووشاح وأدور ست. أحد: کہ دراں واوٗ مفتوحہ بہمزہ بدل شد؛ چہ اصلش وحد بود. تجاہ: کہ دراں واوٗ مفتوحہ در صدر بتا بدل شد؛ چہ اصلش وجاہ ست. شاذ: زیرا کہ واوٗ مفتوح در اول کلمہ ثقیل نیست، وقلب واوٗ مضموم بہمزہ باید نہ بتاء. (رکاز الأصول)

بعد کسرہ: وجوبا اگر دریک کلمہ باشند؛ چہ لین حرف خفیف ست کہ اعتماد آں بر قوی نا موافق ثابت نماند، ومدغم ہر گاہ مستہلک در مابعد ست خفت آں با حرکت مخالف مضائقہ ندارد. (رکاز الأصول)

یاء گردد: چوں: محاریب جمع محراب، ومیزان ازموزان. بعد ضمہ واوٗ: نحو: قوول مجہول قاول، وموقن ازمیقن.

وضمہ: یعنی جمعیکہ از أفعل صفت بر وزن فعل آید، یا صفت بر وزن فعلی اگر عینش یاء بود واوٗ نکنند، بل ضمہ را کسرہ گردانند؛ ازاں کہ صفت بمشابہت فعل ثقیل ست وواوٗ ہم ثقیل. (نوادر الوصول) حیکی: زنیکہ ہر دو دوش خود را در رفتار بجنباند.

طوبی وکوسی: در اصل طیبٰی وکیسٰی بود، وقیاس بدل ضمہ بکسرہ است.

اسمیت غالب: اول نام درختے در جنت دوم اسم زنے زیرک ست؛ لہٰذا یاء واوٗ شد. یعد: مثال کسرۂ تحقیقی، أصلہ: یوعد.

یضع: مثال کسرہ تقدیری کہ بمناسبت حرف حلق فتحہ شدہ. ییئس: در ییئس مضارع بحذف یاء خلاف قیاس. یائس: قلب یاء بالف خلاف قیاس. نحو یوجل: ای در مثال واوی از باب علم چہار لغت ست اصل یوجل.

یاجل: بقلب واوٗ بالف کہ اخف ست. ییجل: بقلب واوٗ بیاء بکسر علامت مضارع، وایں لغت شاذ ترست. (منہ)

واوے کہ: ای مصدر مکسور الفاء یا فائے فعلۃ بالکسر باشد. از فعلش افتادہ: واگر از فعل نیفتادہ نیفتد، چوں: وأد ووصال.

عدۃ: در اصل وِعْدٌ یا وَعْدٌ است بنابر قولین حرکت واوٗ بعین حذف کردند کسانیکہ اصلش وعد گویند تاء را عوض محذوف دانند.

از ہمزہ نبود: اصلی یا بدل از لین باشد. در تا مدغم: چوں: ایتسر أصلہ: أئتسر از أسر بمعنی بستن.

بلغت فصیحہ: ای ابدال بلغت فصیحہ واجب ست.

چوں: اتقد واتّسر. واگر دو واؤ متحرک در اول کلمه بهم آیند اولین همزه گردد چوں: أواصل
أصله اوتقد أصله ايتسر از يسر
وأوَلٌ. واؤ ویاء متحرک نه بعارض بعد فتحۂ لازم الف گردد بشروط چند: عین ناقص نباشد ونه در حکم آں، ونه فاء کلمه، وقبل مدۂ زائده والف تثنیه ویائے مشدد ونون تاکید نیفتد، وکلمه بر وزن فعلان وفعلی نباشد، ونه بمعنی کلمۂ که دران تعلیل نه پذیرد، (چوں عصوي) پس الف بقران ساکن لفظی ....

دو واؤ متحرک: احتراز ست از مثل: وُوْرِيَ که هر دو متحرک نیست. **همزه گردد:** برائے تخفیف؛ چه اجتماع دو واؤ ثقیل ست وهنگام عطف سه جمع شود اگر ثانی را همزه کنند ثقل بر طرف نشود، فافهم. (ركاز الأصول) **أواصل:** جمع واصلة در اصل ووَاصل بر وزن فواعل. **أول:** جمع أولى مؤنث أول، أصله: وُوَل بر وزن فُعَل.

واؤ ویا متحرک: نه ساکن، پس در قول وخیل الف نشود؛ زیرا که فتحه ما قبل واؤ ویائے ساکن ثقیل نیست، وبعضے قلب جائز دارند؛ زیرا که اقتران متجانسین اولی ست. **نه بعارض:** برابر است که آں عارض منقول از غیر بود، مثل: حَوَب وجَيَل که در اصل حوأب وجَيْأل بود، یا غیر منقول ازان چوں: اخشوا الله واخشي الله. (ركاز الأصول) **فتحۂ لازم:** احتراز ست از عارض چوں: فوعد. وعروض حرکت کلمۂ دیگر مثل: فوعد خفائی دارد؛ چه حرکت عارضی آنکه گاهے باشد ویا بنقل وغیره حاصل آید وفاء همیشه مفتوح ست، مگر اینکه گفته شود: دخول فاء بر وعد عارضی ست، پس حرکتش همچنین باشد.

الف گردد: بدون اسکان واؤ ویاء، وعلت قلب آنکه هر دو بمنزلۂ دو حرکت ست، وحرکت اینها وحرکت ما قبل دو حرکت دیگر، وتوالی چار حرکت دریک کلمه ثقیل ست، یا آنکه حرف علت متحرک بمنزلۂ دو حرف مد ست واجتماع آں گراں باشد، پس الف آوردند که حرکت نه پذیرد. وبعضے ایں واؤ ویاء را بعد اسکان بدل کنند، وبنا بر آں لازم می آید که در قول وبیع مصدر هم قلب کنند، ورنه اینجا هم نکنند که علت مشترک ست. وجوابش آنکه علت قلب همان تحرک ست واسکان برائے تناسب مبدلین بعمل آمده؛ چه الف مبدل منه ساکن ست، كذا في "شرح صراح".

عین ناقص نه باشد: ای آں واؤ ویا عین کلمه معتل بلام نیفتد چوں: طوی؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. **نه در حکم آں:** چنانکه لام ناقص مکرر باشد، مثل: ارعو أصله: ارعوو. **ونه فاء کلمه:** نحو: توسط زیرا که مجردش سالم مانده.

قبل مده زائده: چوں: جواد وغيور وطويل. **الف تثنیه:** چوں: دعوا؛ تا بمفرد ملتبس نشود. **نون تاکید:** نحو: اخشون واخشين برائے لزوم اجتماع ساکنین. **فعلان:** چوں: جولان وحيوان وحيدى؛ زیرا که در معنی اینها اضطراب است، وحرکت لفظ بران دال، پس حذف نکنند. **که دراں تعلیل:** چوں: عور وصيد بمعنی اعور واصيد.

یا تقدیری بیفتد چوں: قال وباع وخاف ودعا دعوا دعت دعتا دعون. ہر واؤ ویائیکہ (ازخوف) (ازدعو) عین ماضی مجہول بود ودر معروف تعلیل یافتہ کسرۂ آنرا بجائے ضمہ ما قبل بری چوں: قیل وبیع واختیر وانقید، یا بیفگنی نحو: قول وبوع واختور وانقود. فائے ماضی کہ ثلاثی مجرد ست بعد حذف عین باجتماع ساکنین کسرہ یابد اگر اجوف یائی بود، یا از باب مکسور العین، وگرنہ ضمہ، چوں: قلن وبعن وخفن. ہر واؤ ویائیکہ بعد ساکن نہ لین زائد بود در عین فعل یا شبہ فعل ای مصدر ومشتق وموازن فعل بوزن عروضی حرکت آنرا بما قبل دہی بشروط: آں کلمہ ملحق وناقص وبمعنی لون یا عیب وصیغۂ تعجب ....
(چوں اسود وابیض)

قال وباع: أصلهما: قَوَل وبَيَع، ہر دو جامع شروط وعلت بودہ اند. دعوا: تثنیہ برائے نبودن شرط تعلیل نشد.
دعت: از دعوت، واؤالف شدہ بقران ساکن لفظی افتاد. دعتا: از دعوتا، الف باجتماع ساکن تقدیری کہ تاء ست بیفتاد، وبعضی دعاتا گویند. دعون: برائے عدم علت صحیح ماند. در معروف: احتراز ست از عور وصید کہ معروفش معلل نیست.
بجائے ضمہ: بعد ازالۂ ضمہ واؤرا بمناسبت کسرہ یاء گردانی، وایں لغت افصح ست. اگر اجوف: تا دلالت کند بر حذف یا.
مکسور العین: ای آنکہ عین ماضی آں مکسور باشد اگرچہ واوی بود، وکسرہ اینجا برائے رعایت باب ست، وآں از دلالت بر حرف محذوف ہم بود. قلن: بصیغۂ معروف مثال ضمہ، اصلش: قولن کہ نہ یائی ست ونہ از باب مکسور العین ودر صیغۂ مجہول ضمہ وکسرہ نیز جائز ست وکسرۂ خالص اشہر وافصح. بعن: مثال کسرۂ فاف در یائی، اصلش بیعن. خفن: مثال کسرۂ فاء در واوی کہ از باب مکسور العین، أصله: خوفن. نہ لین: احتراز ست از بویع وسید کہ در اصل بایع وسیود بود.
ای مصدر: تفسیر شبہ فعل ست، وچوں ایں معنی خلاف اصطلاح مشہور ست؛ لہٰذا بتفسیرش بر داختہ. بوزن عروضی: کہ عبارت است از مقابلۂ سکون بسکون وحرکت مطلق بحرکت بدون لحاظ حروف اصول وزوائد، چوں: مَعُوْنٌ بر وزن فعول.
ملحق: احتراز ست از اجوندد ملحق بہ "احرنجم" اگر دراں قلب نمایند الحاق دریافت نشود. ناقص: احتراز ست از مثل: يقوي؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. بمعنی لون: چوں: اعور واسود؛ چراکہ باب افعلال وافعیلال چوں اصل است در لون وعیب محافظت صفت آں واجب بود، ونیز در صورت تعلیل ماضی بماضی مفاعلت ماند ومضارع محمول برانست. (رکاز الأصول)
صیغۂ تعجب: نحو: ما أقوله وأقول به؛ زیراکہ غیر متصرف است، یا آنکہ در تعلیل اول بماضی إفعال ودوم بامرش ملتبس نشود.

وصیغۂ اسم آلہ نبود، ودر شبہ فعل کہ بر وزن متعارف فعل بود پیش از تعلیل یا بعد از آن واو لش زائد مشترک ست [برائے منع خلو] تعلیل نکنند، پس آں حرکت اگر فتحہ بود واؤ ویاء الف گردد چوں: یقول ویبیع تا یقلن ویبعن وقل وقولا آہ، وبع وبیعا آہ، ومقول ومبیع ویقال ویباع ویخاف آہ، وخَفْ [ازاخوف] خافا [ازاخوفا] آہ، وأقام [ازأقوم] إقامة واستقام [ازاستقوم] واستقامة، ودر مفعول یائی ضمۂ منقول را کسرہ گردانند وواؤ مفعول را یاء ودرو تصحیح بسیار آید نحو: مبیوع ومطیوب، ودر واوی کم. واویکہ عین مصدر یا جمع [مفعول یائی] وبعد کسرہ باشد........

صیغۂ اسم آلہ: بمعنی آلہ باشد چوں: مقول ومخیط، یا برائے مبالغۂ فاعل مثل: معوان؛ تا معوان باسم ظرف کہ تعلیلش جہت زیادت مشابہت بفعل اولی ست صورۃ التباس نشود، وتعلیل مفعال مشابہ مفعل میگرداند. (رکاز الأصول)

بر وزن متعارف: احتراز است از تبیع بر وزن تضرب بکسر تاء وفتح راء کہ دراں بجہت نبودن وزن متعارف فعل تعلیل کنند وتباع گویند. (شروح) زائد مشترک: میان اسم وفعل چوں: ہمزہ وتا ویا ونون بخلاف میم کہ مختص باسم ست، پس در اسم مصدر بمیم تعلیل کنند، چوں: مثقال. الف گردد: زیراکہ دراصل متحرک بودند وما قبل آنہا اکنون مفتوح شد.

قل: ایں تمثیل وقتے درست شود کہ قل وبع از اقول وابیع گویند. (نوادر الوصول) مقول ومبیع: أصلهما: مقوول ومبیوع، دراول حرکت واؤ اول بما قبل دادہ انداختند، ودر ثانی بعد نقل ضمہ بمناسبت یاء کسرہ شد ویاء از اجتماع ساکنین افتاد، واؤ مفعول برائے کسرۂ ما قبل یاء شد، وایںہمہ نزد اخفش ست، وسیبویہ وخلیل از ہر دو واؤ مفعول افتادہ. (شروح) در واوی ایں وزن قیاسی ست، ومشیب وملیم از شوب ولوم نادر. (نوادر الوصول) یقال: امثلہ آنکہ حرکت منقولہ اگر مفتوحہ باشد واؤ ویا الف گردد. إقامة: اصل إقامة واستقامة إقوام واستقوام، بود چوں بعد نقل حرکت واؤ بما قبلش وقلب آں بالف اول یا ثانی راعلی الاختلاف میان اخفش وسیبویہ حذف کردند تاء درآخر عوض دادند کہ فارق میان ماضی ومصدر باشد، وگاہے در اضافت تاء نیارند، چوں: إقام الصلاة؛ چہ تفرقہ باضافت کہ در فعل نمے باشد حاصل شد. (رکاز الأصول)

واؤ مفعول: نحو: مبیوع، چنانکہ از مذہب اخفش گذشت، وہمیں وزن قیاسی ست، ومہوب از ہیبت شاذ. مطیوب: ومعیوب ومخیوط ومدیون. ودر واوی کم: نحو: مصووغ ومصوون؛ زیراکہ ضمہ بر واؤ ثقیل تر از یاء ست. عین مصدر: احتراز ست ازانکہ در غیر مصدر وجمع بود نحو: عوض وخوان. بعد کسرہ: احتراز ست از دوام وبوار بالفتح ودُوام ودُوار بالضم.

ودر فعل وواحد معلل بود، یا در واحد ساکن ودر جمع قبل الف افتد یاء شود، نہ در ناقص چوں: قیمٌ وقیام ودیمٌ وجیادٌ وریاضٌ. واووياء عين فاعل كہ در فعلش معلل بود، یا مر اورا فعل نبود ہمزہ گردد چوں: قائِلٌ وبائعٌ. چوں دو حرف علت پس وپیش الف مفاعل افتد پسین ہمزہ شود چوں: بَوَائِعُ وأَوَائِلُ، وہمچنین ہر مدۂ زائدہ بعد آں نحو: رسائل. الف زائد کہ قبل الف مفاعل ومفاعیل افتد واؤ شود نحو: قواریر. در کلمۂ ....

ناظر بمصدر ناظر بجمع — أصلهما قاول وبايع — مختلف یا متفق — بعد الف مفاعل — جمع رسالة — در واحد مدہ بود — در جمع — بریں وزن بوزن صوری

وواحد معلل بود: قبل الف افتد یا نہ، وایں احتراز ست از جواز مصدر جاوز وطوال جمع طويل.

قبل الف: احتراز ست از عودة جمع عود بالفتح شتر پیر. یا شود: بجہت تعلیل فعل وواحد بودن واؤ ساکن دراں بمنزلۂ معلل، وبجہت ثقل واؤ بعد کسرہ کہ بمنزلۂ خروج از کسرہ بضمہ است. نہ در ناقص: احتراز ست از رواء جمع ريان، أصله: رويان، قلب نکردند؛ تا توالی اعلالین نشود. قیم وقیام: در اصل قِوَم وقِوَام مصدر قام، وآوردن دو مثال اشارہ باآنست کہ بودن واؤ قبل الف شرط نیست. دیم وجیاد: ہر دو مثال جمع، اصل اول دِوَم جمع ديمة باران دائم، ودوم جمع جید از جیود بقانون سید، أصله: جواد.

رياض: أصله: رواض جمع روض، مثال جمعیکہ واؤ واحدش ساکن ودر جمع قبل الف افتاد. کہ در فعلش: احتراز ست از عاور وصايد کہ در فعل ہم معلل نہ شدہ. ہمزہ گردد: اول الف شود جہت موافقت فعل والف ہمزہ گردد.

الف مفاعل: یعنی لفظے کہ بریں وزن باشد صوری، ای مقابلۂ سکون وحرکات بخصوصہا. پسین: جہت استثقال دو حرف علت کہ میان آنہا فاصل خفیف ست در جمعیکہ از جہت طول بنا ثقیل ست. (ركاز الأصول)

بوائع: أصله: بوايع مثال مختلف ہمچنین عيال جمع عيل بمعنی عیال، أصله: عياول. (نوادر الوصول)

أوائل: أصله: أواول جمع أول مثال ہر دو واؤ ست، وہمچنین خيائر جمع خير مثال ہر دو یاء، ودر طواویس کہ وزن مفاعل ندارد ہمزہ نشد. ہمچنین: ورائے وجہیکہ در بوائع گذشت وجہ دیگر آنکہ تحریک مدۂ زائدہ درست نیست خصوصا در الف محال ست. (ركاز الأصول) مدہ زائدہ: احتراز است از جداول ومعایش کہ واؤ ویاء دراں اصلی ست.

واؤ شود: زیراکہ تکبیر وتصغیر از یک باب ست، ودر تصغیر الف واؤ مے شود نحو: ضويرب وضويريب.

قواریر: جمع قارورة بمعنی شیشہ وبول مریض کہ پیش طبیب برند، وہمچنین شواهد جمع شاهدة.

در کلمۂ: ای یک کلمہ اگرچہ حکمی باشد، چوں مسلمي، بخلاف فويزيد ورأيت يدي واصل.

کہ واوٌ و یاء بہم آیند واو لین ساکن **غیر مبدل** است **واوٌ یاء شود** و یا در یا ادغام یابد، **واگر** ہر دو
ضمہ بود کسرہ گردد نحو: سَيّد ومرميّ، **وبیفگن یائے دوم** از سيّد جوازاً، **واز كينُوْنة**
(جهت مناسبت — در سيود — در مرموي — برائے مناسبت — سید گویند)
وجوبا. **واوے کہ** سوم بود چوں **پیشتر** رود **نہ پس ضمہ یا شود** نحو: **يُدعى** يُدْعَيَان
(ای در آخر حرفی — بسبب تصریف — مضارع مجهول تثنیہ)
يُدْعَوْنَ، وأَعْلىٰ أَعْلَيَا أعْلَوْا، و **ہمچنین** واوے کہ بعد کسرہ در آخر کلمہ افتد، **یا قبل زیادت**
(حقیقۃ یا حکما — بجائے لام)
فِعلان نحو: دعي دعيا **دعوا** وغزيان. ضمہ وکسرہ از **لینے** کہ پس **حرکت** آید نہ **فتحہ ازالہ نمایند**
(بکسر عین — مثال آخر کلمہ حقیقی — ہر دو حکمی)
بنقل اگر **قبل ضمہ کسرہ** بود و**بعد آں** واوٌ و**قبل کسرہ** ضمہ و**بعد آں** یاء، وگرنہ **بلا نقل** نحو: **خشوا**
(ضمہ یا اعراب)
وقووا ويرمي يرميان **يرمون**، **يدعو** يدعوان **يدعون**،........

اولین ساکن: واگر اولین متحرک بود فک واجب باشد نحو: طويل. **غیر مبدل**: احتراز ست از بويع وتبويع کہ **تعلیل** دراں موجب التباس بماضی مجہول تفعیل وتفعل ست. **واوٌ یاء شود**: از جہت مناسبت در لین وجہر وتوسط، وعکس نکردند جہت خفت یاء. **بیفگن یائے**: برائے قرب او از محل تغیر ای آخر. **واز كينونة**: بسبب طول بناء، اصل آں كيونونة بود.

واوے کہ: ازینجا بیان ناقص است. **نہ پس ضمہ**: احتراز ست از یدعو؛ چہ وجود حرکت مناسب قبل او مانع از تغیر ست.

یاء شود: بسبب وقوع آں در محل تغیر واستکراہ وقوع بعد کسرہ وحمل واقع بعد کسرہ براں. **نحو یدعی**: در اصل يُدْعَو يُدْعَوان يُدْعَوون بود، واوٌ در ماضی ومصدر آنہا سوم بودہ در اینہا رابع شد، در اول بعد ابدال بالف مبدل شد، ودر ثالث الف شدہ از اجتماع ساکنین افتاد، ودر ثانی بحال ماند، وہمیں است حال أعلى إلخ کہ واوٌ در مجردش سوم بود. (نوادر الوصول)

ہمچنین: ای واوٌ یاء گردد برائے استکراہ واوٌ بعد کسرہ. **دعوا**: در اصل دُعِوُوْا واوٌ اول بقاعدۂ مذکور یاء شد وضمہ بما قبل دادند بعد ازالۂ حرکت آں، ویاء باجتماع ساکنین افتاد. **نہ فتحہ**: چہ موجب قلب لین بالف ست نحو: یدعی ویرمی مجہول، چنانکہ گذشت.

ازالہ نمایند: برائے ثقل ضمہ وکسرہ بر حرف علت خصوصا باشرط مذکور. **خشوا**: أصله: خشيوا قبل حرف علت مضموم کسرہ است وبعد آں واوٌ، حرکتش بما قبل دادند بعد ازالۂ حرکت ما قبل، وحرف علت باجتماع ساکنین افتاد.

قووا: أصله: قوووا و**تعلیل** مثل خشيوا. **يرمي**: أصله: يَرْمِيُ ضمۂ یاء بلا نقل افتاد؛ چہ قبل ضمۂ او اگرچہ کسرہ ست واوٌ بعد آں نیست. (نوادر الوصول) **يرمون**: أصله: يرميون، و**تعلیل** چوں خشوا. **يدعو**: أصله: يدعو، ضمہ از واوٌ بلا نقل افتاد؛ زیراکہ نہ بعد ضمہ واوٌ ست ونہ قبل آں کسرہ. **يدعون**: أصله: يدعوون ضمۂ واوٌ بے نقل افتاد.

ورام رامیان رامون، وتدعین وترمین. حرف علت غیر عارض که طرف متمکن وبعد ضمه بود بعد کسره گردد نحو: تَلَقٍّ وأَدْلٍ، چنانکه واوٗ ویاء بعد واوٗ مضموم و قبل حرف تانیث یا زیادت فعلان جمعیکه بر فُعُول ست دو واوٗ آخرش یاء شود وپس کسره نحو: دلِيّ بضم دال، وقد يكسر اتباعا، و ہمچنین دو واوٗ آخر بعد واوٗ نحو: مقوي وقد جاء مَعْدِيٌّ ومرضي. حرف علت آخر کلمہ اگرچہ قبل تائے عارض بود بعد الف زائدہ ہمزہ گردد ....

(مثل یرمون) (بعد کسرہ میگردد) (للام فیقال دلي) (یا شود ما قبل آں مکسور)

رام: أصله: رامي، ضمۂ یاء بلا نقل افتاد؛ چہ قبل آں اگرچہ کسرہ است، لیکن واوٗ بعد آں نیست. (نوادر الوصول)

تدعین: أصله: تدعوین، قبل لین مکسور ضمہ است وبعد آں یاء، حرکت لین بما قبل دادہ باجتماع ساکنین انداختند.

ترمین: أصله: ترمیین، ازالۂ حرکت بلا نقل شد؛ زیراکہ نہ لین مضموم است ونہ قبل ضمہ کسرہ نہ بعد آں واوٗ.

غیر عارض: احتراز ست از مثل کفوا أحد کہ در اصل کفؤا بہمزہ بود. طرف متمکن: ای اسم متمکن، نہ در عین آں چوں: قوول جمع قائل، ونہ در طرف اسم مبنی وفعل نحو: هو ويدعو. (ركاز الأصول) بعد ضمہ: اصلی نہ بعد سکون یا فتحہ چوں: دلو وظبي وعَصَوٌ ورَحَيٌ وبعد ضمۂ عارضی مثل: أبوه. بعد کسرہ إلخ: ای ضمۂ ما قبل کسرہ بدل گردد جہت ثقل حرف علت در آخر وبرائے عدم وجدان چنین اسم در کلام عرب. (ركاز الأصول) تلق: أصله: تَلَقُّيٌ مصدر تفعل، وأدلٍ جمع دلو، أصله: أدلُوٌ بعد قاعدۂ مذکور یاء از ہر دو بقانون قاض افتاد. حرف تانیث: نحو: قوية، أصله: قووة، ضمۂ ما قبل واوٗ ثانی کسرہ شدہ واوٗ بمناسبت آں یاء. فعلان: بضم عین چوں: قويان، أصله: قَوُوان. بر فعول: [بضمتین و مشتمل بر دو واوٗ.] ودر فعول مصدر ادغام بے ابدال و با ابدال ہر دو آمدہ نحو: جثو وعتو، وجثي وعتي. (منه)

آخرش یاء شود: کہ یکے واوٗ مفرد است دوم واوٗ جمع. پس کسرہ: یعنی ضمۂ ما قبل بکسرہ بدل شود. دلي: أصله: دلوٌ، جمع دلو، ہر دو واوٗ یا کردہ ادغام نمودند، وضم لام بکسرہ بدل شد. مقوي: أصله: مَقْوُوْوٌ، واوٗ میانہ را بجہت سکونش و ثقل اجتماع سہ واوٗ فاصل ضعیف قرار دادہ واخیر را بقاعدہ اول یاء کردند، پس واوٗ دوم را بقانون مرمي، وبعد ادغام ضمۂ واوٗ اول را کسرہ دادند.

معدي ومرضي: یعنی دو واوٗ را کہ بعد واوٗ نباشند نیز بیاء بدل کنند، أصلهما: معدووٌ ومرضوٌ، وقیاس آں مَعْدُوٌّ ومَرْضُوٌّ است. تائے عارض: احتراز ست از کلمۂ کہ دراں تائے لازم بود چوں: تفاوت ودراية. ہمزہ گردد: وجہت وقوع در محل تغییر بعد الف زائدہ مانند فاعل، یا برائے بودن الف بمنزلۂ فتحہ آنرا بالف بدل نمودند، وبسبب اجتماع دو الف اخیر را ہمزہ کردند، وحذف ننمودند؛ تا ممدود مقصور نشود، واول را بجہت امتناع تحریک مدۂ زائدہ حرکت ندادند. (ركاز الأصول)

نحو: **کساء** و **عباءة**. **فعلی اسمی یائے لامش واؤ شود** نحو: تقوی، نہ **صدیا**، و **فعلی اسمی عکس بود**
(بالفتح) (اصلش تقي أصله وقي)
چوں: دنیا و علیا، نہ **غزوی**. **ہمزہ کہ در مفاعل بعد الف و قبل یا افتد و در مفردش چنین نبود**
(أصلهما دنوا وعلوا)
یاء شود، وفتحہ یابد و یاء الف گردد چوں: **خطایا**، نہ **شواء**. **و نزد بعضے اگر لام مفردش واو سالم بود آں**
(برائے تخفیف) (از تعلیل)
ہمزہ واؤ شود نحو: **أداوي** وهراوي. **یائی کہ بعد ضمہ وآخر فعل ست، یا قبل حرف تانیث، یا دو**
(چوں ہوۃ زن عاقل)
زائد فُعلان واؤ شود، لین لام کلمہ بدر آمدن جازم و در امر بیفتد، و باتصال ضمیر فاعل و نون
(کہ الف ونون است)
تاکید باز آید ....

کساء: أصله: کساو، وجاءت الواو بعد الألف فهمزت. **عباءة**: مثال تائے عارض، عباء نیز گویند، أصله: عبایة نوعے از گلیم. **اسمی**: نہ وصفی کہ دراں یاء را بحال دارند. **واؤ شود**: برائے فرق در اسم وصفت، وعکس نکردند؛ ازانکہ صفت ثقیل ست، و یاء خفیف و اسم خفیف و واؤ ثقیل، پس طریق تعادل پے مودند. **صدیا**: کہ صفت ست بمعنی زن تشنہ.

عکس بود: ای واؤ لامش یاء شود بجہت ثقل آں از ضمہ و واؤ. **غزوی**: زن جنگ کنندہ، یعنی در فعلی صفتی بیاء بدل نکنند برائے فرق. **ہمزہ کہ**: ایں قاعدہ در اصول مہموز باید. **مفاعل**: ای در جمع بریں وزن بوزن صوری.

چنین نبود: جہت استکراہ وقوع ہمزہ میان دو حرف علت در جمع کہ ثقیل ست، و یا ہمزہ اقرب ست از واؤ. (منہ)

یا الف گردد: برائے تحرک وانفتاح ما قبل. **خطایا**: اصلش خطاءي جمع خطیئة، ہمزہ درمیان الف و یاء در مفاعل افتاد، و در مفردش چنین نیست تعلیل مذکور نمودند. **شواء**: جمع شائية ہمزہ دراں اگرچہ میان الف و یاء ست، لیکن در مفرد ہمچناں بود.

ہمزہ واؤ شود: برائے مناسبت مفرد، چنانکہ در شواء مرعی داشتند.

أداوي: جمع إداوة بمعنی مطہرۂ آب، أصله: أدائو، الف زائد إداوة بعد الف مفاعل افتاد ہمزہ شد، پس واؤ را جہت کسرۂ ما قبل یاء کردند إداءي شد، اکنوں قاعدۂ مذکور یافتند، وچوں در مفرد او لام کلمہ سالم است ہمزہ را واؤ کردہ فتحہ دادند، و یائے اخیر جہت تحرکت وانفتاح ما قبل الف شد، وہمچنین هراوي جمع هراوة بمعنی عصا. (شرح)

آخر فعل ست: چوں: قضو وهو قاضي وصاحب نهيه ای عقل شد، اصل آں قضي وهي. **فعلان**: بالضم چوں: رموان مرد تیر انداز. **واؤ شود**: تا خروج از ضمہ بطرف کسرہ لازم نیاید. **جازم**: مثل: لم ولما ولام أمر ولای نہی وإن شرطیہ وغیرہ.

بیفتد: زیرا کہ حرف علت مناسب حرکت است، وجائیکہ حرکت نیاید حرفے کہ مناسب آنست چگونہ آید، چوں: لم یدع و لم یرم و لم یخش، وادع وارم واخش. (رکاز الأصول) **باز آید**: جہت وقوع آں در محلے کہ تحریک آں لازم است.

چوں: اُدْعُ اُدْعُوَا اُدْعُوْا اُدْعُوَنْ اُدعِن ولم يَق وقِ. یائے آخر مفاعل رفعاً وجراً بیفتد وبدلش تنوین آید نحو: جواري و جوار. از دو یائے آخر مفاعیل رواست کہ یکے بیفتد ودیگرے حکم یائے مفاعل یابد نحو: صحاريٌّ، وطي در بَقِيَ ودُعِيَ بقا ودعا گویند، بنو حارث وبعضے دیگر بجائے واؤ ویائے ساکن بعد فتحہ الف نیز خوانند چوں: تابة وإنَّ هذان وإنَّ ضاربان.

(در رفع وجر) (در جمع بر وزن مفاعیل) (در نصب) (ماضی معروف) (ماضی مجہول) (ابن زید) (در توبة)

اصول مضاعف:

چوں: دو حرف یک جنس (وآنرا أصم نیز گویند) دریک کلمہ بہم آیند ....

أد ع: اصلش ادعو، واؤ بامر افتاد. ادعوا: [واؤ بجہت لحوق الف ضمیر باز آمد.] اُدعوا: اصلش اُدعو واؤ بجہت الحاق واؤ ضمیر باز آمد بعدہ ضمہ بر واؤ دشوار داشتہ ساکن نمودند وباجتماع ساکنین افگندند. ادعوَنْ: واؤ واحد بالحاق ونون تاکید باز آمد.

ادعُنّ: بضم عین وکسر آں، اصل اول اُدعون بضم واؤ جمع مذکر، واصل ثانی اُدعِونّ بکسر واؤ صیغۂ واحد مخاطبہ، واؤ در اول بدون نقل حرکت افتاد ودر ثانی بعد نقل. (منہ) لم یق: مثال لفیف کہ حکم ناقص وارد، أصلہ: لم یوقي، واؤ جہت وقوع بعد فتحۂ علامت مضارع وقبل کسرہ افتاد، ویاء بجازم. وق در اصل اوقي بود، واؤ بمناسبت مضارع ویاء بجزم، وہمزۂ وصل بعدم حاجت افتادند. مفاعیل: درحذف رفعاً وجراً واثبات نصباً. یکے بیفتد: نسیاً جہت تخفیف بسبب طول بنیہ.

صحاري: جمع صحراء چوں یکے از دو یاء اندازند صحارٍ وصحاريُ مثل: جوارٍ وجواريُ خوانند، وبعضے صحاریٰ بر وزن خطایا نیز گویند. طي: قبیلہ از عرب است. دربقي: ای جائیکہ متطرف [یائے متطرفہ.] فتحۂ غیر اعرابی دارد وماقبلش مکسور بود. (رکاز الأصول) بقا ودعا: گویند بقلب بکسرۂ ما قبل بفتحہ برائے مناسبت فتحۂ یاء وبقلب یاء بالف، ودر رأیت القاضي کہ یاء فتحۂ اعرابی دارد وقیم کہ در طرف نیست قلب نکنند. (رکاز الأصول)

بعضے دیگر: مثل: بني هذيل وزبيد وخثعم. الف نیز الخ: ای بالف بدل نمایند؛ زیرا کہ از واؤ یاء اخف است وبحرکت ما قبل اوفق. إن هذان: أصلهما: إن هذين وإن ضاربين، ودر آیۃ: ﴿إِنَّ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ﴾ (طـه:٦٣) مفسران وجوہ دیگر ہم ذکر کردہ اند، وہمچنین درمن أحب كريمتاه است.

یک جنس: صحیح یا حرف علت یا ہمزہ. بہم آیند: حقیقۃ چوں: مد، یا حکماً نحو: مسلمي.

واول ساکن بود ادغام واجب ست، واگر متحرک ست ودوم ساکن بسکون وقف یا متحرک نہ بعارض نیز لازم ست، چوں: فرَّ و دوَاب، مگر در نحو: اِقْتَتَلَ و حَيِيَ کہ جائز ست، ودوم اگر چنان نبود، پس اگر حرکت عارض دارد ادغام جائز ست، نحو: اُمْدُدِ الْقَوْمَ، واگر سکون لازم ممتنع ست نحو: مَدَدْنَ، واگر عارض جائز ست بتحریک کسرہ یا فتحہ یا ضمہ اگر حرف اوّل ضمہ دارد، وبلا تحریک در حال وقف نحو: مُدِّ. ادغام متحرک باسکان (حرف اول) **بلا** (نزد غیر اہل حجاز) **نقل** (بلا نقل حرکت آں) **ست اگر ما قبل او متحرک ست یا مدہ، وگرنہ** ....

اول ساکن: ودوم متحرک باشد، یاساکن بسکون وقف کہ حکم متحرک دارد. (نوادر الوصول) **ادغام:** ادغام نزد کوفیہ از إفعال ست ونزد بصریان از افتعال ادتغام، بہر تقدیر بمعنی درآوردن چیزے درون چیزے باشد، ودر اصطلاح دو حرف رادفعةً از یک مخرج خواندن، وتخفیف دراں ظاہر است. **واجب ست:** اگر مانعے نبود بسبب حصول شرط ادغام بے تصرف وعمل.

بسکون وقف: کہ در حقیقت متحرک است. **نہ بعارض:** کہ باتصال کلمۂ دیگر حقیقةً یا حکماً حادث شود، نحو: مدد القوم.

نیز لازم ست: ای واجب جہت تخفیف واعتداد حرکت حرف دوم. **فر:** مثال متحرک ثانی نہ بعارض؛ چہ در اصل فرر ہمچو نصر وضرب ست. **دواب:** مثال آنکہ ثانی ساکن بوقف ست، اصل آں دوابب ست. (منہ)

اقتتل: ای در باب افتعال کہ عینش تائے فوقانی باشد. حيي: ای جائیکہ دو یا در آخر ماضی معروف ومجہول باشد از مجرد، وہمچنین ست حال أحیا واستحیا. (نوادر الوصول) **حرکت عارض:** کہ از امر منفصل حاصل آمدہ.

ادغام جائز ست: در اول بجہت آنکہ اجتماع تائے اولی با اصلی بسبب عروض بمنزلۂ اجتماع مثلین از دو کلمہ است، یا حصول التباس بماضی تفعیل؛ ولہٰذا فاء یا تاء یا ہر دو را گاہے کسرہ دہند، ودر ثانی برائے تحرز از تعلیل عین ناقص. (رکاز الأصول)

امدد القوم: [حرکت دال ثانی جہت اجتماع ساکنین آمدہ.] نظر بحرکت عارضی، پس گوئی: مد القوم بحرکات، وہمزۂ وصل بعدم حاجت افگنی، وانفکاک ہم نظر بعروض حرکت جائز. **سکون لازم:** ای نہ ساکن بوقف بود نہ متحرک بحرکت لازم.

عارض: کہ گاہے متحرک ہم میگردد. کسرہ: برائے آنکہ در تحریک ساکن اصلست، وفتحہ برائے آنکہ اخف حرکات است، وضمہ در صورت مضموم بودن اول برائے حصول مناسبت ہر دو. (شرح) **در حال وقف:** زیرا کہ اجتماع ساکنین در وقف جائز ست.

متحرک ست: برائے عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ چوں: فر، اصلش فرر، اول را ساکن کردہ در دوم ادغام کردند.

یا مدہ: ما قبل آں نحو: حابَّ وحُوْبَّ، ویائے تصغیر نیز حکم مدہ دارد نحو: دویبة وخویصة. (نوادر الوصول)

با نقل نحو: يَمُدُّ. ودر دو حرف از دو کلمہ ادغام ساکن غیر مدہ واجب ست، وادغام متحرک جائز اگر ما قبل او متحرک ست یا مدہ ودوم متحرک وإلا نہ. شرط ادغام ست کہ اعلال مزاحم نشود، نحو: ادعوى، ولبس نبود ای در اسم با تحرک اول نحو: سبب، وحرف اول ہائے سکتہ وبدل از ہمزہ والف ومدغم فیہ نباشد (بر تقدیر ادغام) ودوم برائے الحاق با تحرک اول. ممتنع ست در نحو: دَدَنٍ وبِبَدْرٍ مگر تتنزل (نحو أومی ماضی مجھول) وتتباعد........................
(اول متجانسین زائد ست)

با نقل: حرکت آں بما قبل؛ تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نشود. یمد: أصله: يمدد، حرکت دال اول بما قبل دادہ اول را در ثانی ادغام کردند. غیر مدہ: احتراز است از﴿ قَالُوا وَمَا لَنَا﴾ (البقرة: ٢٤٦) و﴿ فِي يَوْمٍ﴾ (ابراهيم: ١٨). واجبست: بسبب وجود علت ادغام وقلّت تصرف، وساکن غیر مدہ حرف صحیح باشد یا لین نحو: ﴿وَاذْكُرْ رَبَّكَ ﴾ (آل عمران:٤١) و﴿أَوْ وَزَنُوهُمْ﴾ (المطففين: ٣). جائز: نہ واجب، اول بجہت اجتماع مثلین، وثانی بجہت عروض آں باوجود زیادت تصرف کہ اسکانست. (رکاز الأصول)

متحرک ست: تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نشود نحو: ﴿مَكَّنَّا﴾ (يوسف: ٢١). یا مدہ: ای لین بجہت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نحو: حميد دهر وثوب بشير. وإلا نہ: ای اگر چنین نباشد ادغام نکنند بجہت لزوم اجتماع ساکنین غیر مغتفر، برابرست کہ ما قبل نہ متحرک بود نہ لین، چوں: قرم مالك، یا دوم ساکن نحو: قال الحسن. (رکاز الأصول)

کہ اعلال: یعنی اگر اعلال وادغام ہر دو ممکن باشد اعلال را مقدم گردانند. ادعوى: أصله: ادعوو، اعلال کردند نہ ادغام.

در اسم: والتباس در فعل وشبہ آں ممنوع نیست؛ چہ فعل معنی ثقیل ست لفظا ہم نتواں کرد، ونیز التباس آں در مضارع وغیرہ رفع مے شود. (رکاز الأصول) با تحرک اول: [تا التباس بساکن مدغم لازم نیاید.] واگر اول ساکن بود ادغام واجب شود چوں: جلب در جلبب ملحق بقمطر. (رکاز الأصول)

نحو سبب: کہ ادغامش موجب لبس بہ "سب" ست. ہائے سکتہ: کہ در آخر کلمہ بوقف ووصل آید نحو: عدويه هلك؛ چہ ہائے سکتہ انفصال خواہد. الف: نحو: قول مجهول قاول. مدغم فیہ: چوں: حَبَّبَ؛ چہ ادغام دو حرف در یکے یا فک ادغام اول لازم آید. برائے الحاق: تا فائدہ الحاق باقی ماند نحو: قردد ملحق بجعفر.

در نحو: ای جائے کہ متجانسین اول کلمہ باشند، ہر دو اصلی یا اول زائد، ادغام ممتنع ست؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید.

ددن: بمعنی لہو، مثال متجانسین اصلی. مگر تتنزل: اِی جائیکہ اول علامت مضارع ودوم تائے تفعل وتفاعل بود.

که بعد متحرک افتد یا مده، ودر دو ہمزہ مگر در مشدد الوضع که واجبست نحو: سأّل.
نحو فتنزل وفتباعد · که عین تفعیل باشد

بیان مخارج وصفات حروف:

بدانکه حلق مخرج ہفت حرف ست، اقصاش مر ہمزہ وہاء والف را، ومیانش مر عین وحاء را، وادناش مر غین وخاء را. مخرج قاف اقصائے زبان ست ومحاذی آں از حنک اعلی، وکاف مقارن آں، وجیم وشین ویاء وسط زبان ومحاذی آں از حنک اعلی، وضاد اول یکے از دو حافۂ زبان.....
مقابل · معجمہ · معجمہ · کنارہ

یا مده: نحو: قالوا تنزل وقالوا تباعد، وازانست لاتناجوا در قراءتے. در دو ہمزہ: ای ممتنع است نزد جمہور بجہت حصول زیادت ثقل در یک کلمہ چوں: قرأأ مثل: قمطر، ودر دو کلمہ چوں: املأ إناء. (رکاز الأصول) مخارج: بدانکه مخارج حروف تقریبا شانزدہ است، وتحقیقا ہر حرفے را مخرجے جداگانہ، ورنہ امتیاز نمی ماند. وطریق معرفت آنکه حرف را ساکن خوانی وما قبل آں ہمزۂ وصل آری، جائیکه آواز منتہی شود ہمان مخرجست، وجہات مخارج ہمگی چار ست. (رکاز الأصول)
صفات: از شدت ورخاوت وجهر وهمس وإطباق وانفتاح وغیر آں. ہفت حرف ست: ایں اشارتست بقسم واحد از تقسیم اجمالی تقریبی، وحلق باعتبار تقسیم سہ حصہ دارد. (نوادر الوصول) اقصاش: ای منتہایش بہ نسبت دہن وشفتین.
مر ہمزہ: یعنی بہ ترتیب ذکری بنہجے که ہمزہ مقدم بر ہاء ست وہاء بر الف، ودر تمام فصل ہمیں لحاظ باید داشت، وایں از سیبویہ منقولست، ونزد بعضے ہمزہ بعد ہاء ست، ونزد بعضے ہاء بعد الف، واخفش مخرج ہاء والف را یکے گفتہ، وابن جنی براں ایراد نمودہ که دریں صورت لازم می آید که الف دم تحریک بہاء منقلب گردد نہ بہمزہ، واز خلیل منقول ست که الف ویاء وواؤ ہوائی ست ہیچ مخرجے ندارد. (رضي وغیره) مر عین: از کلام سیبویہ تقدیم عین بر حاء یافتہ مے شود، واز کلام بعضے عکس آں ظاہر وتشریح وتصریح آں کردہ. مر غین: ونزد مکی بن ابی طالب خاء مقدم بر غین ست.
اقصائے زبان: ای اول زبان که متصل بحلق ست. کاف: ای مخرج کاف مجموع امرین ست. مقارن: ای مقارن مخرج قاف که مجموع دو امر است ومقارنت بجانب فم ست. محاذی آں: ای مجموع الأمرین، وسیبویہ گفتہ: میان وسط زبان وحنک اعلی مخرج ایں حروف ست، ومہدوی شین را بر جیم مقدم نمودہ.
یکے از دو حافۂ: اشارہ می کند که از ہر دو جانب یعنی چپ وراست صحیح ست، چنانکه کلام سیبویہ براں دلالت دارد، وبعضے مختص بجانب راست، وخلیل آنرا شجرے از مخرج جیم وشین شمردہ است، كذا في "الارتشاف"، وحافہ طرف ست که اولش مبدا آں که متصل اصل زبان ست وآخرش آنچہ بسر زبان اتصال دارد، كذا في "شرح الأصول".

باضراس متصل آں، ولام اسفل آں تا آخر ومحاذی آں از حنک اعلی، وراء مقارن آں، ونون مقارن راء وخیشوم، وطاء وتاء ودال مہملہ طرف زبان واصل دو ثنیۂ علیا، وصاد وزا وسین طرف زبان وطرف دو ثنیۂ سفلی، وظاء وذال وثاء طرف زبان وطرف دو ثنیۂ علیا، وفاء باطن لب زیرین وطرف دو ثنیۂ بالا، وباء ومیم وواؤ مابین دولب.

(حواشی بین السطور: بالکسر جمع ضرس دندان — مہملہ — از ہر دو مقام — مہملہ — فوقانیہ — ای سر زبان — مہملہ معجمہ مہملہ — ای مخرج فاء — ہر دو معجمہ مثلثہ)

اسفل آں: ای اسفل یکے از دو حافۂ زبان. تا آخر: ای تا آخر زبان، پس مخرج آں از سائر حروف وسیع تر نباشد.

محاذی آں: وآں مقام بالائے دندان ضاحك وناب ورباعي ومثني باشد. بدانکہ چہار دندان پیشین دو بالا ودو پائین ثنایا ہستند، وچہار دندان بعد ازاں دو پہلو ثنایائے علیا ودو در سفلی رباعیہ نامیدہ شود، وہر ہشت راقواطع گویند. وچہار بعد ازاں ہمیں طور انیاب ست، وکواسر ہم نام دارد، باقی بست اضراس چار ازاں ضواحك، ودو ازاں طواحن، وچار نواجذ کہ دندان عقلش گویند، وبعضے کساں را نواجذ بر نیاید، ودندانش ہمگی بست وہشت باشد. (شرح الأصول)

مقارن: ای مقارن مخرج لام از حافہ وحنک. نون مقارن: وسیبویہ گفتہ: مخرج نون میان طرف زبان ودر میان محاذی آں از بالائے ثنایا علیا ست، وہمان مخرج راء ست جز آنکہ راء در ظہر زبان بہ نسبت نون ادخل است، كذا في "شرح الأصول"، وابوحیان در "ارتشاف" مخرج نون را بر راء مقدم کردہ.

وخیشوم: عطف بر "مقارن" ای مخرجش مجموع حافہ وحنک وخیشوم. طاء وتاء ودال: ایں حروف را ذولقیہ نامند؛ چہ از طرف زبان بر می آید، وذولق بمعنی طرف آنست، وخلیل لام وراء ونون را ذولقیہ نامیدہ است. (شرح الأصول)

زاء: ایں حروف را زای وزاء وزی گویند. (الارتشاف)

طرف دو ثنیۂ: ای بالائے آں، وزمخشری زاء را بر سین مقدم کردہ، وصحیح آنکہ سین بر آں مقدم ست؛ چراکہ زاء از سین نزدیک تر بطرف فم ست، ورضی گوید: ہر سہ حرف از میان طرف زبان وثنایا ست بے اتصال زبان بہ ثنایا، ودر "ارتشاف" گفتہ: ثلاثها من بين طرف اللسان وفويق الثنايا السفلى. (منہ)

دو ثنیۂ علیا: [از "اصول" معلوم میشود کہ بعضے مطلق ثنیہ گفتہ اند وتقیید بہ علیا نکردہ.] ہمچنین ست در "ارتشاف"، وایں حروف ہیجدہ گانہ را لسانیہ گویند؛ زیراکہ از زبان بر آیند اگرچہ شرکت دیگرے باشد.

مابین دولب: واطباق در باء ومیم ضرور ست، ای لب بلب می چسپد، نہ در واؤ، وپیشتر گذشت کہ خلیل واؤ را ہوائی گوید ومخرجے قرار ندہد، وبدانکہ نزد مہدوی مخرج واؤ از باء ومیم علی حدہ است. (شرح الأصول والارتشاف)

ومر خیشوم را دخلیست در میم. مخرج نون خفی خیشوم ست.

مجہورہ حرفیست کہ دم از جریان بند د، ومہموسہ ضد آں ستشحثك خصفه. شديدة: حرفے ست کہ صوتش در مخرج او بستہ شود اگر ساکنش (از ھمس بمعنی آواز) خوانی أجدك قطبت. رخوة: خلاف آں. متوسطة: مابین ہر دو ولِمَ یَرُوْعُنَا. مطبقة: آنکہ زبان را ....

دخلیست: زیرا کہ في الجملة غنہ دارد، وایں چار حرف شفویہ نامیدہ شود کہ از لب بر می آید. نون خفی: ای آنکہ سوائے غنہ دراں باشد، چوں: عنك ومنك، ومخرج نون ساکنے کہ در مثل: اضربن ست سیبویہ بیان کردہ کہ ہماں مخرج نون متحرک ست، کذا في "الارتشاف"، ومخرج نون متحرک مخرج لام ست. وبدانکہ نون خفی اگر چہ از حروف متفرعہ است چوں ہمزہ بین بین والف اِمالہ، لیکن مخرجش از اصول بود؛ لہٰذا مصنف آنرا جداگانہ شمرد، بخلاف حروف متفرعۂ دیگر کہ مخارج آں سوائے مذکورہ نیست، کذا في بعض الشروح. مجہورہ: از جہر بمعنی آواز بلند کردن.

دم از جریان: اگر چہ متحرک باشد؛ چرا کہ ایں حروف بسبب قوت ذاتی وقوت اعتماد بر مخرج بر نیاید مگر بآواز تند، وقید تحرک ازاں دادہ شد کہ حرکت سبب جریان دم ست، ہرگاہ باوصف آں صورت نہ بست معلوم شد کہ ذات ایں حروف موجب حبس نفس است، ومثالش ظل قو ربض إذ غزا جند مطيع دادہ اند، كذا في "شرح الأصول" و"الجاربردي"، ومصنف مجموعۂ ایں حروف مثل مہموسہ بیان نکردہ؛ زیرا کہ سوائے مہموسہ ہمہ مجہورہ است، پس بیان یکے کافی شد.

ضد آں: ای دم را از جریان نہ بند د کہ ضعیف است واعتماد بر مخرج ضعیف. خصفه: نام زنی ست، و"ستشحث" إلحاح خواہد کرد دریں مسئلہ ایں زن، کذا في "الجاربردي". کہ صوتش: ودراز نگردد اگر چہ امتداد آں خواہی بجہت شدت لزوم مخرج خود. أجدك قطبت: می یابم ترا کہ ترش روشدۂ، ای مجموعۂ شدیدہ ایں حروف ہشت گانہ است.

خلاف آں: ای صوتش در مخرج بستہ نشود، وآں سوائے متوسطة وحروف ہشت گانۂ مذکور است.

متوسطة: بدانکہ حروف متوسطة نزد بعضے پنج اند چوں: لن عمر، ورخوة شانزدہ، ودریں اتفاق اکثر ست، ونزد بعضے حروف متوسطة ہشت ورخوة سیزدہ است، مصنف مذہب ثانی اختیار کردہ. وبدانکہ شدیدة را لجج ورخوة بطش ومتوسط را بخل تمثیل دادہ اند؛ چہ در اول مد نفس ممکن نیست، بخلاف ثانی، وسوم بین بین ست. مابین ہر دو: ای میان شدیدة ورخوة پس دراں انحصار دم تمام ست نہ جریان آں. لم یروعنا: چرا می ترساند مرا، ای متوسطة مجموعۂ ایں حروف است. مطبقة: گفتن آں مجاز ست؛ زیرا کہ مطبق در حقیقت زبان وحنک ست، پس مراد ازاں مطبق عندہ باشد از مشترك مشترك فيه.

بر حنک اعلی منطبق گرداند صطظض. ومنفتحة: غیر آں. مستعلية: آنچہ زبان را بحنک بر دارد صطظض خفق. منخفضة: جز آں. حروف الذلاقة: کہ ہر رباعی وخماسی ازاں حرفے دارد مر بنفل، مصمتة: مقابل آں. حروف القلقلة: کہ درو باشدت ضغطہ بود قد طبج. حروف الصفیر: مایشبه الصفیر ص زس. راء حرف مکرر ست ولام منحرف.

پس بدانکہ ادغام متقاربین در مخرج یا صفت بقلب اول بثانی ست ....

منفتحة: یعنی حروفیکہ زبانرا بحنک اعلی نچسپاند، بلکہ مابین آں کشادہ باشد، وحروفش سوائے مطبقة است.

زبان را: إطباق زبان بحنک شود یا نشود، پس مستعلية از مطبقة عام است. منخفضة: زبان بحنک برندارد ودر زبان پست ماند، ومنسفلة ہم نامیدہ شود، وآں حروف سوائے مستعلية است. (ركاز الأصول) الذلاقة: ای مشابہ آواز طیور باشد؛ زیرا کہ از میان ثنایا وطرف زبان برمی آید، وآواز منحصر میشود وصفیر ظاہر میگردد. (نظامي)

حرفے دارد: زیراکہ ایں حروف نہایت خفیف است وبسہولت برمی آید، ورباعی وخماسی ثقیل، پس برائے طلب خفت در ہر یکے ازیں حروف گزیر نباشد، وہرچہ خالی ازاں بود یا عجمہ است یا شاذ چوں: عسجد وهدقة وزهزقة وعَسطُوسٌ. (جاربردي)

مر بنفل: حکم کن بغنیمت، "نفل" بتحریک اوسط غنیمت را گویند، ای مجموعہ اش ایں حروف ست. مصمتة: مصمتہ آنست، کہ میانش خالی نباشد، پس ثقیل خواہد، چوں ایں حروف بر زبان ثقیل ست مصمتة نامیدہ شد، وبعضے گویند: صمت بمعنی منع است، وایں حروف از بنائے رباعی وخماسی تنہا ممنوع ست. ووجہ اول برائے تسمیہ خوب ست؛ زیراکہ مقابل حروف ذلاقہ افتادہ. (رضي) القلقلة: ولقلقة ہم گویند، خلیل گفتہ: قلقلة شدت آواز ست، ولقلقة صیاح ہندی: چیخ مارنا.

باشدت ضغطہ: ای تنگی ومشقت درآں باشد، وچوں ایں حروف مجھورة شدیدة اند وجہر دم را بند میکند، وشدت خروج آواز را منع مینماید از اجتماع ایں دو صفت در برآوردنش نہایت تکلف افتد. (جاربردي) قد طبج: طبج زدن چیزے دفست، چوں: طبل وغیرہ، ای پنج حروف قلقلة است نزد جمہور، وبعض عوض بائے موحدہ تائے فوقانیہ گفتہ اند، وسیبویہ ہم در متعلقہ ذکر کردہ. (الارتشاف) حرف مکرر: یعنی مخرج آں پرست گویا دو بار گفتہ می شود، ایں تکثر ذاتیست نہ باعادہ. (شرح الأصول)

لام منحرف: زیراکہ زبان بتلفظ آں سمت داخل حنک برمیگردد. پس بدانکہ: چوں از مخارج وصفات فارغ شد در غرض اصلی ازاں کہ ادغام ست شروع نمود. بقلب اول: ای قیاس ہمین ست؛ زیراکہ ادغام عبارت از تغییر حرف اول بود باسکان وایصال بسوئے ثانی، پس قلب ہم باآں مناسب شد؛ تا تغییر در حرف نشود.

مگر بعارض، وللبس حرفے بحرفے دریک کلمہ مانع ادغام ست نحو: وطدٍ ووتد. وحرف حلقي در حرف حلقي کہ ازان ادخل ست مدغم نشود مگر حاء در عین وہاء بقلب ہر دو بحاء نحو: اذْبَحتوْداً واذْبَحَّاذه، ومگر خاء در غین. وادغام ضَوِيَ مِشْفَرٌ در متقارب، وصفیریۃ در غیر ش، وتاء در استفعال، والف وہمزہ ممتنع ست. صحیح ست ....

(ارفع بجانب فم — عین وہاء — بسوئے سینہ — باآنکہ ارفع ست — حروف — تاصفیر باقی ماند — در متقارب)

مگر بعارض: کہ مانع از قیاس بود، وآں دو چیز ست، یکے: بودن اول اخف از ثانی، دریں صورت ثانی را مثل اول گردانند، زیرا کہ در ادغام خفت مطلوب ست، چوں: سید، أصله: سيود، دوم: بودن حروف بر صفتے کہ ابقائے آں نزد عرب ضرور باشد چوں: اسمع أصله: استمع کہ ابقائے صفیر سین ضرور بود. (رضي وغيره) مگر جاء: مدغم میشود باآنکہ ادخل ہستند.

وطد ووتد: ہر دو مصدر ست بمعنی استوار کردن ومیخ زدن، دریں ہر دو اگر ادغام کنند بـ "وَدَّ" ملتبس شود، ودریافت نگردد کہ ترکیب از دو دال ست یا از طاء ودال وتاء ودال. مدغم نشود: زیرا کہ حرف ادخل ثقیل تر ست، از ادغام دراں ثقل زیادہ خواہد شد، وادغام برائے تخفیف ست. بقلب ہر دو: یعنی اگرچہ قیاس آں بود کہ اول را از جنس ثانی سازند، لیکن اینجا ثانی مثل اول نمودند؛ زیرا کہ حاء از عین وہمزہ خفیف ست، واینجا خفت مطلوب. اذبحتودا: أصله: اذبح عتودا ذبح کن بزغالۂ یک سالہ را.

مگر خاء در غین: اگرچہ خاء اخرج وغین ادخل ست، ووجہش آنکہ مخرج اینہا مائل بطرف دہن ست، پس گویا بمنزلۂ حروف فم شدند؛ لہذا ادغام ہر یکے بدیگر روا شد نحو: اسلخ غنمي وأبلغ خليلي. (منه)

متقارب: [نہ در متماثل کہ آں صحیح ست.] در متقارب ممتنع ست؛ تا صفتے وفضیلتے کہ دارند از دست نرود وآں صفت در ضاد استطالت ست کہ بمخرج لام میرسد ودر واؤ ویاء لین، ودر میم غنہ، ودر شین انتشار، ودر فاء تفشي وتافیف، وآن آواز یست کہ از دہن بتلفظ فاء برآید، ودر راء تکرار، كذا في "النظامي". اگر گوئی: در سید ادغام واؤ در یاء کردند باآنکہ ہر دو متقارب از حروف ضوي مشفر ست. جواب آنکہ اینجا قلب واؤ ویاء برائے ادغام نیست تا اعتراض وارد شود، بلکہ برائے اعلال ست، نمی بینی کہ واؤ را یاء میکنند اول باشد یا ثانی، اگر قلب برائے ادغام بودی ہر آئینہ قلب اول بثانی مے نمودند، وبعد قلب قاعدۂ وجوب ادغام یافتہ شد بعمل آوردند، پس در حقیقت ادغام متماثلین ست نہ متقاربین، كذا في "الرضي".

تا در استفعال: ای ادغام تائے استفعال در مماثل ومقارب چوں طاء ودال ممتنع است؛ زیرا کہ یا سین متحرک خواہد شد کہ لازم السکون ست، یا اجتماع ساکنین علی غیر حده لازم خواہد آمد. (شرح الأصول) والف: در متماثل ومتقارب برائے امتناع تحرک وزوال استطالت. صحیح ست: چوں از بیان اجمالی فارغ شد در تفصیل شروع نمود.

ادغام ہاء وعین در خاء، وحاء در ہر دو بقلب آں بحاء، وجیم در شین، وباء در میم وفاء، ومیان غین
ادغام — ای در حاء وعین
وخاء، ومیان قاف وکاف، ومیان طاء وظاء ودال وذال وتاء وثاء، وہر شش در صاد وزا وسین،
ودر میان ہر سہ. وتائے افتعال بعد حروف مطبقہ طاء گردد، پس ادغام صاد وضاد جائز ست
مہملہ — معجمہ
بقلب طاء بجنس ما قبل، وادغام طاء واجب، وادغام ظاء جائز بقلب طاء بآں وبعکس، وبعد دال
برائے تماثل
وذال وزای دال شود، پس ادغام دال واجب ست، وذال جائز بقلب آں ....
ای تائے افتعال — نحو ادان در ادتان

ادغام ہاء وعین: [واظہار اولی ست برائے ثقل حلقی.] چوں: أجبه حراميا وارفع حاتما، وایں ادغام بر قیاس ست؛ چہ ادخل را در ارفع ادغام کردند واول را از جنس ثانی نمودند. (شرح الأصول) **بقلب آں بحا:** اگر چہ خلاف قیاس است، چنانکہ در اذبحتودا واذبحاذہ گذشت. **وجیم در شین:** بقلب اول بثانی چوں: خرج شيئا، وقلب ثانی باول ہم منقول ست.

وبا در میم: نحو: اضرب ماكرا، ويعذب في النار. **غین وخا:** ای معجمتین ہر یکے بدیگر، نحو: أبلغ خليلي واسلخ غنمي.

قاف وکاف: ای ہر یکے بدیگر، نحو: ﴿أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ﴾ (المرسلات: ۲۰) وذلك قال، واول اقرب بقیاس ست؛ زیرا کہ قاف بحروف حلقی نزدیک تر است از کاف. (شرح الأصول) **میان طاء وظاء:** برائے تقارب مخرج ہر کہ را خواہند بدیگرے ادغام کنند نحو: فرط ظالم وفرط دائم وجزآں.

در صاد: چوں: سكت صالح وسكت زيد وسكت سمير. **ہر سہ:** ای ہر یکے بدیگرے نحو: برز صالح وركز سنانه.

طاء گردد: وحروف مطبقہ تاء نشود برائے رعایت اطباق، وازانکہ تاء زائد است تغیرش از اصلی اولی، وتاء بحال ہم نماند؛ زیرا کہ دریں صورت اگر مطبقہ دراں مدغم شود پس اطباق از دست رود، واگر ادغام نکنند تلفظ دشوار گردد. (شرح الأصول)

بقلب طاء: چوں: اصفی در اصطفى، واضرب در اضطرب. **ادغام طاء:** وقلب ما قبل بطاء نکنند؛ تا صفیر صاد واستطالت ضاد از دست نرود. **بقلب طاء بآں:** چوں: اظلم در اظطلم، وایں اگر چہ خلاف قیاس ست؛ چہ ثانی باول بدل شد، لیکن اکثر واحسن برائے فائدہ ظہور فاء کلمہ کہ معجمہ است وبدون ادغام ہم کثیر است.

وبعکس: ای قلب معجمہ بمہملہ نحو: اطلم، وآں اگر چہ قیاس ست لیکن قلیل.

دال شود: زیرا کہ تاء شدیدہ مہموسہ است، ودال مہملہ مجہورہ، وزاء وذال رخوہ مجہورہ، پس میان راء وایں حروف منافات ست؛ لہٰذا ابدال بدل کردند کہ مماثل دال ست وموافق زا وذال در صفت جہر. (شرح الأصول)

وذال جائز: برائے تقارب در مخرج وتشارک در صفت.

بقلب آں بدال: ای ہمان احسن ست برائے موافقت قیاس نحو: ادّكر در اذتكر.

بدال وبعکس، وزای ہم بقلب دال بآں، وبعد ثاء روا کہ تاء شود یا عکس بود فالإدغام، واسَّمَعَ (دراستمع)
واشَّبَهَ (دراشتبه) شاذ. **وقبل ثاء وزاء ودال وذال وسین وشین وصاد وضاد وطاء وظاء روا کہ بما بعد بدل** (مثلثہ چوں انتثار، مہملہ چوں اقتسام، مہملہ چوں اختصام، مہملہ چوں احتطاب)
شود فیدغم نحو: خَصَّمَ وخِصَّمَ، ویتبعهما یخِصِّمُ (مضارع) **وخَصِّم** (امر) **فتحا وکسرا،** (برائے اجتماع مثلین) وجاء أيضا
مُخُصِّمٌ بضم الخاء لضم الميم، والمصدر خِصَّام خَصَّام........

وبعکس: ای دال مہملہ بذال بدل میشود نحو: اذکر، وآں خلاف قیاس ست. **وزای ہم**: ای ادغام زاء در دال ہم جائز ست برائے تقارب در مخرج وتشارک در جہر. **بقلب دال**: نحو: ازان کہ در اصل اذدان بود، وعدم ادغام فصیح ست، وزاء را بدال بدل نکنند اگرچہ قیاس ست؛ تا صفیر زاء باقی ماند. مصنف در "شرح الأصول" گفتہ اند: در ادغام دو شذوذ است یکے: ادغام حرف صفیر در غیر، دوم: قلب ثانی باول وہمچنین دیگراں ہم گفتہ اند ودران تردد ست؛ چہ ظاہر از منع ادغام حرف صفیر در غیر آنست کہ حرف صفیر دراں منقلب نگردد؛ تا صفیر باقی ماند، نہ اینکہ انقلاب ہم نہ پذیرد.
وبعد ثاء: ای تائے افتعال کہ بعد ثاء افتد، یعنی فاکلمہ ثاء باشد جائز ست کہ ثاء را بتاء بدل کردہ ادغام کنند، یا تاء را بثاء، پس در اثثار بمعنی قصاص گرفت اثار واتار ہر دو جائز ست، وسیبویہ عدم ادغام ہم جائز داشتہ اگرچہ ادغام احسن ست، لیکن زمخشری واجب گفتہ. (شرح الأصول) **فالإدغام**: ای ادغام احسن است یا واجب است. **اسمع واشبه**: کہ بجہت قرب مخرج وشرکت در ہمس ادغام کردہ اند؛ زیرا کہ در اول ادغام حرف صفیر ودر دوم حرف ضوي مشفر در وثانی باول در ہر دو شدہ است، واتمع جائز نیست، وعدم ادغام افصح ست. (شرح الأصول) **زاء**: معجمہ چوں: اعتزال. **دال**: مہملہ چوں: اهتداء.
ذال: معجمہ چوں: اعتذار. **شین**: معجمہ چوں: انتشار. **ضاد**: معجمہ چوں: اعتضاد. **ظا**: معجمہ چوں: انتظار.
روا کہ: بدانکہ تائے فوقانیہ وجیم در نحو: اقتتال واحتجام نیز ہمیں حکم دارد، واول را مصنف در شروع بحث مضاعف گفتہ، وثانی در "اصول" ہم. **بما بعد بدل شود**: برائے مشارکت در بودن اینہا از لسان. **نحو خَصَّمَ**: أصله: اختصم، حرکت تاء بما قبل دادند تاء را بصاد بدل کردہ در صاد ادغام نمودند، وہمزۂ وصل برائے عدم حاجت انداختند خَصَّمَ شد، وگاہے فاء یا عین کلمہ را کسرہ دہند، تا مشابہ بماضی تفعیل نشود. **خصم**: وبعضے ہمزہ ہم باقی دارند. **یخصم**: بکسر فا وعین برائے اشباع.
یتبعهما: ای ہر دو را کہ یکے ماضی ممیّز، ودوم غیر ممیّز ست از باب تفعیل. **فتحا وکسرا**: پس مضارع وامر مفتوح الفاء تابع ماضی مفتوح الفاء ست، ومکسور تابع مکسور، وگاہے بمتابعت کسرۂ فا علامت مضارع ہم کسرہ یابد. **مخصم**: اسم فاعل آنکہ بفتح وکسر فاء چوں ماضی ومضارع آمدہ است بضم خاء ہم آید باتباع میم. **بضم الخاء**: بضم الميم، وکسر میم باتباع خا جائز نباشد، چنانکہ در علامت مضارع روا شد؛ زیرا کہ علامت مضارع در غیر اینجا ہم گاہے مکسور آید، پس عادت کسر دارد نہ میم. (رکاز الأصول)

اِخِصَّام اخَصَّام، وإثبات الهمزة طريق ضعيف **شاذ**، **وہمچنین تائے تفعل وتفاعل باجتلاب ہمزۂ وصل در مصدر وماضی وامر نحو: اطّہّر و اثاقل، وادغام لام ال در حروف مذکورہ ودر تاء ونون وراء واجب ست، ولام ساکن در راالازم ودر بواقی جائز، ونون ساکن ....**

قیاس براں نباید کرد — ای لام تعریف — وہمچنین در لام — ادغام — وہمچنین تنوین

اِخِصام: بابقائے ہمزہ در صورت فتح. اِخِصام: بابقائے ہمزہ در صورت کسرہ. شاذ: برائے نقل حرکت تابفاء.
وہمچنین: ای اگر قبل حروف مذکورہ افتد بما بعد بدل شود ودراں ادغام یابد. باجتلاب ہمزۂ: ای لیکن اینجا احتیاج بآوردن ہمزۂ وصل شود؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید. در مصدر وماضی: نہ در مضارع چہ آنجا ابتدا بساکن نیست.
اطہر واثاقل: ہر دو مثال مصدر وماضی وامر میتواند شد، در اصل تطہر وتثاقل بود؛ تا را بما بعد بدل کردہ ادغام نمودند ہمزہ آوردند. واجب ست: بجہت تقارب در مخرج کہ طرف لسان ست باوجود سکون لام وکثرت دخول آں برینہا، وبودن آں مثل جزو کلمہ تا آنکہ وقف کردن جائز نبود، وضاد معجمہ وشین منقوطہ اگرچہ از طرف لسان نیست لیکن در ضاد استطالت ست بسبب رخاوت آں تا آنکہ متصل مخرج لام شدہ، وہمچنین در شین تفشی کہ سبب استطالت ست؛ لہٰذا متصل مخرج تاء گردید، وکسائی در غیر نون ادغام روایت کردہ. (شرح الأصول، ركاز الأصول) لام ساکن: زیراکہ لام وراء بمخرج او مقارن ہستند، ومیم در غنہ شریک واؤ، ومیم از یک مخرج وہم مد آں بمنزلۂ غنۂ آنست، ویاء اخت واؤ ست ومد ہم دارد.
لازم: ای واجب ست برائے شدت تقارب ہر دو در مخرج نحو: ﴿بَلْ رَانَ﴾ (المطففين: ١٤) بادغام لام در را اگرچہ از حروف ضوي مشفر ست، لیکن چوں لام را از جنس او کردہ اند صفت تکرارش زائل نشود ممتنع آنست کہ حروف مذکورہ از جنس غیر گردیدہ مدغم شود؛ ولہٰذا ادغام را بقلب آں بلام در لام جائز نیست. وبدانکہ سیبویہ عدم ادغام لام ساکن در راء نیز جائز گفتہ، ورضی گوید: در قرآن واجب ست ودر غیر آں احسن، كذا في "شراح الأصول"، گویم: شاید وجہ وجوب در قرآن اتفاق قراء باشد، وکلام سیبویہ ہم بداں موافق میتواند شد؛ چہ جائز ست کہ در غیر قرآن حکم جواز را ارادہ کردہ باشد.
در بواقی جائز: چوں: هل تأتي وهل دُعِيَتَ، لیکن مراتب جواز متفاوتست در تاء ودال وتاء وصاد وزاء وسین حسن ست، ورتبہ اش از ادغام در رائے مہملہ کمتر؛ زیراکہ ایں حروف مثل آں بطرف لام منحرف نیست، بعد ازیں مرتبہ ظاء وذال معجمتین وتائے مثلثہ است؛ چراکہ تعلق بطرف ثنایا دارند ولام نمیدارد، پس ازاں رتبۂ ضاد وشین معجمتین ست؛ چہ تعلق بطرف زبان اندازند، بخلاف لام. (رضي) نون ساکن: بدانکہ ایں نون را پنج حالست: اگر ما قبل یائے موحدہ آید میم شود چوں: عنبر، وقبل حروف یرملون بما بعد بدل شدہ مدغم گردد، وغنہ در حروف یومن باقی ماند، نہ در لام وراء، ودر یک کلمہ چوں: دنیا وقنوان ادغام نشود، ودر انمحی واهر نمع ادغام واظہار جائز است، وقبل حروف حلق اظہار واجب، ورائے ایں ہمہ نون باخفاء خواندہ شود.

در حروف لَمْ يُرْوَ واجب و متحرک جائز.

فصل

صحیح ست جمع دو یا سه ساکن در وقف نحو: دَوَابّ، ودو ساکن در نحو: میم وعین وقاف مطلقا، ودر کلمۂ که ساکن اولش مده یا یائے تصغیر ست ودوم مدغم چوں: خَاصَّةٌ وخُوَيْصَّةٌ، در وقف ووصل ودر آلحسن واضربان ودر لاها اللهِ وإيْ اللهِ، وحذف الف ویا وفتح آں نیز رواست. وحلقتا البطان شَاذٌّ، ودر غیر صور مذکوره .... برائے دفع اجتماع ساکنین

در إيْ الله — فتح یاء در إيْ الله

حروف لم يرو: [چوں: ﴿مِنْ لَدُنْ﴾ (هود:۱)، و﴿مِنْ مَاءٍ﴾ (البقرة:۱۶۴)، و﴿مِنْ يَوْمِ﴾ (الجمعة: ۹)، و﴿مِنْ رِزْقٍ﴾ (يونس:۵۹)، و﴿مِنْ وَالٍ﴾ (الرعد:۱۱).] روایت نکرده شد، وحکم نون نیز همین است؛ لہٰذا دیگران ومصنف در "اصول" حرف یرملون گفته، لیکن دریں کتاب بسببیکه حکم متماثلین بیشتر بیان گردد، وایجاد رضمه بیان متقاربین ست نون را ترک کرده.

متحرک جائز: زیراکه دراں احتیاج بعمل ست، ای بساکن کردن نون چوں: وهن رأسه، و﴿زُيِّنَ لِلنَّاسِ﴾ (آل عمران:۱۴) وجز آں. دواب: جمع دابة مثال جمع سه ساکن است، ومثال جمع دو ساکن جاء زيد بوقف، ووجه جواز آنکه سکون وقف بجائے حرکت ست. نحو میم: ای کلماتیکه بطریق تعداد باشند بے آنکه بایکدیگر ربطی داشته باشند. (منه)

مطلقا: ای صحیح ست که بدون وقف هم. که ساکن: ای حرف علت که حرکت ماقبلش موافق باشد، وهمین حکم لین ست، ای حرف علت که حرکت اول ناموافق بود، نحو: جيب بكر. آلحسن: ای جائیکه همزه استفهام بر همزه وصل مفتوح آید مع ساکنین صحیح ست؛ چه در حذف یکے استفهام بخرف ملتبس شود. اضربان: ای جائز ست جمع ساکنین در تثنیه بانون ثقیله؛ چراکه الف حرکت نه پذیرد، واگر او را انداز ند لاجرم نون را فتح دهند، پس بواحد مشتبه گردد.

لا ها الله: أصله: لا والله، عوض واؤ قسم حرف تنبیه آوردند؛ لہٰذا جر "الله" واجب ست، وحروف جر جزو مدخول می باشد، همچنین عوض آں، پس گویا اجتماع ساکنین در یک کلمه شد اول مده دوم ساکن ست. إي الله: أصله: إي والله بحذف واؤ قسم باجتماع ساکنین. حلقتا البطان: ای جائیکه در دو کلمه اجتماع ساکنین بود اول مده.

شاذ: نزد بصریان باثبات الف تثنیه در حلقتا که اصلش حلقتان بود، نون باضافت افتاد، بطان تنگ ستور، وایں مثل وقت شدت می زنند وگویند: التقت حلقتا البطان؛ چه ملاقات دو حلقه تنگ بر لاغری ستور دلالت می کند.

ساکن اول اگر مده است یا نون خفیفه بیفگنند، واگر نه حرکت دہند ای اول را در نحو: لَمْ أُبَلِهْ ودوم را در اِنْطَلْقَ ولَمْ يَلْدَهْ وردَّ ولَمْ يَرُدَّ کسرہ دریں باب اصل ست عدول ازاں نبود مگر برائے وجہے، چنانچہ وجوب ضمہ در مذ و میم جمع، نہ در مانند علیهم وبهم، واختیار ضمہ در واوٗ ضمیر وجمع، نحو: اخشوا الله ومصطفوا الله، وجوازش در جائیکہ بعد ....

ساکن اول: اجتماع ساکنین روا نبود بلکہ ساکن اول إلخ. یا نون خفیفہ: چوں" لا تهين الفقير، أصله: لا تهينن، نون خفیفہ باجتماع ساکنین میان آں ولام الفقیر افتاد. لم أبله: ای جائیکہ سکون اول ضروری نبود، أصله: أبالي، یاء بلم افتاد لم أبال شد، بعدہ بکثرت استعمال افتادہ را نا افتادہ انگاشتہ باز حکم لم جاری کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف ولام، الف افتاد لم أبل شد، پس ہائے سکتہ لاحق کردند، باز دو ساکن شد اول را کسرہ دادند. در انطلق: بسکون عین کلمہ وفتح لام کلمہ در ہر دو، اصل آں انطلق لم یلد بود، طلق ویلد را بکتف تشبیہ دادند تخفیفا ساکن الأوسط کردند، چنانکہ تائے کتف را ساکن میکنند، پس دو ساکن بہم آمدند، ثانی را فتحہ دادند باتباع فتحۂ طاء ویاء، مکسور و مضموم نکردند؛ زیراکہ از کسرۂ خود گریختہ اند وضمہ ازان ہم ثقیلتر.

ورد ولم یرد: ودال اول را بنقل حرکت بما قبل برائے ادغام ساکن کردند ودال ثانی را حرکت دادند، وہمزہ وصل انداختند، ودر صورت تحریک اول غرض اسکان کہ تخفیف بادغام ست فوت مے شد. (شرح الأصول)

ازاں نبود: زیراکہ جر در اسماء مقابل جزم ست در افعال، پس وقتیکہ بجائے سکون حرکت آرند باید کہ کسرہ باشد.

برائے وجہے: ای جائیکہ سکون اول برائے عرض لازم بود. مذ: الیوم زیراکہ اصل آں منذ بود باسقاط نون وضمۂ ذال تخفیفش کردند، پس ہنگام تحریک ضمۂ اصلی آرند، واتباع میم ہم مقتضی آنست. ومیم جمع: چوں: ضربتم وضربکم، زیراکہ اصل تم وکم تمو وکمو بود بحذف واوٗ وضمۂ میم تخفیف کردند در ساکنین ہماں ضمہ آرند نحو: ضربتم اليوم.

علیهم وبهم: ای جائیکہ میم جمع بعد ہائے مکسور افتد وقبل آں ہاء کسرہ باشد خواہ یا پس، دراں بنظر اصل ضمہ جائز ست وباتباع میم کسرہ مشہور تر ست. اختیار ضمہ: برائے مناسبت واوٗ واشعار بر واوٗ جمع وضمیر کہ از ما قبل آں حذف شدہ، وکسرہ ہم جائز ست برائے اصل بودنش دریں باب. واوٗ ضمیر: واگر واوٗ ضمیر وجمع نباشد چوں: لو استطعنا کسرہ مختار ست وضمہ ہم جائز.

اخشوا الله: أصله: اخشيوا، یائے متحرک جہت فتحۂ ما قبل الف شدہ افتاد واوٗ ساکن ماند، ہرگاہ بساکن دیگر پیوست مضموم شد، وکسرہ جائز، وایں مثال واوٗ ضمیر ست. مصطفوا الله: مثال واوٗ جمع است، أصله: مصطفيون، یاء الف شدہ افتاد، ومصطفون بفتح فاء ماند، ہنگام اضافت نون ہم افتاد اجتماع ساکنین شد میان واوٗ ولام "الله" واوٗ مضموم شد.

ساکن دوم ضمہ اصلی ست در کلمۂ آں نحو: قَالَتُ اخْرُجْ وقَالَتُ اغْزِيْ، نہ قَالَتِ ارْمُوْا وإِنِ امْرُؤٌ وإِنِ الْحُكْمُ، ووجوب فتحہ در نون "مِنْ" بالام تعریف، ودر نحو: رُدها، وضمہ در نحو: ردہ، واختیار فتحہ در ﴿الٓمٓ۝ اللّٰهُ﴾ (آل عمران: ١، ٢) وجواز فتحہ وضمہ در نحو: رد و لم یرد چوں ساکن دوم متحرک شود باتصال ضمیر فاعل، ونون تاکید بکلمۂ کہ ازان ساکن اول افتادہ است باز آید نحو: قُوْلاَ وقُوْلَنَّ،

(لفظی باشد یا تقدیری — أصلہ اردده — از دو ساکن — شرط — جزاء)

در کلمۂ آں: ای در کلمۂ ساکن دوم، یعنی ساکن دوم وضمۂ اصلی دریک کلمہ باشد. قالت اخرج: پس اینجا ساکن دوم کہ خااست وضمۂ لفظی رادریک کلمہ است؛ لہٰذا در تائے قالت کسرہ براصل وضمہ برائے مطابقت راجائز.

قالت اغزي: پس اینجا کسرہ تاء باعتبار اصل وضم بمطابقت ضم اصلی زاء درست باشد؛ چہ اصل آں اغزوي، بود واؤ بعد نقل حرکتش بما قبل از اجتماع ساکنین افتاد.

قالت ارموا: ای دریں سہ مثال ضم ساکن اول جائز نیست وکسرۂ لازم؛ زیرا کہ در اول ضمۂ اصل بعد ساکن دوم نیست؛ چہ ارموا در اصل ارمیوا بود، ضمۂ یاء بما قبل بردہ اند، ودر مثال ثانی ضمہ بمتابعت ہمزہ است، در مثال ثالث اگر چہ ضمۂ ہاء اصلی لیکن در کلمہ ساکن دوم نیست؛ چرا کہ لام تعریف کلمہ ایست وحکم کلمۂ دیگر. كذا في "شرح الأصول".

در نون من إلخ: چوں: من الله؛ زیرا کہ استعمال "من" بالام کثیر ست، وکثرت مقتضی تخفیف؛ لہٰذا فتحہ دادند کہ در کسرہ اجتماع کسرتین لازم مے آمد.

نحو رُدها: ای جائیکہ بعد مضاعف ہاء واقع شود، أصلہ: اردد، ہرگاہ دال اول برائے ادغام ساکن شد ثانی را بمطابقت لفظ ہاء کسرہ دادند، مصنف در "اصول" گفتہ: ضم وکسرۂ آں ہم حکایت کردہ، ورضی اتفاق عرب بر فتح نقل نمودہ.

در نحو ردہ: ای در ساکن دوم کہ در مضاعف ست وبعد آں ضمیر غائب. اختیار فتحہ: بقراءت وصل؛ چہ دریں صورت میانہ میم ولام اجتماع ساکنین شد، پس میم را فتحہ دادند؛ زیرا کہ اگر مکسور کنند دو کسرہ بہم آیند ومیان آں یاء باشد وتفخیم در لفظ الله حاصل نگردد، واخفش کسرہ ہم تجویز کردہ. (شرح الأصول)

نحو رد: ای در مضاعف مضموم العین کہ ضمیر یا ساکن دیگر بداں نہ پیوستہ، فتحہ بجہت تخفیف وضمہ بمطابقت عین درست است، وکسرہ ہم بنا بر اصل ایں باب جائز. ساکن اول: زیرا کہ اجتماع ساکنین لفظا وتقدیرا باقی نماند؛ چہ ضمیر فاعل ونون تاکید بہرچہ متصل گردد مثل جزواست، پس تحرک ثانی گویا بحرکت اصلی است دریک کلمہ.

قولا وقولن: اصل آں بدون نون قل بود، چوں لام متحرک شد واؤ باز آمد. (منہ)

نہ رَمَتَا وقُلِ الْحَقَّ وفلَحْمَر ومِنْ لَحْمَر أكثر من فِيْ لَحْمَر ومِنْ لِحْمَر.

برائے عدم ساکنین لفظا — برائے عروض حرکت لام — خبر — مبتدا

فصل

بدانکہ از جملہ تصریفات وقف ست ای کلمہ را بما بعد نہ پیوستن، دریں حال آخرش جز ساکن نبود، وفیہ وجوہ: تنوین وحرکت آخر را بیفگنند باجواز رومِ حرکت واشمام ضمہ، ....

نہ رمتا: ای اینجا باز آوردن الف کہ بسبب اجتماع ساکنین از رمت افتادہ است جائز نباشد؛ چہ اگرچہ ساکن ثانی یعنی تاء باتصال الف ضمیر متحرک شدہ است، لیکن آں ضمیر بکلمۂ کہ ساکن اول ازان افتادہ است متصل نشدہ، بلکہ بتائے تانیث پیوستہ، وآں کلمۂ جداگانہ است، پس اعتبار ایں حرکت نشود اجتماع ساکنین تقدیرا باقی ماند، ودر لغت ردیہ رماتا ہم آمدہ. قل الحق: یعنی اینجا ہم ساکن اول باز نیاید؛ زیراکہ حرکت لام "قل" باتصال لام تعریف عارض شدہ، وآں کلمہ دیگر ست اعتبار رانشاید.

فلحمر ومن لحمر: حاصل آنکہ آنچہ مدہ است ہرگاہ بلام تعریف پیوندد وآں لام بر کلمۂ داخل ست کہ ہمزہ قطعی دارد مدہ باجتماع ساکن بیفتد نحو: في الأحمر، واگر ساکن غیر مدہ بداں متصل شدہ است حرکت یابد نحو: من الأحمر، وچوں حرکت ہمزہ بلام تعریف بردہ ہمزہ راانداز ند دریں ہنگام جائز ست کہ مدہ را باز آرند وغیر مدہ را ساکن کنند نحو: في لحمر ومن لحمر، واکثر آنکہ مدہ باز نیارند وساکن اول بر حرکت دارند مثل: فلحمر ومن لحمر، پس اصل فلحمر ومن لحمر في الأحمر ومن الأحمر بود. بما بعد: ای اگر بعد آں کلمہ دیگر باشد، وابو حیان تعریف آں بقطع نطق کردہ، وبعضے بقطع حرکت تعریف نمودہ وآں بہتر نیست، وتفصیلش در "جار بردي" ست. دریں حال: برابر ست کہ از اول ساکن باشد یا بعد وقف گردد.

وفیہ وجوہ: مختلف در حسن ومحل، پس بعضے وقوف از بعضے احسن است، وبعضے را محلے کہ دیگرے رانیست.

حرکت آخر: جائیکہ آخر کلمہ تائے نبود کہ در وقف ہاء شود، ونیز منصوب منون نباشد چوں: هذا زيد وبزيد، وایں وجہ در وقف افصح وابلغ ست از روم واشمام. رومِ حرکت: [وآں آوردن حرکت ضعیف است کہ سامع ہم براں آگاہ شود.] مطلق لیکن قاریان روم فتحۂ جائز ندارند؛ زیراکہ برائے خفت وسرعت نطق بر نمی آید مگر بصورت وصل، ودر "ارتشاف" گفتہ: کہ جمہور بجواز آں قائل اند، ہاں بریاضت برآید.

اشمام ضمہ: [وبعضے در حالات ثلاثہ تنوین حذف کنند وبدل نیارند، وزید بسکون دال گویند.] ای وقف باشمام ہم جائز ست وجز در ضمہ نباشد، واشمام آنست کہ متکلم بعد حذف ضمہ ہر دو لب بہم چسپاند.

یا حرکت بمانند وتنوین را باختش بدل کنند مطلقا، یا در منصوب مجرد از تاء نه مرفوع ومجرور، وایں افصح ست. وقف عصا ورحی بر الف آید. نون خفیفه بعد ضمه وکسره بیفتد ومحذوف باز آید، وبعد فتحه الف گردد چنانچه نون "إذن". تائے تانیث اسمیه نه در نحو: بنت (مبتدا) ومسلمات ہاء شود، وجَاءَ الرَّحْمَتْ.

مطلقا: مرفوع بواؤ منصوب بالف ومجرور بیاء چوں: هذا زيد ورأيت زيدا ومررت بزيد. در منصوب: بفتحه فقط، نحو: رأيت زيدا، بخلاف مسلمات که منسوب بفتحه نیست. مجرد از تاء: ای تائیکه در وقف یاء شود، پس در رأيت ضاربة تنوین بالف بدل نشود، بخلاف رأيت بنتا واختا که تائے آں ہاء نمی شود.

وایں افصح ست: [زیرا که برائے اجتماع ساکنین حذف شده بود اکنون اجتماع نیست.] ولغت اول غیر فصیح ست. ابو حیان گوید: ابو عثمان گفته: لغت قومے ست از یمن که فصیح نیستند. وقف عصا: یعنی مقصور برابر ست که اسم باشد یا فعل چوں: دعا ورمی، یا حرف مثل: کلا وهلا، ودر الف بمقصور منون ہنگام وقف اختلاف ست، سیبویه گفته: که در نصب بدل از تنوین ست ودر رفع وجر الف اصل کلمه، ونزد مبرد بهر حال الف اصل کلمه است، ونزد مازنی وفراء بهر حال بدل از تنوین، ودلائل ہر یک در "شرح الأصول" ست. کسره بیفتد: زیرا که مثل تنوین است. محذوف باز آید: پس در اضربن بضم باء اضربوا، ودر اضربن بکسر باء اضربي گفته شود، وایںجا اگرچه مؤکد بغیر مؤکد ملتبس شود لکن مضائقه نکرده اند، ویونس نون را بعد ضمه بواؤ وبعد کسره بیاء بدل کند، وسیبویه جائز ندارد، لیکن در لفظ فرقے نیست. (منه)

فتحه الف گردد: بالاتفاق؛ زیرا که مثل تنوین است نحو قوله تعالی: ﴿لَنَسْفَعاً﴾ (العلق: ١٥).

چنانچه نون: چنانکه نون "اذن" ای در وقف الف گردد؛ زیرا که مشابه نون خفیفه است، كذا في "شرح الأصول"، ودر "جاربردي" گفته: زیرا که صورت او صورت منصوب منون ست، وفائده ایں دو نقل آنکه در رسم خط آں اختلاف ست بعضے بنون وبعضے به تنوین نویسند، بہر دو صورت بنا بر مذہب جمهور وابی علی الف گردد، لیکن در "ارتشاف" اینهم گوید: بر رای کسے که بالف نویسد الف شود، ومازنی بر نون وقف کند؛ زیرا که حرف ست مثل: لن وإن، ومبرد ہر دو تجویز کرده.

اسمیه: ای در وقف ہاء شود برائے فرق میان تائے تانیث وتائے اصل کلمه چوں وقف، یا برائے فرق میان آں وتائے فعل، چوں: ضربت، وعکس نکردند؛ زیرا که اگر ضربه گویند بضمیر مفعول ملتبس شود، پس در طلحة ورحمة وضاربة ہاء گردد. (شرح الأصول، ج، نوادر الوصول) نه در نحو: ای تائی که عوض لام کلمه باشد ہاء نشود، وہمچنین تائے جمع مؤنث؛ زیرا که مقابل نون جمع مذکر ست، پس چنانکه آنجا وقف بر نون کردند ایںجا بر تاء.

رواست نقل حرکت از ہمزہ بساکن صحیح، واز غیر ہمزہ جز فتحہ، نہ در نحو: هذا حِبْرٌ ومِنْ قُفُلٍ. وقلب ہمزہ باخت حرکتش بنقل آں بما قبلش اگر ساکن ست، وبلا نقل اگر مفتوح، وباخت حرکت ما قبل اگر مضموم ست یا مکسور، وتشدید آخری کہ متحرک ست وبعد متحرک وصحیح ست، نہ ہمزہ در "أَنْ" و"أَنَ" دو لغت "أنا" الف افزایند، وقَلَّ مَهْ وأَنَهْ. لازم ست ہائے سکتہ درقِ ..

(نزد بعضے، حرکت ہمزہ، حرکت، حرکت بما قبل، نزد بعضے)

بساکن صحیح: [کہ قبل ہمزہ است. برائے رفع اجتماع ساکنین اگرچہ سکون وقف مثل حرکت است، وبرائے ثقل وقف بر ہمزہ، گوئی: هذا جُزُءْ ورأيت جُزَءْ ومررت بِجُزِءْ.] واگر ساکن حرف علت باشد، چوں: بوء نقل حرکت نکنند؛ زیرا کہ حرکت بر حرف علت دشوار ست. غیر ہمزہ: کہ در لام باشد بشرطیکہ حرف علت نبود.
نہ در نحو: ای دریں صورت وزن حِبُك ودُئِل کہ ثقیل ست در کلام عرب لازم آید، چنانکہ در حبر ومن قفل نقل ضمہ وکسرہ ہم نکنند، وحرکت ہمزہ بہر حال نقل کنند اگرچہ بنائے مرفوض لازم آید؛ زیرا کہ وقف بر ہمزہ ثقیل ست گویند: هٰذا رِدُءْ ومِنَ الْبُطِئِ، وبعضے هذا رِدِئ ومن البُطو باتباع خوانند. ساکن ست: ما قبل ہمزہ، چوں: هذا جزو ورأيت جُزا ومررت بجزي بسکون اوسط. اگر مفتوح: باشد ما قبل چوں: هذا كَلَوْ ورأيت كَلاَ ومررت بِكَلَيْ بتحریک اوسط ست.
اگر مضموم ست: چوں: أكمو بر وزن أفلس جمع كمأ، وہمزہ آں در ہر سہ حالت واؤ شود. آخری: ای حرف آخر چوں: جعفر. کہ متحرک ست: نہ ساکن، پس در اضرب وضربت تشدید جائز نیست. بعد متحرک: بعد ساکن؛ تا اجتماع سواکن نشود، وایں از مثل: بکر احتراز ست.
صحیح: نہ حرف علت بدیں قید قاضي خارج شد. نہ ہمزہ: بدیں قید کلأ خارج شد؛ چہ ہمزہ ثقیل است وتشدید آں اثقل.
ور أَنَ: ای در "أَنَ" بفتح ہمزہ ونون، یا بسکون نون، وآں بعد ہمزہ وفتح نون کہ دو ضمیر متکلم ست الف افزایند برائے بیان نون ساکن کہ حرف خفی ست، یا برائے بیان حرکت آخر. قل مه: ای قلیل ست بدل کردن الف مائے اسفہامیہ بہاء والحاق ہائے سکتہ در ضمیر متکلم، وہمچنیں "أنا" بسکون در وقف.
ہائے سکتہ: واو آنست کہ آخر کلمہ ہنگام وقف آید برائے بیان حرکت، یا بیان الف، یا برائے تعذر وقف، یا عدم صحت بدون آں. درق: وآں امر ست، ای در کلمہ کہ بر یک حرف ماند وجزو کلمہ دوم نشود؛ چہ اگر براں وقف کنند ابتداء بسکون لازم آید، یا وقف بر متحرک، وبعضے عرب بر حرکت وقف کنند.

ومثل: م، وجائز ست در إلامَ وغُلامِيَ وهُوَ ولَمْ يَخْشَ، وہر کلمہ کہ حرکت آخروے نہ اعرابست ونہ شبہ اعراب یعنی حرکت نحو: ضرب ویا زید! ولا رجل، ودر هنا وهؤلاء ویا ربا. واؤ ویاء از ضربه ومنه وضربهم وبه وفیه وبهم بیفتد، ودر وصل جائز ست، ....

اسم اشارۂ مکان

مثل م: ای در کلمۂ مستقل کہ بعد حذف چیزے بر یک حرف ماند ودر لفظ جزو کلمۂ دیگر معلوم شود وبحقیقت نبود، چوں: ما استفہامیہ کہ مضاف واقع شود والفش محذوف گردد، ودرینجا ہم ہائے سکتہ لازم ست برائے بودن کلمہ بر یک حرف در حقیقت.

در إلام: ای در مائے استفہامیہ کہ بحرف جر مثل: إلی وعلی مجرور گردد، الف آں دریں وقت حذف شود، پس چوں بر یک حرف ماندہ ولفظا مثل جزو ما قبل شدہ وما قبل ہم مانند جزو ما بعد ست برائے عدم استقلال؛ لہٰذا الحاق ہاء جائز وعدم آں بنظر اصل.

غلامي: ای در ضمیر متصل یک حرفی الحاق ہاء وعدم آں جائز ست، پس ہر یک کہ در وصل بفتح یاء خوانند رواست کہ در وقف ساکن آرد برائے آنکہ ضمیر از شدت اتصال مثل جزوست، پس ابتداء بسکون تقدیر ہم لازم نیاید، وجائز کہ برائے محافظت فتحہ ہائے سکتہ لاحق کند، وہر کہ در وصل بسکون خواند در وقف یاء را اندازند یا ساکن دارد.

وهو ولم يخش: دریں ہر دو الحاق ہاء برائے اظہار وابقائے حرکت ست، پس گفتہ شود: وهوه ولم يخشه، وساکن خواندن ہم جائز؛ زیرا کہ کلمہ بر یک حرف نیست. (شرح الأصول) نه شبه اعراب: نحو: جاء زيد، پس در آخر زید ہائے سکتہ نہ پیوند.

ضرب: ماضي؛ چہ حرکت آں بمشابہت اسم فاعل ست در وقوع صفت نکرہ. یا زید: کہ ضمہ اش بسبب حرف نداء است.

لا رجل: کہ فتحہ اش از "لا" حاصل شدہ، وآں مثل عامل، پس بنا عارضی باشد، وہمچنیں قبل وبعد، وخمسة عشر.

در هنا: ای در کلمہ کہ آخرش الف باشد، الحاق ہاء برائے اظہار الف کہ حرف خفی است جائز است، وعدم الحاق بہتر. وشرط ست کہ در الحاق مشابہ مضاف نہ شود، پس حبلاہ نگویند، واسمائے مذکورہ بسببیکہ مضاف نشود التباس باضافتش نیست، کذا في "شرح الاصول"، ودر "ارتشاف" گفتہ: الحاق بمقصور مبنی مختص ست عصاہ وموساہ نتواں گفت.

هؤلاء: بالقصر اسم اشارہ برائے جمع. ويا ربا: أصله: يا ربي، یائے متکلم بالف بدل شد. ضربه: کہ در اصل ضربهو ومنهو وضربهمو وبهي وفيهي وبهمي بودہ است اگر چہ در بعضے صرف لفظا باشد نہ خطا، واگر چہ بعضے متفق علیہ ست وبعضے مختلف فيه. بيفتد: زیرا کہ اکثر در وصل ہم می افتد، پس وقف سقوطش لازم باشد. (منه)

جائز ست: وضابطہ آنکہ اثبات واؤ ویا بعد ہائے ضمیر مفرد مذکر وقتیکہ ما قبلش مفتوح بود ولین وحرف ثانی نباشد بالاتفاق درست واحسن است، چوں: ضربه، واگر ما قبلش صحیح ساکن یا لین یا حرف ثانی بود، مثل: اضربه وفيه ومنه اثبات جائز وحذف اکثر ست، وبعد میم جمع چوں: ضربهم وبهم نزد بعضے جائز بخلاف بعضے.

فصیح ست یغز ویرم، و لم یغزو و لم یرمي، و قلیل ست حذف ضمیر از لم تغزو و لم ترمي در فواصل وقوافی. وبعضے یائے مُرٍ وقاضٍ را باز آرند، ویائے غلامي ویائے ساکن القاضي ویا قاضي! بیفگنند، بخلاف المري ویا مري! وإماله ای فتح راء مائل بکسره ساختن، پس الف را مائل بیاء، باعث براں بودن الف قبل کسره نحو: عالم، ....

(جمع مذکر غائب یا حاضر مؤنث)

یغزو ویرم : [یعنی اثبات واؤ ویا که ضمیر نبود اگرچه مقتضی حذف دیگر باشد فصیح ست، وحذف ہم جائز.] ای حذف واؤ ویاء غیر ضمیر اگرچه مقتضی حذف دیگر نبود فصیح واثبات ہم جائز. قلیل ست: زیرا که ضمیر مرفوع متصل بفعل خلل انداز صیغه است.
در فواصل: ای در اواخر آیات وقوافی شعر اثبات واؤ ویا در وقف ووصل جائز ست، زیرا که فواصل وقوافی محل تغیر است وآنچه بجاہائے دیگر جائز نشود اینجا روا ست. مُرٍ: دراصل مري بود اسم فاعل از أری یري. قاض: ای اسم منون که آخر آں یائے محذوف بعد کسره باشد. باز آرند: برائے فرق میانۂ وصل ووقف بجہت آنکه موجب حذف یا تنوین بود آں باقی نیست، واکثرے یاء را باز نیارند؛ زیرا که وقف مقام تخفیف ست، وتنوین موجب حذف در تقدیر موجود.
یائے غلامي: ای یائے متکلم که اسمے بداں مضاف ست. یائے ساکن القاضي: ای معرف بلام که آخرش بعد کسره یاء ست.
یا قاضي: ای منادی که آخرش بعد کسره یاء ست. بیفگنند: برائے فرق میان وقف ووصل، وبعضے باقی دارند؛ زیرا که در وصل ثابت بود ووجہے سوائے حذف بنابر فرق نیست، وہم در غلامي معلوم نشود که مضاف ست وزیرا که تنوین موجب حذف در منادی مفرد نیست. بخلاف المري: درینجا حذف یاء بالاتفاق ممنوع است؛ زیرا که عین کلمه اش بیشتر حذف شده است، اگر اکنون یاء را که لام است اندازند کلمه بدون وجه اعلالی بر یک حرف اصلی ماند؛ چه میم زائد ست چوں در مکرم، ویاء در مر باعلال حذف شده. مائل بیاء: ای اگر بعد فتحه الف ہم باشد مائل بیاء کنند، یعنی آنرا میان الف ویاء خوانند.
باعث براں: ای مجوز آں قصد مناسبت بیکے از ہفت چیز ست که مذکور می شود. قبل کسره: متصل اصلی بجہت صیغه باشد چوں: عالم، یا بنائی مثل: نزال، وبعضے کسره منفصل را ہم اعتبار کنند چوں: غلاما بشیر، واگر کسرۂ غیر اصلی بر راء باشد چوں: من دار نیز اماله جائز؛ چه مکرر است وکسره اش مثل دو کسره، واگر بر غیر راء بود اعتبارش نیست چوں: من کلام، وکسره مقدر از وقف ہمچو کسرۂ ملفوظ در جواز اماله معتبر است چوں: من دار زیرا که در وصل باز می آید، وسکون وقف بجائے حرکتست، واما مقدر بسبب ادغام معتبر نیست؛ چرا که باز نمے آید چوں: ماد ومواد. وبدانکه اقوی اسباب اماله کسره نزد اکثری ست، ونزد ابن سراج یاء اقوی بود، کذا في "شمس" و"ف" و"ج" وغیره.

یا بعد کسرہ بیک حرف یا دو باسکون اول نحو: کتاب و وجدان. **چوں الف از واؤ بود کسرۂ غیر راء اثر نکند، یاء بعد یاء باوصل یا فصل یک حرف نحو: سیال و شیبان** و رأیت زیدا، **یا بدل از یاء یا واؤ مکسور نحو: سال** و کاد، **یا گشتن الف یائے مفتوح در وقتے نحو: دعا و حبلی، یا وفق امالۂ سابق، نحو:** رأیت **عماداً، یا لاحق در فواصل، نحو:** ﴿وَالضُّحَى﴾ الضحی:۱. **حرف مستعلی بعد الف باوصل ....**

(مثال فاصل یک حرف — درخت خاردار — در اماله — بسکون یا نام قبیلہ — باماله فتحۂ دال — بودن الف)

بعد کسرہ الخ: بدانکہ کسرہ ہر قدر قریب الف باشد امالہ اقوی بود، واگر کسرۂ بعید در کلمہ باشد چوں: جلبلاب امالہ اش از یک کسرۂ بعید مثل: جلباب اولی ست. (الارتشاف، شرح الأصول) **بیک حرف:** ای بہ فصل یک حرف بدون فصل خود نخواہد بود؛ زیراکہ الف قبل خود کسرہ بر ندارد. **یا دو:** واگر سہ حرف فاصل بود مثل: فتلت قنباً، یا اول ساکن نبود چوں: أکلت عنباً امالہ جائز نیست. **باسکون اول:** زیراکہ ساکن حاجز غیر حصین ست، پس گویا فصل بیک حرف باشد، وہمچنین اگر ہر دو متحرک بود ویکے ہاء باشد؛ زیراکہ ہاء حرف مخفی است، واگر فاصل سہ حرف است واول ہاء چوں درھمان امالہ قلیل بود.

وجدان: مثال فصل دو حرف کہ اول ساکن ست. **از واؤ بود:** ای مبدل از واؤ غیر مکسور واگر از مکسور بود، چوں: خاف امالہ جائز بود برائے کسرہ. **کسرۂ غیر راء الخ:** قبل الف باشد یا بعد آں، ودر من ربا ومن دار امالہ کنند؛ زیراکہ کسرہ راء مکرر ست، بخلاف بباله ومن ماله؛ زیراکہ بودن الف از واؤ مانع آں ست، وسیبویہ گفتہ: امالہ آں ضعیف ست برائے عروض کسرہ.

بعد یاء: ونزد بعضے قبل یائے مفتوح ہمچوں آیة. **نحو سیال:** دریں صورت یاء خواہ متحرک باشد نحو: حیوان، یا ساکن، وبعضے سکون شرط کردہ اند. **شیبان:** بکسرہ وامالہ الف مبدل از تنوین در وقف بیاء.

سال: مثال بدل از یاء، أصله: سیل. **یائے مفتوح:** [برابر ست کہ کلمۂ یا اصل کلمہ الف باشد چوں: علا جمع علیا، یا فرع آں چوں: دعا.] ای در کلمۂ دیگر، پس در قال امالہ میکنند؛ زیراکہ الفش در کلمۂ دیگر یائے ساکن میشود نہ مفتوح، چوں: قیل، وہمچنین در عصا؛ زیراکہ الفش در ہمیں کلمۂ وقت تصغیر یاء شود نحو: عصیته، نہ در کلمہ دیگر، لیکن سیبویہ بجواز امالہ اش تصریح کردہ. **دعا:** کہ الفش در دعي ماضی مجہول یائے مفتوح گردد. **حبلی:** کہ الفش در تثنیہ یا گردد.

عماداً: پس در الف دوم عماد کہ بدل از تنوین ست امالہ میکنند برائے موافقت امالہ اول. (منہ)

وَالضُّحَى: پس در الف "ضحی" کہ بدل از واؤ ست امالہ کنند برائے موافقت امالہ لاحق ای: ﴿إِذَا سَجَى﴾ (الضحى: ٢) ﴿وَمَا قَلَى﴾ (الضحى: ٣).

بعد الف: چوں ناقد وباخل ولاعب وجز آں.

یا فصل تا بدو حرف مانع اماله است، و قبل الف ہم نہ، در باب خاف وطاب وصفا، چنانچہ رائے غیر مکسور متصل الف (مفتوح باشد یا مضموم) **ورائے مکسورہ کہ متصل الف ست وبعد مانع مانع ست نحو: صارف. ورواست امالۂ فتح منفرد قبل ہائے تانیث یارائے مکسورہ، ....**

تا بدو حرف: وبیک حرف چوں: سالخ ونابض، ودو حرف مثل: مناقيخ ومناشيط. **مانع اماله:** زیرا کہ از پائین ببالا رفتن لازم می آید، در صورت فصل بیک حرف بالاتفاق مانع ست، در "ارتشاف" گفتہ: مگر بلغتے کہ اعتبارش نیست وودر صورت دو حرف منع کثیر است واماله قلیل، سیبویہ گفتہ: بعضے امالۂ آں میکنند، ومبرد بمنع آں رفتہ. (الارتشاف)

قبل الف: [قبل آں باشد، چوں: کرام، یا بعد آں، چوں: هذا حمارك ورأيت حمارك.] وقیل: الف ہم مانع ست برائے افتادن از اعلی باسفل، وآں دشوار ست، وایں در صورت وصل ست چوں: خالد وحالب، ودر فصل اختلاف وتفصیل است اگر مستعلی مفتوح نبود بالف در یک کلمہ باشد چوں: خلاف مانع اماله نیست، واگر مفتوح بود ممتنع بالاتفاق، واگر ہر یکے در کلمۂ علی حدہ باشد جائز بالاتفاق، چنانکہ بصورت فصل بدو حرف نحو: اعتبار، هذا هو التحقيق. (نوادر الوصول)

باب خاف: [أصله: خوف، مثال الف مبدل از واؤ مکسور.] ای جائیکہ الف بدل از واؤ مکسور، خواہ از یاء باشد، یا الفے کہ بکلمۂ دیگر یائے مفتوح شود مانع اماله است. (منہ) **طاب:** أصله: طيب، مثال الف مبدل از یاء.

صفا: مثال الفے کہ در کلمۂ دیگر یا شود چوں: صفي مجهول. **چنانچہ:** یعنی ایںہم مانع اماله است؛ زیرا کہ ضمہ وفتحۂ راء مثل دو ضمہ ودو فتحہ است، پس درا قتضائے تعلی ومنع اماله کہ لازم آں سفل است قوی تر باشد. **بعد مانع:** [ای بعد حرف مستعلیہ یا رائے غیر مکسورہ کہ مانع امالۂ است.] ای رائے مکسورہ کہ متصل الف وبعد آں باشد، والف بعد حرف مستعلی بود آں رائے مکسور مستعلی را از مانع شدن اماله باز دارد، یعنی امالۂ جائز باشد اگر چہ انحدار از اعلی باسفل باشد؛ زیرا کہ کسرۂ راء مثل دو کسرہ است، واگر راء متصل الف نیست، چوں: بقادر ودر اماله آں اختلاف ست، واگر بعد آں نبود، نحو: ﴿مِنْ رِبَاطِ الخيْلِ﴾ (الأنفال: ٦٠) باآنکہ راء قبل مستعلی افتد، مثل: فارق اماله ممنوع ست؛ زیرا کہ صعود از زیر ببالا لازم ے آید، وآں دشوار تر ست. (شرح الأصول، ج، رضي، نوادر الوصول) **نحو صارف:** رائے مکسورہ بعد الف افتاد والف بعد صاد مستعلی.

فتح منفرد: [کہ بعد آں الف نباشد.] وایں فتحہ اگر بر راء باشد وقبل ہاء ست اماله قبیح بود چوں: کدر، واگر بر غیر مستعلیہ است حسن، واگر بر مستعلیہ باشد متوسط است، وفتحہ قبل رائے مکسور، برابر ست کہ بر مستعلی باشد چوں: من البقر، یا بر راء، یا غیر آں توان کرد؛ چہ پیشتر دانستی کہ رائے مکسورہ مانع مانع ست. (منہ) **قبل ہائے تانیث:** ای ہائے کہ بدل از تائے تانیث میشود در وقف؛ زیرا کہ ایں ہاء مشابہ الف ست لفظا در خفاء ومعنی در تانیث، بخلاف تائے فعل کہ مشابہت لفظی ندارد، وبخلاف ہائے سکتہ وضمیر کہ شبہ معنوی دراں نیست، وبعضے قبل ہائے سکتہ جائز دارند. (شرح الأصول)

نحو: رحمه وحقه ومن الضَرَرِ و المحاذِرِ، ودر اسم مبنی وحرف جز متی وأنی وذا، وجز بلی ویا ولا در إما لا روا نبود. وتثنیہ یعنی الحاق الف ونون یا یاء ونون بکلمہ [لازم]؛ تا دلالت کند بر دو شے از یک معنی نحو: رجل رجلان، وعین عینان، پس الف [مفرد] اگر ثالث واز واوٗ بود [ای بدل از واوٗ] واوٗ شود کثالث أصلي [چوں عصا وعصوان] لم یُمَل، وگرنہ یاء گردد، وہمزہ ممدودہ اگر اصلی ثابت ماند، واگرنہ واوٗ شود، وجوبا اگر از الف تانیث ست، وإلا جوازا. وجمع کہ دلالت کند بر زیادہ بر دو از یک معنی دو نوع ست، صحیح: کہ [امالہ کردہ نشود] بواوٗ یا یاء ونون ست، ....
[ما قبل مضموم ما قبل مکسور]

رحمه: مثال آنکہ فتحہ بر غیر مستعلیہ باشد. حقه: درج مثال آنکہ فتح بر مستعلیہ بود. من الضرر: مثال رائے مفتوح قبل مکسور. المحاذر: مثال مفتوح غیر راو مستعلی قبل رائے مکسور. بلی: ایں سہ حروف در جواز امالہ مستثنی است؛ زیراکہ بجائے جملہ وفعل مے آید، پس امالہ کردہ شود، می گوئی بلی در جواب أضربت"؟ دو شے: حقیقۃ باشد یا مجازا چوں: زیدین کہ مفرد را بتاویل مسمّٰی بزید تثنیہ آوردند، وہمچنین أبوین وقمرین بہ تغلیب. لم یُمَل: چوں إلی ہرگاہ اسم بود تثنیہ آں إلوان بود.

وگرنہ: چوں مصطفیان در مصطفی کہ الفش ثالث نیست، ورحیان در رحی کہ الفش بدل از یاء ست، وبلیان در بلی وقتے کہ علم بود کہ الفش اگرچہ اصل است، لیکن ممال ست ای امالہ کردہ شد. (منه) ممدودہ: ای نہ زائد نہ بدل از چیزے.

ثابت ماند: برائے اصالت چوں: قرّاءان تثنیہ قراء، وابو علی قلب آں بواوٗ از عرب حکایت کردہ.

وجوبا: نحو: حمراوان در حمراء. برائے فرق میان ہمزۂ اصلی وغیر آں، اصل حمراء حمری بود، الفے قبل الف تانیث را بہمزہ بدل کردند، ونزد بعضے ہمین ہمزہ زائد ست، بہر تقدیر لائق تغیر ست، وبواوٗ بدل کردند جہت آنکہ در ثقل مقارن اوست، وگاہے آنرا ثابت دارند وحمراءان گویند، ومبرد از بعض عرب حمرایان بیاء نقل کردہ. (شرح الأصول)

وإلا: ای اگر اصلی نبود ونہ بدل از الف تانیث، بلکہ یا بدل از حرف اصلی باشد یا زائد برائے الحاق.

جوازا: ای قلب آں بواوٗ جائز است؛ زیراکہ ایں ہمزہ بعینہ اصل نیست، پس مشابہ حمراء شد. وابقائے آں ہم رواست؛ چراکہ یاء بدل اصلی ست یا بجائے آں آمدہ، پس حکم اصلی پیدا کرد. (شرح الأصول)

جمع: واو آنست کہ در مفردش تغیرے شدہ باشد لفظا یا تقدیرا بزیادت حرفے یا حرکتے یا حذف یا قلب آں؛ تا دلالت کند إلخ.

صحیح: کہ واحد دراں صحیح بود. بواوٗ: غالبا برائے مذکر عاقل.

یا بالف وتاء موضوع ست مر **قلّت را**، ومکسر دو قسم ست، **قلیل**: که دلالت کند **بر سه تا ده**،
وزنش چہار: أفعل جمع فعل که اسم بود **نہ اجوف**، ودر اسم چار حرفی که مؤنث بود بتقدیر تاء وسوم‌ش
بالفتح نه صفت یعنی مؤنث سماعی بود
مده بود، **ودر رجُلٌ** وزَمَن وضَبُعٌ وفُرط وضِلَع وصُنْعٌ ونعْمَةٌ وأَكَمة **وجز آں** نیز آید،
بالکسر پا جمعه أرجل بالضم جمعه أصنع
ومثل: أقوس وأعيُن **شاذ**. أفعال جمع فعل **اجوف**، وقُرءٌ وحِمْل وجَمَل وفَخِذ وعَجْز
بالفتح بالضم حیض وطہر بفتحتین شتر
وعنق وعَدُوٌّ، وجمع **عنب** وإبل اسما وشريف وميت صفة، **ودر فرد** ورُطَب وجاهل.....
بضمتین گردن بوزن فعول بالفتح دشمن بکسرتین وصفت ای فعیل بمعنی فاعل فعیل نه اسم نادان

مر قلّت را: [مگر آنگاه که لام جنس بر آں آید مطلق جنس مراد بود، وہر گاه لام استغراق آید چوں: ﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ﴾ (الأحزاب: ۳۵) ہمہ افراد مقصود باشد.] یعنی از سہ تا دہ بادخال ہر دو جانب گو استعمالش برائے زیادہ ہم بود. وابن خروف گفتہ: برائے قلّت وکثرت بالاشتراک موضوع ست، وبعضے گویند: وضع آں برائے مطلق جمع ست بدون لحاظ قلّت وکثرت. **بر سہ تا دہ**: رضی گفتہ: ہرگاہ اسمے راجز جمع قلّت نباشد چوں: رجل وأرجل، یا سوائے جمع کثرت نبود چوں: رجل ورجال پس آں جمع برائے ہر دو مشترک است. **نہ اجوف**: چوں: فلس وأفلس، بخلاف صعب کہ صفت است، وبخلاف قول کہ اجوف است. **مدہ بود**: چوں: أعنق جمع عناق بمعنی بزغالہ مادہ، وأذرع جمع ذراع بمعنی دست از مرفق تا سر وسطی، وأعقب جمع عقاب، وأيمن جمع يمين. (نوادر الوصول)

ودر رجل: ای بعض الفاظے کہ بریں اوزان بود. **زمن**: بفتحتین روزگار، جمعه: أزمن. **ضبع**: بفتح اول وضم ثانی کفتار، جمع ضبع. **فرط**: بضمتین کاریکہ در وے از حد گزرانیدہ باشند، جمعه: أفرط. (نوادر الوصول) **ضلع**: بکسر اول وفتح دوم استخوان پہلو، جمعه: أضلع. **نعمة**: بالکسر نیکی ومال، جمعه: أنعم. **أكمة**: بفتحات پشتہ، جمعه: آكم.

جز آں: چوں: أنمر درنمر، وأرکب درراکب، وآدر در جمع دار. **شاذ**: زیراکہ ہر دو اجوف ست وضمہ بر واؤ ویاء دشوار.

اجوف: واوی باشد خواہ یائی، اسم بود چوں: ثوب وأثواب، وبيت وأبيات، یا **صفت** نحو: عون وأعوان، وضيف وأضياف، وہمچنین جائے کہ در اوزان قیاسی قید اسم وصفت نکردہ مراد مطلق ست، كذا نقل عن المصنف.

قرء: [ای وجمع ایں اوزان ہم.] ایں ہمہ امثلۂ اسم ست سوائے عدو، ومثالہائے صفت چوں: حر و بكر وبطل ونكد ويقظ وكفو، وفعول اسمی چوں: فَلُوٌّ. **فخذ**: بفتح اول وکسر دوم ران. **عجز**: بفتح اول وضم دوم سرین.

عنب: بکسر اول وفتح دوم انگور. **در فرد إلخ**: ای وزن فَعل مفتوح الفاء صحیح العین کہ فاء کلمہ اش ہمزہ یا واؤ بود نیز مطرد ست نحو: ألف وآلاف ووهم وأوهام. **رطب**: بروزن صرد بمعنی خرما خرد.

وجبان وجز آں نیز آید. أفعلة جمع اسم چار حرفی که مذکر ست وسومش مده، ومانند حبیب ودر نجد وقن وجز آں نیز آید. فعلة در ولد وشیخ وخلیل وغزال وغلام. وکثیر که دلالت کند بر یازده وبیش، وزنش بسیار ست. فُعل جمع أحمر حمراء صفةً، ودر فَعْلٌ وفاعِلٌ وعَمِيْمَةٌ وخَوَّارٌ وخَوَّارَةٌ وفُلْكٌ وأَسَدٌ وبَدَنَةٌ وجز آں نیز آید. فُعُلٌ جمع فَعال وفِعال نه مضاعف وفَعِيْل وفَعُوْل، ....

(بفتح بزدل — بر سبیل الاطراد — بفتح همزه وکسر عین — بالکسر چوں نعمة — جمع آں أحلة — بالضم جمعه غلمة — بالفتح — بروزن فعیلة — بالضم چوں قفل — بروزن فَعَل بفتحتین شیر — بروزن عنق)

جز آں نیز آید: بحسب سماع چوں: ندبة بالفتح وأنداب، وفلذة بالكسر وأفلاذ، وحزبة بالضم وأحزاب، وكاثبة وأكثاب، وإدام بالكسر وآدم وجز آں. سومش: چوں: طعام وحمار وسؤال ورغيف وعمود، جمع آں أطعمة وأحمرة وأسولة وأرغفة وأعمدة، وأذوية جمع "ذاو" ويا "ذوي" شاذ است. مانند حبیب: ای صفت مضاعف بر وزن فعيل، وأمسلة جمعه مسيل بروزن فعيل ست از مسل نه از مسيل.

نجد: ای فعل بالفتح زمین مرتفع. قن: بر فعل بالكسر بمعنی بنده. جز آں: چوں قرط بالضم وأقرطة، وشتوة بالفتح وأشتية، ولوا بکسر اول وفتحۂ دوم مقصور وألوية، وعيّل بکسر یائے مشدده وأعولة، وفعال بالفتح والضم مؤنث، چوں: جناح وأجنحة وعقاب وأعقبة وغیر آں. نیز آید: ای جمع اوزان مذکوره بحسب سماع. ولد: بفتحتين جمع ولدة.

غزال: بالفتح، جمعه: غزلة. بر یازده: ونزد بعضے آنکه از سه تا غیر متناهی دلالت کند. بسیار ست: وغالب دراں همین سی وشش وزن ست که مذکور میشود. أحمر وحمراء: ای صفتے که بریں وزن باشد. صفة: احتراز از جمع أفضل اسم تفضيل، وصحراء اسم. خوار: بروزن فعال بالفتح ست. خوارة: جمع هر دو خور وخورة.

فلك: بر وزن قفل مفرد، وجمع هم بریں صورت ست، لیکن ضمۂ آں چوں ضمۂ أسد ست. بدنة: بر وزن فعلة بتحریک اوسط شتر، وگاؤ قربانی که بمکه معظّمه قربان کنند. وجز آں: بحسب سماع چوں: غزل بضمتين، وذرب بفتح اول وکسر دوم، وصبع بفتح اول وضم دوم وغیر آں. جمع فعال: بالكسر وفعال بالفتح اسم باشد یا صفت، چوں: حمار وحمر، وجبان وجبن.

نه مضاعف: یعنی فعال بالفتح والكسر اگر مضاعف باشد جمعش بر وزن فعل بضمتين مطرد نیست، پس از جنان وكمام احتراز شد، وعنن جمع عنان، وعضض جمع عضاض شاذ ست، وبعضے گویند: ایں وزن جمع در فعال وصفی هم مطرد نیست. (شرح الأصول)

فعيل وفعول: ای لفظیکه بریں دو وزن باشد، اسم بود چوں: رغيف ورغف وعمود وعمد، یا صفت بشرطیکه بمعنی مفعول نباشد چوں: نذير ونذر وصبور وصبر، بخلاف جريح وركوب كه بمعنی مفعول ست، وگویند: در فعيل صفت مطرد نیست، وهمچنیں برائے وزن فاعل وصفتے ایں وزن مطرد است نحو: بازل وبزل، وگفته اند: کثیر ست نه مطرد. (شرح الأصول)

ودر سَقْف وخَشِن ونصف وقُرَاد وسَفِيْنَة وجزآں نیز آید، ودر ناقص نیاید. فُعَلٌ جمع نَوبة سماعا بروزن صرد بفتحتین میانۂ سال
وبُرْقَة وتُخمَة اسماً وفُعْلى أفعل، ودر رؤيا وحلية وعدو وعجاية ونفساء نیز آید. فِعَل جمع بالکسر زیور قید ہر سہ است
بدرةٌ وفرقةٌ اسماً ودر عدوٌ وتارةٌ وعلجة وجزآں نیز آید. فَعَلة جمع فاعل صفت عاقل کہ ناقص بالکسر گروہ أي سماعا بالکسر زن کبر بروزن رقبة بر سبیل الطراد
نبود، ودر سَيّد وبر وخبيث نیز آید. فعَلة جمع فاعل کہ صفت عاقل بود وناقص، ودر غوی سماعا بروزن فعیل جمع سادة بضم فاء وفتح عین سماعا
وعُريان وعدو وهادر نیز آید. فعَلَةٌ در فعل ودر قرد وقرط وجار اسما ودر علج وهادر وجزآں بالضم جمعه عراة بروزن عنبة سماعا بالکسر بوزینہ بالضم

خشن: بفتح اول وکسر دوم درشت. قراد: بالضم، وگویند: دریں وزن قیاس مطرد ست. سفينة: بروزن فعیلة بفتح اول وکسر ثانی. جزآں: چوں: بدع بالکسر، وأذن بضمتین، وقرضة بالضم، وبقرة بفتحتین، ونمرة بفتح اول وکسر دوم وجزآں.

در ناقص نیاید: برائے تطرف حرف علت بعد ضمہ، وآں متروک ست. وثُنِيٌ بضم ثاء وکسر نون جمع ثني بروزن فعیل شاذ ست، واصل ثُنِي ثُنُيٌ بروزن فُعُلٌ بود، ضمۂ نون بکسرہ بدل کردند ویاء راساکن کردہ باجتماع ساکنین انداختند.

جمع نوبة: اینجا در مذہب جمہور وفراء جمع کردہ، ودر "أصول" گفتہ کہ نوبة در رویاء نزد فراء مطرد ست، وتخمة بضم اول وفتح دوم سوء ہضم، ورؤیا آنچہ در خواب دیدہ شود. برقة: بالضم زمین سنگ وگل وریگ. عجاية: بروزن فعالة بالضم بمعنی پی بند دست وپا. نفساء: بضم نون وفتح فاء زچہ. فِعَل: بکسر فاء وفتح عین.

جمع بدرة: [بالفتح ہمیان دہ ہزار درم.] ای باطراد، وہمچنین نزد فراء جمع اسمے کہ بروزن فعلة بالفتح واجوف یائی بود چوں: صيغة، واسمیکہ بروزن فعلی است نحو: فكرى وذكرى. (منه) تارة: بروزن فعلة بفتحتين، أصله: تورة.

جزآں: چوں فعل بالفتح نحو: ظل ظلل، وبالكسر، مثل: هدم وهدم، وبفتحتين چوں: ناب ونيب، وفعلة بالضم نحو: صورة وصور، وابن مالک گفتہ: کہ ایں جمع می آید سماعا بالاتفاق در لفظے کہ میانۂ آں اسم جنس تاء فارق بود، چوں: سدرة. (شرح الأصول) صفت عاقل: چوں :حافظ حفظة، بخلاف کاہل بمعنی میان دو کتف کہ اسم است، وگاہی برائے غیر عاقل آید چوں: ناعق ونعقة. ناقص: احتراز ست از رامي. بر: بروزن فعل بالفتح، جمعه: بررة.

خبيث: بروزن فعيل، جمعه: خبثة. صفت عاقل: [ودر غیر عاقل کمتر آید، چوں: بزاة جمع بازي یعنی باز.] چوں: قاضي وغازي، جمع آں قضاة وغزاة، دراصل قضية وغزوة بود. غوي: بروزن فعيل، جمعه: غواي.

عدو: بروزن فعول، جمعه: عداة. جار: ہمسایہ بروزن فعل بتحریک، أصله: جور. علج: بالکسر کہ صفت ست، جمعه: علجة. هادر: کہ صفت ست بروزن فاعل. جزآں: چوں: كتف ورجل وسخلة وطنب وهدمة وأمرط.

نادر ست **فُعَّلٌ** جمع فاعِلٌ وفاعلة صفةً ودر **أعزل وسخل** ونفساء **نیز آید**. **فُعَّال** جمع فاعل صفة ودر فاعلة وسخل ونفساء **نیز آید**. فعال **جمع فَعْل نہ سَیْل واسمی بر جَمَل کہ مضاعف واجوف نبود**، وقَصْعة و**رَقَبة واسم چار حرفی کہ رابع او الف تانیث است، وجمع حَذِر** وجواد و**هِجان** وفاعل وفیْعل وفعِیْل وفعِیْلة وفَعْلی فَعْلان وفَعلاَن فعلانة وفعلان فُعْلانة و**بَطْحاء وعشراء صفة، ودر قدح وخُفٌّ وسَبُعٌ ورُبَع** ....

جمع نفس — بضم فاء وتشدید عین مطردا — چوں صادة وصداد جمعه سخال جمعه نفاس — بروزن کتاب — بالفتح کاسه جمع قصاع — بکسرہا — چوں تاجر وتجار — چوں جید وجیاد — بالضم چوں خمصان وخمصانة — بالکسر تیر ناتمام — بالضم موزه

فعل: ای بضم فاء وفتح عین مشدد جمع لفظی ست کہ بروزن فاعل مذکر وفاعلة مؤنث بود چوں: رکع جمع راکع وراکعة.

در أعزل: [بروزن أفعل مرد بے سلاح، جمع آں عزل.] ای بسماع جمع ایں اوزان آمده، ومی آید جمع هطل وخریدة وخرید وهجود وغلاف واولی، وگاہے ضمہ فائے ایں جمع در اجوف واوی بکسرہ بدل کنند ودر نوم نیم گویند.

سخل: بروزن فعل بالفتح مرد ضعیف. **فعل**: بالفتح، نحو: رطل ورطلة. **نیز آید**: سماعاً، وہمچنیں در عرب بتحریک وبقرة بتحریک. **نہ سیل**: یعنی در فعل اجوف یائی ایں وزن نیاید، وہمچنیں در مثال یائی چوں: یعر برائے ثقل کسره بریاء وما قبل یائے متحرک (جاربردي، شرح الأصول) **بر جمل**: ای بروزن فعل بتحریک، وگویند: در صفت بریں وزن مطرد نیست.

اجوف نبود: وناقص ہم نبود، وآنچہ ازیں ہمہ آمده سماعی ست نحو: دار ودیار قطط وقطاط. **رقبة**: بفتحتین گردن جمع رقاب.

اسم چار حرفی: چوں: حبلی وحبال وأنثی وإناث، وشرط ست کہ مؤنث اسم تفضیل نبود چوں: فضلی.

جمع حذر: ای صفتیکہ بروزن فعل بفتح اول وکسر دوم بود، وحذر ترسنده. **جواد**: بفتح ودرینجا فرق میان منفرد وجمع باختلاف حرکت ست.

هجان: بروزن فعال بالکسر بمعنی شتر سفید، صورت مفرد وجمع درویکیست لیکن کسرۂ مفرد چوں: کتاب وکسرۂ جمع چوں: رجال است، ومذکر ومؤنث درو یکساں باشد. (منه) **فعیل وفعیلة**: چوں: کرام جمع کریم وکریمة، وشرط ست کہ ناقص وبمعنی مفعول نبود، اگر چنیں باشد سماعی خواہد بود نہ قیاسی، چوں: نقي ونقاء. **فعلی فعلان**: ای فعلی مؤنث کہ مذکر آں فعلان باشد چوں: عطشی عطشان، جمع آں عطاش.

فعلان فعلانة: ای فعلان بالفتح مذکر کہ مؤنث آں فعلانة باشد چوں: ندمان وندمانة. **بطحاء**: بالفتح زمین سنگریزه سیل آب. **عشراء**: بضم اول وفتح دوم ناقہ کہ بر حمل او ده ماه گذشتہ باشد.

صفة: حال ست از تمامی امثلہ، یعنی جمع بریں وزن دریں اوزان می آید اگر صفت باشند، وگویند: ایں وزن جمع در مثل جواد وتاجر وأنثی وجید وفعال بالکسر مطرد نیست. **سبع**: بفتح اول وضم دوم درنده. **ربع**: بروزن صرد شتر بچہ کہ در ربیع زاید.

وجُمُدٌ ولِقْحة وبُرْمة وفَصِيْلٌ وسرْحَان اسماً وحَسَن وعَبْلة وأَفْعَل وفاعلة صفة، وجز
بالکسر گرگ
آں نیز آید. فُعُوْل جمع اسمی نہ اجوف واوی کہ بر فلس وحمل وقُرء وذَكَر وبدرة،
بروزن دخول بیائے مجہول بالفتح بالکسر
صفتے بر قاعد وظریف ودر نمر وضِلع وحُجَزَة وعَنَاق اسما، وکھل صفةً وجزآں نیز آید،
جمعہ عنوق
وفُوُوْجٌ وسُوُوْقٌ شاذ. فُعْلان جمع فعیل وجمع فاعل وأفعَل وشجاع صفة، ....
جمع فوج جمع ساق کفغران چوں راکب ورکبان جمعہ شجعان

جمد: بضمتین زمین بلند، ولقحة بالکسر ناقہ شیر دار، وبرمة بالضم دیگ سنگین. فصیل: بر وزن فعیل شتر بچہ از مادر باز داشتہ شدہ. اسما: یعنی ایں اوزان ہرگاہ اسم باشد جمع آں بر وزن فعال آید.

حسن: ای فعل بفتحتین، وعبلة بر وزن فعلة زن تام الخلقة، وأفعل چوں: أحمق، وفاعلة چوں: صائمة، ہرگاہ ہمہ صفت باشند جمعش فعال آید. وابن حاجب در مثل حسن اطراد بیان کردہ. جزآں: چوں: فعل وفعلة بکسرتین نحو: نمر ونمرة، وفعلة بکسر فاء وبفتح عین چوں: عضهة، وفعلة بضم فاء وفتح عین، چوں: ربعة، نہ غیر آں، وگاہے برائے تاکید معنی جمعیت دریں وزن تاء افزایند چوں: حجارة وثمارة در حجار وثمار. (شرح الأصول) نہ اجوف واوی: احتراز ست از حوض کہ قیاس دراں فعال بالکسر ست، پس یا صحیح باشد یا اجوف یائی چوں: قید، یا ناقص، نحو: دلو وظبي، یا مثال نحو: وكر.

حمل: بشرطیکہ عینش یائے مبدل از واؤ نبود چوں: ریح کہ اصلش روح بود، وقیاس جمعش فعال ست.

قرء: بشرطیکہ مضاعف وناقص یائی نبود چوں: خف ودمي بمعنی صورت منقوشہ، وآمدہ است خصوص جمع خص مضاعف بمعنی خانۂ نے، ونئي کہ اصل آں نؤوي باشد جمع نؤي ناقص بمعنی خندق گرد خیمہ کہ مانع سیل بود.

ذکر: وابن حاجب گفتہ: در مثل فرس بحسب سماعت. صفتے بر قاعد: ای جمع صفتیکہ بر وزن فاعل وفعیل باشد، وذر "اصل" جمع ظریف بسماع داخل کردہ. حجزة: بضم نیفۂ ازار، جمعہ: حجوز بالفتح. کھل: بالفتح پیر جمعہ کھول.

جزآں: چوں: حب بالفتح، وحقبة بالکسر، وشعفة بفتحات، وأیم بر وزن سید، وسوار بالکسر، وهجود بالفتح، وتخوم بالضم، وانیجا جمع ومفرد ہم صورت باشد. شاذ: [وبعضے دراں ہم مطرد گویند.] بجہت بودن آں جمع اجوف واوی، وامتناع دراں برائے ثقل ضمہ بر واؤست خصوصا ہنگام ضمہ ما قبل؛ ولہٰذا در اجوف یائی گاہے فاء را کسرہ دہند چوں: شیوخ، ودریں وزن ہم گاہے تاء می افزایند چوں: بعولة وذكورة. (رکاز الأصول) جمع فعیل: در اسم نحو: رغیف، وگویند در صفت ہمچوں ثني، وظاہرا مرضی مصنف ہم اینست. أفعل: بشرطیکہ اسم تفضیل نباشد چوں: أحمر حمران، واگر عین کلمہ یاء باشد فاء را کسرہ دہند نحو: أبیض بیضان، وبعضے گویند: ایں وزن در أفعل مطرد نیست.

ودر بطن وجمل وذئب وحاجز وزقاق، وجزآں نیز آید. فِعْلان جمع شجاع، واسمی بر
سماعا بالفتح جمعه بطنان بالکسر جمعه ذوبان تالاب جمعه حجزان کرضوان

صرد ونحو: تاج وعُوْد، وصفتی بر فعیل، ودر ضیف وخرب وصنو وفاعل وفعول
بالفتح جمعه ضیفان بفتحتین جمعه خربان نحو حائط وحیطان

وغزال وصوار وظلیم، وجزآں نیز آید. فعلی جمع فعیل بمعنی مفعول، ودر
بالفتح جمعه غزلان

مریض وفاعل وفیعل وأفعل وفعلان وجزآں نیز آید. فعلی در حجل وظربان فقط.
بالفتح بمعنی کریم چوں هالك جمعه هلکی چوں أحمق چوں کسلان وکسلی بروزن ذکری بفتحتین کیك

فعلاء جمع فاعل وفعیل وجبان وشجاع که صفت عاقلند ودر سمح وأسیر وودودٌ وخَلِیْفَةٌ
چوں شاعر وشعراء بالفتح بالضم مذکر بالفتح بمعنی کریم بالفتح

وجزآں نیز آید.

زقاق: بالضم، جمعه: أزقة. شجاع: بالضم صفت باشد یااسم چوں: غراب جمعه غربان، وگویند: در صفت مطرد نیست.

صرد: بضم فاء وفتح عین، جمعه: صردان. تاج إلخ: یعنی وزن فعل بفتحتین وفُعْل بالضم؛ چه اصل تاج تَوَج بود بشرطیکه ہر دواجوف باشند، جمع ہر دوتیجان وعیدان. فعیل: چوں: سریع وسرعان، ودر "شرح الأصول" تحت سماعی نوشته.

صنو: بالکسر بمعنی ہمتا، جمعه: صنوان. صوار: بالکسر مادهٔ گاؤ، جمعه: صیران. ظلیم: کرغیف شتر مرغ، جمعه: ظلمان. جزآں: چوں: کعیت بضم اول وفتح دوم، وبرکة بالضم وجزآں. فعلی: بالفتح والقصر بروزن سکری.

بمعنی مفعول: بشرطیکه آفت رسیده باشد چوں: قتیل وجریح، جمع آں قتلی وجرحی، ودر "حمید" گوید: بمعنی مفعول باشد روا نبود؛ زیراکه آفت رسیده نیست. (شرح الأصول) فیعل: چوں: میت، أصله: میوت، جمعه: موتی. جزآں: چوں: وجع بفتح اول وکسر دوم، وسکری بالفتح، پس جمع بصورت واحد باشد، ونادرست درفعل بالفتح، چوں: جلد.

حجل: ایں وزن فعلی جز در جمع ایں دو لفظ نیامده سماعاً، وابن سراج بداں رفته که حجلی وظربی اسم جمع حجل وظربان ست، ودر "صراح" گفته: جمع ظربان گاہے ظرابی می آید. ظربان: بفتح ظائے معجمه وکسر راء جانورے ست مثل گربه وبدبو.

فعلاء: بمدوضم فاء وفتح عین. فعیل: بمعنی فاعل چوں: کریم وکرماء.

که صفت عاقلند: ای ہر چہار وزن، ہمچنیں از "أصول" فہمیده میشود، ونیز شرطست که ناقص ومضاعف واجوف نبود، وجُوَداء در جواد وسرواء در سري ونقواء در نقي وتقواء در تقي بحسب سماع آمده، ودر اخیرے شذوذ دیگرے است اعنی قلب یاء بواؤ. (شرح الأصول) أسیر: ای فعیل بمعنی مفعول وغیر مختص بفاعل.

خلیفة: برائے مذکر، وگاہے بر مؤنث نیز اطلاق کنند، وفارسی گفته: خلفاء جمع خلیف ست، وبعضے گویند: تاء دراں برائے مبالغه است نه جهت تانیث، وبعضے که اعتبار تانیث کردند جمع آں خلائف گفتند. (شرح الأصول، جار بردي)

أَفْعِلاء جمع فعيل که صفت عاقل ست، وناقص يا مضاعف، ودر صديق وبيِّن وجز آں نيز آيد.
مطردا چوں غنی جمع أغنياء چوں شديد جمعه اشداء دوست سماعا

فَعَالیٰ جمع اسمی بر فعلاء وفعَلیٰ وصفتے بر فَعْلیٰ که مذکر ندارد، وفُعْلیٰ نه أنثى أفعل وفعلان
بالفتح والقصر مطردا

فعلیٰ، ودر وَجِع ويتيم وأَيِمٌ وطاهر وعذراء ومَهْرِي وجز آں نيز آيد. فُعَالیٰ در فعيل بمعنى
بے پدر جمعه يتامى جمعه طهارى سماعا

معفول وفعلان فَعْلیٰ. فعالِيْ جمع فعلاء، وجمع فَعلي وفِعلي اسماً، وفَعْلي فَعْلان ومَهْرِيٌّ.
بالفتح چوں عطشى وعطشانَ

درصديق: ای فعیل که ناقص ومضاعف نبود صفت باشد چوں: صديق، یا اسم چوں: طريق. بين: بروزن سید بمعنی ظاهر.
جز آں: چوں: خلب بالكسر، وصلف بفتح صاد وكسر لام، وبين بر وزن سيد. نیز آید: چوں: نم بالفتح، جمعه: أنماء، وصديقة مؤنث، وثقام بالفتح. (شرح الأصول)
بر فعلاء: بالفتح، چوں: صحراء، جمعه: صحاری، ہر دو الف حذف کردند والف تانیث آوردند، وگویند: اول جمع آں صحاريّ کردند بکسر راء ویائے مشدد که بدل از ہر دو الف ست، پس یک یاء حذف کرده فتحه بر راء گذاشتند ویائے دوم را بالف بدل کردند. (شرح الأصول) فعلي: [چوں: حرمى گوسپندے که نر خواہد.] بالفتح أو الضم أو الكسر، چوں: فتوى وذفرى وسعدى. نه أنثى أفعل: أي فعلي بالضم که مؤنث اسم تفضیل نباشد چوں: خنثى جمع خناثى.
فعلان فعلي: أي فعلان بالفتح که مؤنث آں فعلى بود چوں: سكرى، جمعه: سكارى. أيم: زن بے شوہر، جمعه: أيامى.
عذراء: ایں بر مذہب ابن مالک ست، ودر "أصول" در زمرهٔ اطراد گفته. (ركاز الأصول)
مهري: أي فعل بالفتح که آخرش یائے نسبت باشد، گویند: جمل مهري منسوب بمهره بن حيدان، جمع آں مهاري بحذف یائے مشدده وآوردن الف تانیث مقصوره. جز آں: چوں: قدم بفتحتين وإلية بالكسر، وأحمق وفلو بالكسر وغیر آں.
فعیل بمعنی مفعول: چوں: أسير وأسارى، بمعنى فاعل ہم نحو: قديم وقدامى.
فعلان فعلي: فعلان بالفتح که مؤنث آں فعلی بود چوں: سكران وسكرى، جمعه: سكارى.
فعالي: بفتح فاء وكسر لام وسکون یاء. فعلاء: بالفتح والمد، اسم باشد چوں: صحراء وصحارى، یا صفت، مثل: عذراء وعذارى، ہمزه را حذف کرده الف را بجہت کسرهٔ ما قبل که در جمعست بیاء بدل کردند، یا اول بر صحاري بتشدید یاء جمع کرده یک را برائے تخفیف افگندند. (شرح الأصول)
فعلي: چوں: دعوى ودعاوى، ودر "كافي" گفته: بیاء مردود ست.
فعلي: [بالکسر، نحو: ذفرى وذفارى.] اسما، وہمچنین فعلی بالضم، اسم باشد نحو: سُعدى، یا صفت مثل: حبلى.

وسُرِيٌّ وسريةٌ وسِعلاة وحنبطيٰ وعَدَوْلیٰ، وقَلَنْسُوَةٍ وقهوباة، ودر أهل ولَيْلَة وعشرين. فَعَاليّ جمع ثلاثي كه ساكن العين بود ودر آخرش يائے زائدہ مشدد وعلباء وقوباء وحولايا، ودر صحراء
بالكسر غول جمعه سعالي

وعذراء وإنسان وظربان. فعائل جمع فعيلة ونحو: عجوزٌ وجمع حَمَامَةٌ ورسالة وذوابة وسفينة
جمعه أناسي جمعه ظرابي مطرد اى فعول صفت مؤنث بالكسر جمعه رسائل

وحمولة وشَمْأَل وجرائض وقَرِيثاء وحباری وحَزابِيَة اسما، ودر أقيل وذنوب وضرة
بالفتح بادشمال بالضم طائرے جمع حباری

وحرة وجزآں نیز آید.

سرية: بر وزن فعلية ضم فاء وكسر لام وتشديد ياء، جمعه: سراري. حبنطى: [بفتحتين وسكون نون كوتاه شكم.] دریں ہر چہار اگر زائد اول راحذف کنند جمع بر وزن فعالي آید، واگر ثانی راافگنند حبائط وقلانس وعداول وقهاوب، وبعضے قهائب، وابن مالک گفته: دریہاجز فعالي بکسر لام فعالی وبفتح آں درست نیست. (شرح الأصول)

قلنسوة: بفتحتين وضم سين كلاه. قهوباة: بفتح اول وضم دوم پیکان سه شاخ. در أهل: ای سماعا در وزن فعل وفعلة بالفتح وفِعْلِيْن آمده، نحو: أهالي ليالي عشاري، ومیتوان گفت: که لیالي جمع لیلاة باشد. فعالي: بفتح فاء وکسر لام وتشدید یاء.

که ساکن العين: وگاہے جمع متحرك العين ہم آید چوں: عارية، أصله: عورية، جمعه: عواري.

یائے زائدہ مشدد: نہ برائے نسبت چوں: کرسي، جمعه: کراسي، وگاہے در منسوب ہم آید چوں: مهري ومهاري.

علباء: بالكسر عصب گردن، جمعه: علابي. قوباء: بضم اول وفتح دوم مرضے ست، جمعه: قوابي.

حولايا: بر وزن فعلايا بالفتح، جمع آں حوالي، الف اخیر راافگنند ودوم را برائے کسرۂ ما قبل بدل از یاء کرده درياء ادغام کردند. در صحراء: يعني در وزن فعلاء بالفتح اسم باشد یا صفت، وہمچنیں در إنسان وظربان سماعی است، وایں مذہب ابن مالک ست، ومصنف در "أصول" بقسم مطرد داخل کرده. عذراء: بالفتح دوشیزه، جمع آں عذاری. جمع فعيلة: بشرطیکه بمعنی مفعول نباشد،اسم بود چوں: صحيفة وصحائف، یاصفت نحو: کريمة وكرائم. حمامة: بفتح کبوتر، جمع آں حمائم.

ذوابة: بالضم گیسو، جمعه: ذوائب. سفينة: فعيلة ایں راشامل است. جرائض: بضم اول وکسر ہمزه مرد فربہ، جمع جرائض.

قريثاء: بر وزن فعيلاء بالفتح نوعے از خرما. حزابية: بفتح حائے مهمله وزائے معجمه وکسر بائے موحده وتخفیف یاء درشت کوتاه، جمعه: حزائب اگر زائد ثانی حذف کنند، واگر الف دور کنند جمع آں حزابي باشد. أقيل: بر وزن فعيل شتر کوتاه، جمعه: أقائل.

ذنوب: دلو پر آب، ای وزن فعول بالفتح صفت مذکر. ضرة: بالفتح زنیکه بر زن دیگر آید وگوشت پستان، جمعه: ضرائر.

جزآں: چوں: فعيلة بمعنی مفعول نحو: ذبيحة وذبائح، وشمال بالکسر بمعنی چپ، وعقاب بالضم وغیر آں.

فواعل **جمع** فاعل **که اسم ست، یا صفت مؤنث، یا غیر عاقل،** وفاعلاء وفاعلة، **ودر غیر آں نیز**
بفتح فاء وکسر عین — چوں طوالق و طوالق
آید. أفاعل جمع مثل أجدل وأصبع، **ودر رهط شاذ ست.** وأفاعيل **جمع إقليم وأقوال،** ودر
مطردا — مطردا
باطلٌ وحديث وعروض **شاذ ست. وتفاعل مثل: تنصب** وتجربة. وتفاعيل **مثل: تمثال**
جمعه أباطيل جمعه أحاديث — جمعه أعاريض — برائ فقدان شرط — بالفتح وکسر راء — بفتح تاء وکسر عین — مطرد
ومفاعل **مثل: مسجد** ومحمدة، **ودر مطفل نیز آید.** ومفاعیل، **مثل: میعاد، ودر ملعون نیز**
بفتح میم وکسر عین — بفتح میم ومد عین — جمعه مواعيد — سماعا
آید، ودر موسر ومنکر ....

که اسم ست: علم بود چوں: خالد وخوالد، یا غیر علم مثل: کاهل وکواهل. **غیر عاقل:** ای مذکر چوں: ناهق ونواهق.

فاعلاء: بمد وکسر عین بشرطیکه اسم باشد چوں: قاصعاء سوراخ موش دشتی، جمعه: قواصع. **فاعلة:** اسم بود چوں: کاتبة، یا صفت نحو: ضاربة. **در غیر آں:** یعنی سماعا چنانکه در فاعل صفت نحو: فوارس در فارس، وهمچنین طاحونة ودخان وجز آں.

أفاعل: بفتح همزه وکسرۂ عین. **أجدل:** یعنی آنچه بصورت أفعل باشد، هر حرکتے که بر همزه وعین بود، لیکن اسم بودن شرط ست علم یا غیر آں، ودر لفظ أصبع نه لغت آمده که بضرب سه حالت همزه در سه حرکت باء حاصل میشود، وأفعل تفضیل هم دریں حکم داخل ست چوں: أكبر وأكابر، وبدانکه أصبع از أجدل مغنیست. **در رهط:** زیراکه بصورت أفعل نیست، وبعضے گویند: أرهط بمعنی رهط آمده، وبعضے گفته اند: جمع آں ست، بریں دو تقدیر أراهط جمع أرهط قیاسی ست.

جمع إقليم: [جمعه: أقاليم، وهمچنین أقنوم وأقانيم.] ای بر سبیل اطراد جمع اسمیست که دراں سه حرف اصلی بود واول آں همزه زائد وبعد عین لین زائد باشد. **أقوال:** جمع قول، جمعه: أقاويل. **تفاعل:** ای اسم چار حرفی که اولش تائے زائد بود.

تنصب: بالفتح وضم ضاد معجمه درختے. **مثل تمثال:** مراد ازیں اسم پنج حرفی که اولش تائے زائد بود ورابع آں مده چوں: تركيب وتراكيب. **مثل مسجد:** ای اسمیکه سه حرف اصلی دارد واولش میم زائد بود.

در مطفل: [بضم میم وکسر فاء زن صاحب طفل.] ای در لفظیکه بضم میم وکسر عین باشد بشرطیکه صفت مؤنث بود بحسب سماع بیشتر آید، ودر مفعل بضم میم وفتح عین نیز آید نحو: مسند ومسانید، ودر لفظیکه اولش میم زائد نبود شاذ ست چوں: حسن ومحاسن ومشبه ومشابه. **مثل میعاد:** ای لفظے که سه حرف اصلی دارد، وفاء مصدر بمیم زائد وبعد عین مده زائده بود، چنانچه در "شرح الأصول" ست. **در ملعون:** [ای در اسم مفعول بریں وزن.] اگر گوئی: قاعده میعاد ایں را نیز شامل ست، وهمچنین قاعدۂ مثل: مسجد مر مطفل را، پس چرا جدا کرد؟ گویم: قیاس اسم فاعل ومفعول جمع صحیح است، وایں جمع سماعا آمده؛ لهذا جدا نمود.

در موسر: هر دو اسم فاعل ست، جمع آں میاسیر ومناکیر.

شاذ ست. وفعالن **مثل: بلغن**. وفعالين **مثل: سلطان**. **وفعالل جمع رباعی مجرد وملحق بآں**، ودر خماسی **بحذف خامس آید**. وفعاليل مثل: قرطاس **وملحق بآں**. فعاللة وأفاعلة **ومانند آں جمع اسم منسوب یا اعجمی**. **وگاہ ست کہ جمع بر لفظ واحد نیاید چوں: نساء، وجمع را جمع کنند چوں: أكالب وجمائل وبيوتات**.

بفتح فاء وكسر لام — بفتح فاء ويائے مد

پس جمع بواؤ ونون برائے لفظے مجرد از تاء کہ علم ست ....

احتراز شد از رجل

شاذ ست: برائے نبودن مدہ بعد عین. مثل بلغن: بكسر باء وفتح لام بمعنی بلاغت، ومراد ازاں اسم چار حرفی کہ آخرش نون زائد بود. مثل سلطان: ای مطرد در اسمیکہ سہ حرف اصلی والف ونون زائد در آخر دارد. فعالل: بفتح فاء وكسر لام اول.
جمع رباعی: اسم باشد چوں: قمطر وقماطر، یا صفت مثل: سجل، یا علم چوں: دمشق. ملحق بآں: بشرطیکہ ملحق بتکریر لام باشد چوں: قردد وقرادد، واگر لام مکرر نشود نحو: جدول بروزن فواعل یا فعاول یا فعاعل آید.
بحذف خامس آید: نحو: جحامر در جحمرش، وگفتہ اند بحذف زائد یا شبہ زائد اگر قریب طرف باشد نحو: فرازق در فرزدق. ملحق بآں: [بتکریر لام چوں: جلباب وجلابيب.] بالکسر ای رباعی مزید کہ رابع مدہ باشد صفت یا اسم.
مانند آں: ای صیغہ منتہی الجموع کہ تاء براں زائد شود چوں: فواعلة ومفاعلة. جمع اسم: بشرط مناسبت وبودن اینہا بر وزنیکہ دراں جمع اقصی مطرد بود، وتردید برائے منع خلو ست چوں: كشامرة وفرازنة در كشمير وفرزين. نساء: بالکسر جمع امرأة، ومناجذ جمع جلذ بضم جیم موش کور، ومناخذ جمع خلذ بضم. جمع را جمع: جمع مکسر یا صحیح، بالف وتاء یا واؤ ونون، وجمع را مفرد اعتبار کنند بمعنی جماعت، ودریں ہنگام اطلاق آں بر کمتر از نہ صحیح نباشد. جمع الجمع نزد اکثرے ومبرد ومازنی در جمع قلت قیاس ست ودر جمع کثرت نزد بعضے، ودر "تسهيل" گفتہ: جمع تکسیر را تکسیر کنند مگر نحو: مفاعل ومفاعيل ورطبة وعنبة، ونزد سیبویہ ومعظم نحویان مقصور بر سماعتست. (شرح الأصول) أكالب: جمع أكلب کہ جمع کلب ست.
جمائل: جمع جمال بالکسر کہ جمع کثرت جمل ست. وبيوتات: [ازینجا بیان جمع صحیح است.] جمع بيوت، وآں جمع بيت ست، ودر "شرح الأصول" گفتہ، مثل: كلابات ورجالات نہایت کثیر ست. یعنی جمع الجمع بالف وتاء وبواؤ ونون ہم آید چوں: صبرون جمع صبر بفتحتين جمع صبور بالفتح. مجرد از تاء: ای تائے تانیث ملفوظ کہ عوض از محذوف نباشد، بقید تجرید از تاء نحو: طلحة وعلامة خارج شد، ودر آنکہ الف تانیث ست چوں: سلمى وصحراء اگر علم مذکر عاقل باشد جمعش بواؤ ونون آید، وملفوظ احتراز ست از نحو: سعاد علم مذکر عاقل کہ جمعش نیز بواؤ ونونست، وبقید عدم تعویض احتراز از لفظے شد کہ دراں تاء عوض محذوف ست؛ چہ اگر علم مذکر عاقلش کنند بواؤ ونون جمع شود بعد حذف تاء. (شرح الأصول)

مر مذکر عاقل را نحو: زیدون، یا صفت ست، نہ أفعل فعلاء، ونہ فعلان فعلی، ونہ صفت مشترک. وبیفتد در الف مقصورہ وہمزۂ تانیث واوٗ شود، وأما سنون در سنة وقلون در قلة بالضم والکسر وثبون در ثبة وأهلون در أهل ومانند آں بخلاف قیاس ست. وجمع بالف وتاء برائے علم مؤنث بکسر سین لفظے کہ درو تانیث ست اسم بود یا صفت، نہ فعلاء أفعل، ونہ فعلی فعلان. ولفظی مذکر کہ بالضم صفت غیر عاقل بود، یا مراورا جمع مکسر نیامدہ باشد تائے تانیث درو بیفگنی، .... کسان

مذکر: احتراز از هند علم مؤنث. عاقل: احتراز ست از زید علم غیر عاقل. یا صفت: مذکر عاقل راچوں: ضارب، بخلاف حائض وبازل. نہ افعل فعلاء: چوں: أحمر حمراء، پس أحمرون نگویند. نہ فعلان فعلی: چوں: سکران وسکری، پس سکرانون نگویند. نہ صفت مشترک: چوں: صبور وقتیل، پس صبورون وقتیلون نگویند.

الف مقصورہ: برائے اجتماع ساکنین، وماقبلش مفتوح ماند برائے دلالت براں چوں: مصطفی ومصطفون.

واوٗ شود: چوں: حمراؤون در حمراء علم مذکر. سنة: أصله: سنوة یا سنیة بمعنی سال. قلة: بالضم، أصله: قلوة غوکۂ چوب. ثبة: بالضم، أصله: ثبوة یاثبیة بمعنی گروہ. مانند آں: چوں: فیون در فیة، وغصون درغصة.

بخلاف قیاس ست: برائے نبودن شرط جمع اسم وصفت کہ مذکور شد. برائے علم مؤنث: ای مطرد ست، برابر ست کہ علامت تائے ظاہر یا مقدر بود چوں: سلمة وهند، یا الف ممدودہ ومقصورہ، نحو: أسماء ولیلی. درو تانیث ست: الف مقصورہ یا ممدودہ، خواہ تائے ملفوظ یا مقدرہ. اسم بود: چوں: بشری وصحراء وظلمة وأرض. یا صفت: چوں: حبلی ونفساء وضاربة.

نہ فعلاء أفعل: چوں: حمراء أحمر وسکری سکران، پس حمراوات وسکریات نگویند؛ زیراکہ جمع بالف وتاء فرع جمع بواوٗ ونون است، ومذکر اینها بواوٗ ونون جمع نکردہ شد چنانکہ دانستی، وابن کیسان جائز داشتہ، واگر در مثل: سکری وحمراء اسمیت غالب شود جمعش بالف وتاء باتفاق درست ست، در حدیث آمدہ: لیس في الخضراوات صدقة.

لفظی مذکر إلخ: [ازینجا بیان تصرفات ایں جمع ست.] برابر ست کہ مذکر حقیقی باشد یا نہ چوں: صافن وصافنات وسجل وسجلات، واگرچہ آں صفت ہم مصغر باشد؛ زیراکہ از تصغیر ہم معنی وصفی حاصل می شود، وایں جمع بالف وتاء برائے فرق میان عاقل وغیر عاقل آید. (شرح الأصول) یا مراو را إلخ: ای لفظ مذکر کہ جمع تکسیرش نیامدہ باشد ونام غیر عاقل بود چوں: سرادق جمع آں سرادقات، پس جوالق را بالف وتاء جمع نکنند؛ زیراکہ تکسیرش جوالیق آمدہ، وبوانات در جمع بِوان بالکسر با آنکہ بُون بالضم در تکسیرش آمدہ نادرست، وزیدات در زید نگویند؛ زیراکہ اسم غیر عاقل نیست. (شرح الأصول)

تائے تانیث إلخ: تا دو علامت تانیث جمع نشود چوں، مسلمة ومسلمات.

وحکم الف وہمزہ از مثنی بدانی، وعین تمرۃ نہ اجوف فتحہ یابد، وہذیل در اجوف نیز فتحہ خوانند،
وعین کسرۃ (بالکسر) فتحہ وکسرہ، وتمیم سکون نیز خوانند، وناقص واوی واجوفش سکون وفتحہ، وعین حجرۃ
فتحہ وضمہ، وتمیم سکون نیز خوانند، وناقص یائی (چوں کلیۃ) واجوفش سکون وفتحہ، اماصفت ومضاعف (برائے خفت وفرق) ہر سہ (یعنی فعلۃ مثلثۃ الفاء) بر
سکون ست فقط. وفعل کفعلۃ. ودر معنی جمع بود آنچہ می آید بلحوق تاء باآخر مفردش چوں:
کمأۃ، وبحذف تاء یا یاء از آخر نحو: تمر ومَعِد وروم، (وایں طور بسیار ست) ....

از مثنی بدانی: کہ جائے ثابت ماند، وجائے واؤ شود، وجائے یاء چنانکہ گذشت. نہ اجوف: چوں: جوزۃ وبیضۃ کہ عین آں در جمع ساکن ماند، چہ در صورت تحریک بالف بدل شود وزیادت تغیر لام آید وباز ہم ساکن ماند. فتحہ یابد: چوں: تمرات برائے فرق میان جمع اسم وصفت، وفتحہ از میان حرکات خفیف است؛ لہٰذا اختیارش کردند.

فتحہ خوانند: برائے فرق میان اسم وصفت، گویند: جوزات وبیضات بفتح عین، واز ثقل حرکت بہ سبب عروض آں در جمع باک ندارند. فتحہ وکسرہ: ای فتحہ یابد برائے تخفیف، وکسرہ بمتابعت فاء، پس گفتہ شود: کسرات بفتح وکسر سین.

سکون نیز خوانند: برعایت اصل، ورضی سکون را بلغت تمیم نسبت نکردہ. اجوفش: [ضمیر شین راجع بفعلۃ بالکسر ست.] واوی باشد چوں: دیمۃ، یا یائی نحو: بیعۃ، وبہر کیف بیاء نوشتہ خواہد شد برائے کسرۂ ما قبل.

سکون وفتحہ: بوجہے کہ گذشت، وکسرہ ندہند برائے ثقل آں قبل واؤ بالائے یا، واندلسی فتحہ ہم جائز نداشتہ، وفراء در تمام ایں باب کسرہ منع کردہ. سکون نیز خوانند: برعایت اصل وخفت آں. اجوفش: ضمیر برائے فعلۃ بالضم چوں: دولۃ.

سکون وفتحہ: وضمہ باتباع ندہند؛ برائے ثقل آں بر واؤ وبر ما قبل آں. صفت: چوں: صعبۃ بالفتح، وعجلۃ بالکسر، وجلوۃ بالضم. مضاعف: نحو: مدۃ بالفتح، وعدۃ بالکسر، ومدۃ بالضم.

بر سکون ست: در صفت گوئی: صعبات وعلجات وحلوات بسکون عین؛ برائے فرق میان اسم وصفت، وعکس نکردند؛ زیرا کہ صفت مثل فعل ثقیل ست وتخفیف باں مناسب، ودر مضاعف گوئی: مدات عدات؛ چہ اگر عین را حرکت دہند فک ادغام شود باز ساکن کردہ ادغام نمودن لازم گردد. (منہ) کفعلۃ: بہ تثلیث فاء، مثل فعلۃ ست در ہمہ امور مذکور، پس براں قیاس کن.

ودر معنی جمع: ازینجا در اسم جنس وجمع شروع کردہ. کمأۃ: اسم جنس گیاہے، واحد آں کماء بالفتح، وایں طور کہ در جنس تاء باشد نہ در واحد کمتر ست. تمر: بالفتح جنس خرما، ویکے را تمرۃ گویند، ومعد بفتح اول وکسرہ دوم جنس، واحدش معدۃ.

روم: جنس وواحد را رومي گویند.

ومثل: رکب وخدَم وظَرب وعَبُد ورَجْلَة ورُفقة وجامل وعبید وتَوْأم وقصباء ومشیُوْخاء وصحابة وجزآں.
بفتحتین اسم جمع خادم — بالضم اسم جمع رفیق — اسم جمع عبد — بالفتح اسم جمع صاحب

وتصغیر:

ای تغییر لفظ؛ تادلالت کند بر حقارت یا قلّت مدلولش، وبرائے تعظیم وترحم نیز بود. وتصغیر معرب بر پنج وزن می آید، ....
در کمیت نحو دریهمات

مثل رکب: [بالفتح اسم جمع راکب.] اینها همه اسمائے جمعست، چنانکه سه قسم مذکوره بالا اسمائے جنس بود، ومصنف از ہر وزنے دریجا یک مثال آورد، لیکن حصر دراں نیست؛ چه فعل بالفتح مثلا چنانکه در فاعل آمده ہمچنین در فعل بفتحتین چوں: ولد، ودرفعلة بتحریک، نحو: فاح، ودرنائحة وخوان بفتح خاء وتشدید واؤ وجزآں، وہمیں نمط اوزان دیگر نیز.
ظرب: بفتح اول وکسر ثانی اسم جمع ظربان. عَبید: بفتح اول وضم دوم اسم جمع عبد. رجلة: بالفتح اسم جمع رجل یا راجل.
جامل: بر وزن فاعل اسم جمع جمل بفتحتین. توأم: بالضم بر وزن فعال اسم جمع توأم بر وزن فوعل بمعنی طفلے که با دیگر متولد شود. قصباء: بر وزن فعلاء بالفتح اسم جمع قصبة بفتحتین. مشیوخاء: بر وزن مفعولاء بالمد اسم جمع شیخ.
جزآں: چوں: ولد بالکسر ای ولد بفتحتین وفعال بالفتح چوں: شبال وشبل، وفعلان بالفتح نحو: قنوة قنوان.
وبدانکه فرق میان اسم جمع وجنس آنکه اسم جنس وضعاً بر قلیل وکثیر گفته شود، واز واحد بتاء خواه یا حذفا واثباتا ممتاز گردد، وبعض اسمائے جنس که اطلاقش جز بر کثیر نیست ایں تصرف دراں از استعمال راه یافته، چوں: کلم، واسم جمع لاجرم برائے کثیر گفته شود وضعا، ومیانه آں وواحد تاء ویاء فارق نگردد.
وجمع از ہر دو بصیغها ممتاز ست که اسم جمع وجنس غالباً براں اوزان نیاید، ونیز ضمیر مفرد بایں ہر دو راجع میگردد، بخلاف جمع. واسم جمع نزد اخفش آنست اگر واحد از ترکیبش بود نحو: رکب وراکب، وہمچنین اسم جنس نزد فراء بشرط مذکور نحو: تمر وتمرة.
ای تغییر: زیادت یاء نگفت؛ زیراکه تصغیر گاہے بالف آید نحو: دوابة در دابة. لفظ: اسم نگفت؛ زیراکه گاہے تصغیر فعل کنند اگر چه شاذ ست نحو: ما أحیسنه. تادلالت کند: برابر ست که محل تحقیر مجهول باشد چنانکه در اسم نحو: رجیل، معلوم نمی شود که چه چیز از رجل محقر شد، یا معلوم بود چنانکه در صفت نحو: عویلم؛ چه ظاہر ست که متعلق به تحقیر علم ست.
حقارت: ای کمی در کیفیت چوں: عویلم. برائے تعظیم: چوں: دویهة أي داهیة عظیمة، وگویند: آں فی نفسه عظیم ست لیکن مردم آنرا حقیر پسندند. ترحم: نحو: یا بني، وآنهم از تصغیر کیفی ست. معرب: احتراز است از مبنی که حکمش خواہد آمد.

ای وزن صوری نہ صرفی: سہ حرفی بر فعیل چوں: رجیل وطلیحة وحبیلی ورجیلان وزییدون وهنیدات وبُصَیری وبعیلبك وخمیسة عشر وعبید الله، وثلاثی مزید، ورباعی وخماسی اگر حرف رابع آنہا مدہ نبود بر فعیلل آید چوں: مضیرب وجعیفر وسفیرج، واگر بود فعیلیل چوں: مضیریب وقریطیس وخدیریس، ....

(دررجل مفرد) (دربصري منسوب) (درجعفر رباعی)

وزن صوری: آں عبارت ست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا، چنانکہ ضمہ بضمہ فتحہ بفتحہ کسرہ بکسرہ مقابل باشد، وتقابل اصلی وزائد شرط نیست. نہ صرفی: کہ عبارتست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا واصلی بااصلی وزائد بازائد.

فعیل: بضم فاء وفتح عین یکے از پنج وزن ست.

رجیل: در ہمہ کلمات سوائے رجیل تائے تانیث وعلامت تثنیہ وجمع وغیرہ کلمۂ علیحدہ است حقیقۃ، پس تصغیر جزء اول کنند؛ لہٰذا مے بینی کہ مغری وکساء بریں وزن مصغر نشود؛ چہ الفش کلمۂ دیگر نیست، بخلاف حبلی وصحراء، وجائیکہ عین ثلاثی یاء باشد کسر فاء در تصغیر روا بود، نحو: شییخ، وفراء بدل یاء بواؤ حکایت کردہ نحو: شویخ. (شیخ الأصول)

طلیحة: در طلحة ای درآنکہ تائے تانیث بود. حبیلی: ای درآنکہ الف مقصورہ برائے تانیث بود. زییدون: ای در مجموع بواؤ ونون. هنیدات: در هندات جمع باالف وتاء بعیلبك: در بعلبك مرکب منع صرف. خمیسة عشر: در خمسة عشر مرکب مزجی. عبید الله: درعبد الله مرکب اضافی.

رباعی وخماسی: ہردو مجرد باشد یامزید نحو: قفیخر وعضیرف درقنفخر وعضرفوط. مدہ نبود: قبل تصغیر یابعد آں.

مضیرب: در مضرب اسم مفعول از إضراب. سفیرج: تصغیر سفرجل. بدانکہ تصغیر خماسی الاصل ضعیف ست؛ زیراکہ حرف اصلی انداختن مے افتد، واگر کنند بہتر آنکہ حرف خامس اندازند؛ چہ آخر محل تغیر ست وگویند: حرفے کہ اززوائد یا شبہ آں باشد چنانکہ در جحمرش میم زائد راانداختہ جحیرش گویند، ودر فرذدق دال شبہ زائد افگندہ فریزق خوانند، بعضے عوض حرف محذوف مدہ افزایند نحو: سفیریج. (شرح الأصول، جاربردي)

اگر بود: ای اگر رابع مدہ بود تصغیرش فعیلیل آید، برابرست کہ مدہ رابع قبل تصغیر باشد نحو: قرطاس، یا بعد آں بایں طور کہ مدہ اولا خامس باشد پس از ماقبل آں حرفے اندازند ومدہ رابع شود چوں: خندریس، یا بایں طور کہ حرف علت ساکن چہارم در کلمہ افتد، پس ہنگام تصغیر برائے کسرۂ ماقبل مدہ خواہد شد چوں: سنور تصغیر سنینیر.

مضیریب: در مضراب مثال ثلاثی مزید. قریطیس: در قرطاس مثال رباعی مزید.

خدیریس: در خندریس مثال خماسی مزید، بحذف نون تصغیر کردند.

ونحو: **سكران وأجمال** فعيلال. وخماسی **بروایت** أخفش فعيلل، چوں: سفيرجل **بکسر جیم.**

پس بدانکہ از دو زائد ثلاثی جز مدہ رابع یکے راکہ عمدہ نبود بیفگنند ومدہ را یا گردانند چوں:

ہر کدام باشد

مطيلق در **منطلق** وقلينسة وقليسية در **قلنسوة**، و**سليطين** در سلطان، ورواست **مطيليق**

بتعویض یاء از محذوف، **واز سہ زائدہ غیر عمدہ راحذف کنند مگر مدۂ مذکور** یاء گردد چوں:

درثلاثی ای ہمہ را کہ مخل وزن ست

مقيعس در **مقعنسس** و**حريجيم** در ....

سکران: [ای آنکہ الف ونون زائد دارد، اسم باشد چوں: عثمان، یا صفت.] یعنی اگرچہ اینجا ہم رابع مدہ است، لیکن تصغیرش برفعیلال آید؛ زیراکہ مثل الف تانیث باقی داشتن الفے کہ بانون یک بار زیادہ شدہ است ضرور، وہمچنین ابقائے الف جمع.

أجمال: یعنی جمع بروزن أفعال. **اخفش**: کہ سماعت خود از عرب بیان کردہ است.

بکسر جیم: وراء، ونزد سیبویہ بفتح جیم، و**خلیل گفتہ**: اگر تصغیر خماسی بدون حذف چیزے میکردم ما قبل آخر راساکن میکردم، نحو: سفیرجل بقیاس آنکہ نحو: دنينير در کلام عرب ثابت ست وما قبل آخر ساکن. (رضي) **جز مدہ**: یعنی مدہ را بیفگنند برائے عدم اختلال وزن تصغیر. **یکے را**: وہر دو راحذف نکنند؛ چہ حذف در صورتے کنند کہ بنائے تصغیر ممکن نشود، واینجا بعد حذف یکے بنائے آں ممکن است، وحروف دوم مخل وزن نیست، پس انداختنش نمی باید.

عمدہ نبود: واگر عمدہ بود آنرا باقی دارند ودوم را بیفگنند. **منطلق**: پس در منطلق میم ونون ہر دو زائد ست، لیکن میم عمدہ است برائے بودن آں در صدر، وعلامت اسم فاعل؛ لہٰذا نون را انداز ندنہ میم را. **قلينسة**: بروزن فعيللة بحذف واؤ وابقائے نون.

قليسية: بحذف نون وابقائے واؤ کہ بجہت افتادن بعد کسرہ یا شد. **قلنسوة**: نون وواؤ براں زائد است وہیچ عمدہ نیست.

سليطين: کہ مدہ آں بیا بدل شد. **حذف کنند**: اگر مخل وزن تصغیر باشد، پس اگر زوائد ثلاثہ کہ عمدہ ومدہ نیست اختلالے در وزن نشود ہمہ را باقی دارند، چوں: أفعوان بر وزن أفعلان کہ زوائد آں مخل وزن نیست، وہمزہ بجہت صدارت في الجملة عمدگی دارد، بالجملة ہیچ حذف نشود تصغیرش أفيعيان آید.

مقيعس: نون ویک سین راحذف نمودند ومیم عمدہ را باقی داشتند، ومبرد در تصغیرش قعيسس گوید بحذف میم وابقائے سین؛ زیرا کہ تکریر حرف اصلی ست وہمزۂ اصلی، وبرائے آنکہ مقعنسس ملحق بمحرنجم است وتصغیرش حريجم آید، براں قیاس قعيسس باشد.

مقعنسس: میم ونون ویکے از دو سین دراں زائد ست ومیم اقوی.

حريجيم: بحذف ہمزہ ونون وابقائے مدہ کہ یا شد.

احر نجام، ودر رباعی جز مدۂ مذکورہ زیادتے نماند، ومدہ یاء شود، چوں: بعیثیر در مبعثر، مگر در
بیائے مجہول بر وزن فعیلال
نحو: سکران وأجمال وحمراء وقرفصاء کہ سکیران وأجیمال وحمیراء وقریفصاء گویند.
الف تانیث مقصورہ غیر رابع بیفتد چوں: حجیجب و حُوَیْلِيٌّ در جحجبیٰ وحَوْلاَیَا. ودر
خامس باشد یازیادہ بروزن فعیلل
حَبَنْطیٰ حُبَیْنِط وحبیط آید. ودر أعلیٰ أُعَیْلیٰ وأُعَیْلٍ. وہمزۂ وصل نماند، چوں: مریئة، ..
کہ الف رابع ست

زیادتے نماند: اگرچہ بعضے عمدہ ہم بود؛ چہ بدون حذف بنائے تصغیر ممکن نمے شود. مبعثر: بدانکہ حریجیم در احر نجام اینجا باید، ووقوع آں سابقاً از قلم ناسخ ست، وآنجا قعیسیس وحمیریر در اقعنساس واحمرار باید کما لا یخفی، کذا في "الشرح"؛ زیراکہ احر نجام رباعی ست واقعنساس واحمرار ثلاثی مزید.

در نحو سکران: [ای جائیکہ الف ونون مزید باشد.] کہ اینجا زوائد راحذف نکنند؛ زیراکہ بنائے تصغیر بدون حذف ممکن ست، ومدہ اینہا یاء نشود؛ چہ محافظت الف ونون زائد والف جمع والف تانیث ضرور ست، بالجملة: اگر زیادت مخل وزن نباشد حذف نشود، واگر باشد ساقط گردد، چوں: عنیکب در عنکبوت وجحیفل در جحیفل. (منہ) حمراء إلخ: کہ الف تانیث دارد، ایں ہر سہ رامدہ رابع ست. قرفصاء: بضم قاف وفاء وبصاد مہملة نوعے از نشستن، وآں رباعی مزید ست. بیفتد: از آنکہ الف تانیث وبجہت بودن یک حرف از اجزائے ما قبل شمردہ شدہ بود، چوں خامس یا زیادہ افتاد از طول بنا ثقل لازم آمد؛ لہٰذا انداختند، بخلاف ممدودہ کہ دو حرف ست؛ لہٰذا جزو ما قبلش نشمردند ومثل کلمۂ بك در بعلبك قرار دادند.

حویلي: بروزن فعیلیل، الف اخیر از حولایا انداختند حولاي شد، پس الف اول بجہت کسرۂ ما قبل در تصغیر یاء گردد ودر یاء ادغام یافت، وحویلي منصرف حاصل آمد؛ زیراکہ عدم صرف برائے الف بود وآں نماند.

جحجبي: بفتح دو جیم کہ میان آں حائے مہملہ است نام مردے. حولایا: نام موضوعے غیر منصرف بجہت الف تانیث.

ودر حبنطي: [از اینجا بیان الف غیر تانیث ست خامس بود یا رابع.] کوتاہ بزرگ شکم، نون والف دراں زائد ست وہیچ یکے عمدہ نیست، والفش برائے الحاق بسفرجلست. حبینط: بنون بروزن فعیلل اگر الف انداختہ شود. حبیط: اگر نون راافگنند، ودریں حال الف آں کہ رابعست برائے کسرۂ ما قبل در تصغیر یاء شدہ، یا بقاعدۂ قاض افتاد. (نظامي) ودر أعلي: ہرگاہ الف "أعلی" جہت کسرۂ ما قبل یاء شد دراں دو مذہب، یکے: اثبات یائے ساکن در رفع وجر، دوم: اسقاط آں وابدال تنوین ازاں، ودر حال نصب بہر دو مذہب یاء مفتوح ثابت ماند چوں: جوار، وایں اسم غیر منصرف ست. (منہ)

مریئة: بروزن فعیلة تصغیر امرأة؛ چہ اگر ہمزہ لازم آید کہ باوصف تحرک مابعد باقی باشد ودر حروف اصلی محسوب شود.

وگاہ در ثلاثی ہر چہ زائد ست بیفگنند چوں: صریف در مُصَرِّفٌ ومصروف، وایں را تصغیر ترخیم نامند. وباز آید محذوف در ثنائی چوں: مُنَيْذٌ ووُعَيدٌ وبُنَيّ وبُنَيّة در مُذْ وعِدَةٌ وابن وبنت، وتائے مقدرہ در مؤنثے کہ ثلاثی بود یا بماند، نحو: هنيدة وعنيقة، ومبدل منہ بزوال علت ابدال چنانکہ در جمع تکسیر نحو: مُوَازين ومويزين وأعياد وعُيَيْد در عيد گویند؛ تا ملتبس نشود بأعواد وعويد درعود الف ثانیہ........

(بر وزن فعیل — ای بسبب آں — در جمع تکسیر — در تصغیر — جمع تکسیر — تصغیر — بالضم)

در ثلاثی: ودر رباعی ہم نحو: زعیفران در زعفران. بیفگنند: عمدہ باشد یا غیر آں، مخل وزن شود یا نہ، وابنجا مدہ عوض محذوف نیارند. مصرف: اسم فاعل ومفعول از تصریف. وایں را تصغیر: وایں قسم نزد فراء وثعلب باعلام مخصوصیت، وگاہے حرف اصلی اندازند، چوں بُرَيْه در إبراهيم، وسُمَيْع در إسماعيل کہ اسمائے عوام الناس باشند.

باز آید محذوف: فاء بود یا عین یا لام، لیکن اصلی نہ زائد؛ زیراکہ اعادۂ آں برائے آنست کہ اسم بر اقل بنائے معرب گردد ونون تصغیر ممکن شود، واعادہ یک حرف اصلی کافی ست. منيذ: بر نون محذوف کہ عین کلمہ است، ووعيد بر واؤکہ فاء ست، وبني وبنية بر واؤکہ لام است، أصلهما: بنو وبنوة، چوں یائے تصغیر با واؤ جمع شد قاعدۂ سید کردند. وتائے مقدرہ: یعنی باز آید اگر چہ زائد ست؛ زیراکہ تائے تانیث در بنائے کلمہ نیست، بلکہ مثل جزو دوم مرکب منضم شدہ است. ثلاثی بود: یعنی قبل تصغیر سہ حرفی بود یا ہنگام آں بر سہ حرف ماند. هنيدة: در ہند کہ ثلاثی ست قبل تصغیر. عنيقة: در عناق بزغالۂ مادہ، وآں اگر چہ چار حرفی ست لیکن ہنگام تصغیر ترخیم الفش افتد وسہ حرف ماند. مبدل منہ: ای باز آید حرف مبدل منہ. در جمع تکسیر: ہم باز مے آید نحو: موازين. مويزين: در تصغیر میزان، أصله: موزان، واؤ بعد کسرہ افتاد یاء شد، وایں علت در تصغیر نماندہ؛ لہٰذا واؤ باز آمد، واگر علت ابدال در تصغیر موجود باشد مبدل منہ باز نیاید، چنانکہ در تراث، أصله: وراث، واؤ مضموم در صدر بتاء بدل شود، ایں علت در تصغیر ہم ست، پس تريث گویند، وہمچنیں در قائم قؤيم بہمزہ، أصله: قاوم، وعلت قلب وقوع آں در عین کلمہ وتعلیل در فعلست وآں ہنوز باقی، وجرمی قويم بترک ہمزہ گوید؛ چہ علت ابدال واؤ قاوم نزدش وقوع آں بعد الف فاعلست ودر تصغیر نماند، ورضی گفتہ: سیبویہ نیز ہمیں گوید ونحویان براں اتفاق دارند. واعياد وعييد: جواب سوال مقدر.

در عید گویند: کہ در اصل عود بود، وواؤ مبدل منہ را باز نیارند. الف ثانیہ: زائد باشد چوں: ضارب وضويرب، یا مجهول الأصل نحو: صابة نام درختے، وحال الفش معلوم نیست تصغیر آں صويبة، والف کہ بدل از یائے اصلی بود، چوں: ناب واؤ نشود تصغیرش نييب آید، کما في "الرضي"، واگر مصنف گفتے: مدہ ثانی واؤ وثالث یاء گردد اگر نبود اخصر بود، فافهم.

واوٗ شود **کیاء ضیراب**، وثالث یاء گردد کالواو نحو: **حُمَیِّر ودُلَيّ** واُسَیّد، وقلّ **أُسیود**، چوں جمع شوند ویا در آخر کلمہ بعد یائے تصغیر آخر بیفتد منسیّا مانند عُطَيّ ومُعیّة در **عطاء ومعاوية** و**أُحَيّ** در أحوى، ونزد **عیسی منصرف** شود **بتغییر وزن**، ونزد أبوعمرو **أُحَيٍّ** و**أُحَيِّيَ** بود، ونزد بعضے **أُحَیْوٍ** وأُحَیْوِيَ، وبعضے **أُحَیْوِيْ** وأُحَیْوِيَ، ودر **جمع کثیر** تصغیر نشود .... (مرد سیاہ مو)

واوٗ شود: زیراکہ الف حرکت را بر نتابد وواوٗ مناسب ضمہ است. **کیاء ضیراب**: کہ آنہم واوٗ شود؛ چہ یاء بعد ضمہ مناسب نیست. **یاء گردد**: ویاء در یائے تصغیر مدغم گردد، وایں وقتے ست کہ مخل وزن نبود، وإلا بیفتد **نحو**: مقال تصغیره مقیل.

کالواو: کہ آنہم یاء گردد آخر بود یا در وسط ساکن زائد یا شد نحو: عجوز، تصغیره عجیز أصله: عجیوز، یا اصلی نحو: معینة در معونة، أصله: معیونة، یا متحرک زائد بود نحو: جدیل در جدول، أصله: جدیول، یا اصلی نحو: أسید در أسود، أصله: أسیود. (شرح الأصول) **حمیّر**: بر وزن فعیلل در تصغیر حمار. **دلي**: بر وزن فعیل در دلو. **قلّ أسیود**: بتصحیح بنظر تصحیح مکسر نحو: أساود، ومکسر نحو: أسود. **عطاء**: أصله: إعطاو، واوٗ از تطرف بعد الف ہمزہ شد ودر تصغیر الف ثالث یاء گردیده ادغام یافت، وواوٗ مبدل منہ باز آمده از طرف، وکسر ما قبل یاء شد، وبرائے استثقال از اجتماع سہ یاء بیفتاد. **معاوية**: الفش ہنگام تصغیر برائے امکان وزن انداختہ معیویة گفتند، پس قاعده سید کرده یائے اخیر راافگندند.

أحي: أصله: أحیوي، قاعده سید کرده یائے اخیر انداختند. **نزد عیسی**: وسیبویہ وغیره غیر منصرف گویند؛ زیراکہ منع صرف ایں قسم وزن فعل از زیادت ہمزہ بر صدر ست اگرچہ وزن متغیر گردد، چوں: أفیضل، ودر خیر وشر آں زیادت نماند قیاس براں نیاید. (نوادر الوصول، جاربردي) **بتغییر وزن**: فعل از حذف چوں: خیر وشر کہ بالاتفاق منصرف است.

أحي: بکسره وتنوین در رفع وجر؛ چہ ضمہ وکسره بر یاء دشوار بود ساکن کردند ویاء باجتماع ساکنین از تنوین افتاد. **أحیي**: بفتح یاء کہ ثقیل نیست، بالجملة یاء نزد او نسیا منسیا حذف نشود. **أحیو**: یعني در رفع وجر واوٗ بعد یائے تصغیر باقی دارد، چوں: أسیود، وواوٗ اخیر بعد قلب آں بیاء مقدر کند برائے ثقل ضمہ وکسره بر یاء ودر نصب یائے مفتوح باقی ماند. (منه)

أحیوي: بابقائے یائے ساکن وتقدیر رفع وجر؛ زیراکہ ثقل در تقدیر نیست.

ودر جمع کثیر: زیراکہ تصغیر بر قلّت افراد دلالت میکند وجمع کثیر بر کثرت آں، پس میان ہر دو منافات ست، ہاں جمع قلّت منافی تصغیر نیست، بلکہ مناسب آنست؛ لہٰذا تصغیرش کنند، لیکن اگر مکسر ست روا باشد کہ رد بواحدش نمایند وتصغیر نموده جمع سالم سازند نحو: أرغفة ورغیفات، ودر جمع صحیح بواحد برند؛ زیراکہ حاصلے نیست، وجمع کثیر اگر علم باشد تصغیرش جائز بود، ونزد کوفیاں اگر بر وزن ہیچ مفردے باشد رواست نحو: رغیفان در رغفان بضم کہ بر وزن عثمان ست. (شرح الأصول)

وبجائش مفرد آنرا کہ مستعمل ست یا متروک تصغیر کنند، پس جمع صحیح چوں: غلیمون ودویرات وعبیدیدون در غلمان ودور وعبادید، یا جمع قلّت مفردش را نحو: غلیمة. اشارات وموصولات می آید بزیادتی یاء قبل آخر والف در آخر، چوں: ذَیَّا وتَیَّا، وذیان وتیان، وأولَیَّاء وأولَیَّا والَّذَیَّا والَّتَیَّا، واللَّذَیَّان واللَّتَیَّان، والَّذَیُّون والَّتَیَّات در الذین واللائي،

قیاسی یا غیر قیاسی — درذا — درتا — درذان — درتان — دراولاء بالمد — دراولی بالقصر — والذي — والتي

پس جمع صحیح: کنند بواؤ ونون، یا بالف وتاء. غلمان: آنرا بغلام کہ واحد قیاسی ومستعملت رد کردہ تصغیرش نمودند، پس بواؤ ونون جمع ساختند. دور: بالضم آنرا بواحد مستعمل قیاسی کہ واؤست رد کردہ، بعد تصغیر بالف وتاء جمع نمودند.

عبادید: بر وزن فعالیل گروہے از مردم دوندہ، وآں را مفرد نیست کہ مستعمل باشد لا جرم مفردش مفروض کنند، وآں عبدود ست مثلا، پس آنرا بعبیدید تصغیر کردہ بواؤ ونون جمع نمایند، ومثل: محاسن کہ محسن واحد قیاسی آں مہمل، وحسن مفرد غیر قیاسی مستعمل ست بغیر قیاسی رو نمایند وحسینات گویند، خلافاً للبعض. (شرح الأصول)

جمع قلّت: تصغیر کنند ای جمع کثیر را قلیل نمودند. غلیمة: در غلمان بعد کردنش جمع قلیل کہ غلمة است. غیر: و"غیر" اگرچہ اسم ست مصغر شود برائے مشابہت حرف استثناء، ودر "أصول" گفتہ: زیرا کہ مغایرت تفاوت نہ پذیرد، ورضی گوید: زیرا کہ غیر متمکن قاصر ست؛ چہ مثنی ومجموع نمی شود اگرچہ مغایرت ہیچو مماثلت متفاوت ست، وسوا وسوی ہم برآں محمول ست.

اسم عامل: عمل فعل؛ زیرا کہ ہنگام عمل بشبہ فعل غالب است، وفعل مصغر نشود. جائز نبود: وہمچنین اسمائے شہور چوں: شعبان ورمضان، وأیام أسبوع چوں: ثلاثاء وأربعاء نزد سیبویہ، خلافا للبعض، واسمائے اللہ تعالی وانبیاء علیہم السلام، وابن قتیبہ دانست کہ مہیمن تصغیر مؤمن ست، ابو العباس اورا نوشت کہ ازین قول بپرہیز.

در فعل: واسم فعل، وما أمیلحه وما أحیسنه در تعجب شاذ ست. موصولات: برائے مشابہت باسمائے متمکنہ در تثنیہ وجمع وفاعلیت ومفعولیت وجزآں. بزیادتی یاء: [برائے عدم صلاحیت ہریکے موصوفیت را.] والف اصلی آں بیاء منقلب گردیدہ در یائے تصغیر مدغم شود، وحرف اول مفتوح گردد، وہرگاہ تصغیرش خلاف قیاس بود وزن ہم مخالف شد.

ذیان: نون کہ مشابہ تثنیہ است گویا کلمۂ دیگر ست؛ لہٰذا الف قبل آں آمد، وہمچنین ہمزۂ اولیاء ونون الذیون.

در الذین: ہرگاہ یائے تصغیر در یائے آں مدغم شد والف بعد آں افزود مشابہ تثنیہ گردید؛ لہٰذا الف را واؤ کردند در رفع، ویاء در نصب وجر. واللائي: ایں را بواحد رد کنند یعنی التي وتصغیر آنرا کہ التیا ست بالف وتاء جمع کنند، سیبویہ بہ تصغیر واحدش از جمع بے نیاز شدند، واخفش تصغیر لفظ اللاتي واللائي روا داشتہ. (منہ)

وأنيسيان وعُشَيْشِيَة وأغيلمة وأصيبية شاذ.

ونسبت:

ای الحاق یائے مشدد بآخر کلمہ؛ تا دلالت کند بر وابستگی چیزے بمدلول آں نحو: عربي ویائے مشدد برائے مبالغہ نحو: أَحْمَرِيٌّ وبرائے مصدریت بزیادتی تاء نیز آید، وبفعل و حرف لاحق نشود مگر آنکہ علم شوند، پس بیفتد در تائے تانیث چوں: رجل كوفي وامرأة کوفية، ودو زیادتی تثنیة ....

چوں إنسانية وعالمية

أغيلمة: در غلمة وقیاس غلية بود. أصيبية: در صبية وقیاس صُبية بود. شاذ: زیراکہ موافق قیاس نیست، ورضی گفتہ: کسے کہ إنسان راز نسیان مشتق دادند أينسيان نزد او قیاس ست، ودر "جاربردي" ست: کہ قیاس عشيشية عشية چوں معية بود، لیکن برائے لزوم التباس بہ تصغیر عشوة یائے اول را بشین بدل کردند، زیراکہ زیادت حرفے از لبس عین آسانست، وأغيلمة گویا تصغیر أغلمة جمع قلّت غلام ست، وأصيبية تصغیر أصبية جمع قلّت صبي، وفعال بالضم وفعيل بر أفعلة جمع میشود. (منه)

یائے مشدد: نہ ساکن؛ تا بیائے متکلم التباس نرود. بآخر کلمہ: زیراکہ چوں اعراب عارض ست ومحلش آخر.

تا دلالت کند: غرض از نسبت آنست کہ منسوب را از آل منسوب الیہ گردانی، یا از اہل آں شہر یا صناعت، وفائدۂ آں صفت ست. (جار بردي) بمدلول آں: معنی باشد چوں: عربي، یا لفظ چوں: گفتے برائے شخصیکہ گوید: كنت كذا وكذا اینجا نسبت بلفظ "كنت" مراد است. (شرح الأصول) برائے مبالغہ: در صفت وبرائے وحدت در اسم جنس چوں: روم وحبشي.

لاحق نشود: بجہت عدم صلاحیت اتصاف معنی آنہا. (ركاز الصول) مگر آنکہ: چہ دریں وقت از معنی حرفی وفعلی بر می آیند، پس در تغلب ولما اسم تغلبي ولموي گویند. (منه)

پس بیفتد: چہ اگر باقی ماند لازم آید کہ در مؤنث در تائے تانیث جمع شود نحو: كوفية. تائے تانیث: در مفرد باشد یا در جمع، در علم یا غیر آں، معوض از حرف اصلی باشد یا نہ. كوفي: در منسوب بکوفتہ.

دو زیادتی: ودراں دو صورتست، یکے: آنکہ تثنیہ وجمع را بواحد نہ برند، بلکہ علامت آں دور کنند، ودر نسبت بزيدان وزيدون زيدي گویند، وفرق از واحد بقرینہ حاصل شود؛ چہ اگر جاء زيدوي ورأيت زيدينيا مثلا گویند اعراب بحرف وحرکت جمع شود، وہمچنین تنوین ونون دور کنند، صورت دوم: آنکہ تثنیہ وجمع را بواحد برند؛ برائے فرق مذکور وطلب خفت، لیکن فرق در ظاہر جز بعضے جا یافتہ نشود، وأرضي بسکون راء در أرضين بفتح راء مؤید وجہ دومست، ونسبت بشبہ تثنیہ وجمع مؤید صورت اول.

وجمع صحیح وشبہ آں مگر آنکہ علم گردند معرب بحرکت نحو: قِنَّسْرِي، ویائے مشدد بعد اکثر از دو حرف مثل: کرسي وشافعي وبخاتي ومرمي در کرسي وشافعي وبخاتي ومرمي. وروا است در و مَرْمَوِيّ، وواوٌ رابع بعد ضمہ در نحو: ضَرَبِيٌّ، ویائے مکسور از یائے مشدد کہ قبل آخر صحیح ست نحو: سیديٌّ ومهیميٌّ در مهیّم کہ نہ تصغیر مُهَوِّم ست؛ زیرا کہ در و مهیّميٌّ گویند، ویائے اول در فعیل وفعیلة وفُعَیْل کہ ناقصند ودوم واوٌ شود وعین فتحہ یابد مثل: غنوي وقُصَوِي،

(ای بیفتد) (ای بیفتد) (برائے خفت) (درغني وغنية)

جمع صحیح: بواؤونون یا بالف وتاء. شبہ آں: چوں: اثنین وعشرین نسبت باں اثني وعشري.
مگر آنکہ علم گردند: چہ دریں وقت تثنیہ وجمع نمانند، وزیادت آں چوں زیادت مفرد گردد.
معرب بحرکت: واگر معرب بحروف شود نیز علامات حذف کنند وقنسري گویند. قنسري: منسوب بقنسرین نام شہرے، ودر حقیقت جمع قنسر ست بمعنی مسن. یائے مشدد: یعنی زائد باشد یا اصلی بیفتد ویائے نسبت لاحق شود.
دو حرف: وآنکہ بعد از دو باشد حکمش مے آید. کرسي: مثال یاء کہ بعد از حرف اصلیست. شافعي: منسوب بشافع، مثال یائے زائد بعد چار حرف. بخاتي: بتقدیم بائے موحدہ بر خائے معجمہ. بخاتي: نام مردے وغیر منصرف ست؛ ازانکہ در حقیقت جمع بختي ست منسوب منصرف آید. روا است: ای جائیکہ یائے اول از مشدد زائد باشد ودوم اصلی روا است کہ آں زائد را حذف کردہ اصلی را بواؤ بدل نمایند. ضوبي: در نسبت بضربوا ہر گاہ علم باشد.
یائے مکسور: ای بیفتد در ہر وزنے کہ باشد برائے استثقال دو یائے مشدد کہ محیط دو کسرہ ہستند واگرچہ حذف از آخر وے ست، لیکن یائے نسبت را بجہت علامت حذف نکردند، وکسرۂ ما قبل نینداختند؛ زیرا کہ قبل یائے نسبت مطرد ست، واز دو یائے غیر نسبت ساکن را بیفگنند؛ زیرا کہ ثقل دور نمی شود؛ چہ یائے مکسور بعد آں حرفے مکسور، پس آں یا مشدد میماند، ومکسور را دور کردند؛ زیرا کہ در غیر ایں وقت از سید ہم مے افتد. (شرح الأصول، رضي)
صحیح ست: [نہ حرف علت، پس در محي بر وزن مصرف مکسور را نینداز ند، بلکہ ثالث را، گویند: محي.] بیک حرف، واگر قبل ازاں بدو حرف بود مکسور را حذف نکنند، بلکہ ثالث را نحو: نکیلي در نکیل بر وزن فعیلي. مهوم: بلکہ اسم فاعل ست از تهویم بمعنی سر فرو افگندن از خواب کذا في "الصراح". مهیمي گویند: بابقائے یائے مشدد وزیادت دیگر عوض واؤ محذوف؛ چہ ہر گاہ مهوم را مصغر کردند یک واؤ از مشدد انداختند؛ برائے امکان وزن، پس مهیوم گفتند، وقاعدۂ سید کردند. (شرح الأصول)
یائے اول: بیفتد برائے ثقل از اجتماع یاءات، واختصاص باول جہت سکون وضعف آنست.
واؤ شود: برائے ثقل یائے مکسور قبل یائے مشدد. قصوي: در قصي بر وزن فعیل بضم فاء وفتح عین نام مردے.

چنانچہ در تحية تَحَوِيٌّ، وواؤ ویائے فعولة وفعيلة کہ نہ مضاعف اند ونہ اجوف، مثل: شَنَئِيٌّ وحَنَفِيٌّ، ومبرد در عَدُوَّة عَدُوِيٌّ گوید، ویائے فعَيلة غیر مضاعف، مثل: جهني وأموي کسرہ میانہ سہ حرفی فتحہ گردد، مثل: نمري وشقري. ودر إبل روا کہ بماند یائے اخیر ثالث کہ بعد کسرہ یا یاء بود واؤ شود وبعد فتحہ گردد، نحو: عَمَوِيٌّ وحَيَوِيٌّ وطَوَوِيٌّ، ورابع بیفتد یا واؤ شود وبعد فتحہ گردد نحو: قاضيٌّ وقاضويٌّ، وجز آں بیفتد نحو: مشتري ودر مُحَيٍّ بعد حذف........

(حواشی بین السطور: چوں قوولة وطويلة — وعین فتحہ یابد — یعنی فعولی معتل — بیفتد — بضم فاء وفتح عین — در جهينه نام قبیلة — در أمية نام قبیلة — در نمر پلنگ — در شقرة لالہ زار — در ثلاثی بکسرتین — مقدر باشد یا ظاہر — در حی بتشدید یاء — بنابر قول اول — بنابر رائے ثانی — برائے طول بناء)

در تحية: وآں اگرچہ فعيلة در حقیقت نیست ووزن آں تفعلة است، لیکن الحال وزن فعیل در صورت پذیرفتہ.

وواؤ ویائے: افتادن ہر دو بجہت فرق میان ذو التاء وغیر آں، وخاص بذو التاء شد؛ زیرا کہ تائے تانیث لاجرم در نسبت خواہد افتاد، پس واؤ ویاء ہم انداختند؛ زیرا کہ تغیر با تغیر مجال ست دارد. (منہ) نہ مضاعف اند: [چوں: ضرورة وشديدة.] زیرا کہ حذف دراں موجب زیادت ثقل می گردد؛ چہ اگر در شديد شددي بلا ادغام ودر طويل طولي بدون ابدال گویند ثقیل بود، واگر ادغام کنند تغیر بسیار کردہ باشند.

شنئي: در شنوءة نام قبیلۃ از یمن. حنفي: در حنيفة نام قبیلہ از عرب. در عدوة: ای در مطلق فعولة واؤ نینداز د، گوید: ضمہ با یائے مشدد ثقیل نیست نحو: سمري بضم میم در سمرة، ہمچنین واؤ ہم ثقیل نہ بود، وشنئي نزد او شاذ ست.

عدوي گوید: وسیبویہ عدوي بر وزن شنئي. غیر مضاعف: [نحو: مديدة گو معتل العین بود نحو: سويقة.] نفی معتل گردد؛ زیرا کہ یائے مفتوح بعد ضمہ ثقیل نیست. فتحہ گردد: برائے کراہت توالی دو کسرہ ودو یاء. واؤ شود: برائے کراہت مذکور، واز انداختنش خلل در اقل وزن ہم لازم نمی آید.

بعد فتحہ گردد: برائے کراہت اجتماع کسرات ویاءات. عموي: در عم، أصله: عمي بکسر میم، یاء بقاعدہ قاض افتاد، ماخوذ ست از عمي عليه الأمر ای مشتبہ شد، پس ہنگام نسبت یائے مقدرہ واؤ شد. طووي: در طي، أصله: طوي بسکون واؤ در نسبت ودوم واؤ شد، وحيي وطيي بابقائے یاء شاذ ست ونزد ابو عمرو قیاس.

واؤ شود: زیرا کہ اگرچہ چار حرف جمع شد لیکن یکے ساکن است پس آنرا بمنزلۂ معدوم شمردہ کلمۂ سہ حرفی قرار دادند وتخفیف بقدر امکان نمودند وحذف کردند؛ زیرا کہ في الجملة تخفیف بجہت سکون در آنست؛ لہٰذا محافظت حروفش مناسب. (ركاز الأصول، شرح الأصول) جز آں: خامس باشد یا زیادہ. مشتري: در مشتري اسم فاعل ومستقصي در مستقصي.

محي: اسم فاعل از تفعیل، أصله: محيي بر وزن مصرف، یاء بقاعدہ قاض افتاد.

یائے خامس محیي و محوي گویند. الف ثالث واؤ شود، نحو: فَتَوِيٌّ، چنانچه رابع اگر اصلی ست یا الحاقی. ورواست حذف آں، نحو أعشوي وأرطوي وأرطاوي، واگرنه بیفتد یا واؤ شود، چوں: حُبْلِيٌّ وحُبْلَوِيٌّ وحُبْلاَوِيٌّ، ودر خامسهٔ حقیقي یا حکمی حذف ست فقط نحو: حُبَارِيٌّ وجَمَزِيٌّ. همزهٔ ممدوده اگر اصلی ست نزد اکثر بماند، مثل: قراءِي، اگر برائے تانیث ست واؤ شود وجوبا، نحو: حمراوي، ....

(بالائے سطور: باثبات یائے مشدد اول؛ الف؛ زائد؛ برائے مشابهت اصلی؛ برای آنکه زائد ست؛ در حباری؛ در حمراء)

محوي: ای بحذف یک یاء از مشدد اول و قلب دوم بواؤ، بلکه بحذف یائے زائد و قلب اصلی بواؤ، كذا في "شرح الأصول"، ونزد ابو عمرو محوي بهتر ست، ونزد مبرد محیي. **الف ثالث**: که آخر اسم مقصوره باشد.
واؤ شود: [وحذف نشود؛ تا نقصان از اقل بنائے معرب لازم نیاید.] برابر ست که بدل از واؤ باشد از یاء، خواه مجهول الأصل، اول: برائے آنکه رجوع باصل اولی ست، دوم: بنابر آنکه اجتماع کسره و یاءات نشود، سوم: جهت آنکه مجهول الأصل را به بنات واؤ برند. (جار بردي، شرح الأصول) **فتوي**: در فتی ورحوي در رحی.
چنانچه رابع: ای واؤ شود بدل از واؤ بود خواه از یاء. (جار بردي) **أعشوي**: در أعشی یعنی شب کور، الفش بدل از واؤ اصلی است. **أرطوي**: در أرطی نام گیاہے، والفش برائے الحاق ست. **أرطاوي**: یعنی زیادت الف قبل واؤ برائے تخفیف از آوردن مده میان فتحه وواؤ هم جائز ست، وهمچنین أعشاوي، ومصنف مثال الف مبدل والحاق واؤ ومثال اصلی لموي در لما علم، وجائز ست دراں لمي ولماوي. **واگر نه بیفتد**: ای اگر الف رابع اصلی مبدل ازاں وبرائے الحاق نباشد بلکه برائے تانیث بود، كذا في "شرح الأصول". **خامسه**: که پنج حرف دارد. **حکمی**: که چار حرف دارد وثانی متحرک ست، پس تحرک ثانی را بجائے حرف خامس شمارند، چنانکه در سقر تحریک اوسط بجائے رابع. **حذف ست**: برائے طول بنا، پس در مصطفی مصطفي باید، ومصطفوي قول عامه غلط است. **جمزي**: در جمزی بفتحات تیز رو، الفش زائد ست، گویند: حمار جمزي خر تیز رو.
همزهٔ ممدوده: که بعد الف زائد افتد. **اصلی ست**: نه زائد ونه مبدل ونه برائے تانیث. **نزد اکثر بماند**: وبعضے بواؤ بدل کنند؛ زیرا که همزه از واؤ ثقیل ست، وهمزهٔ ممدوده را باقی داشتند نه مقصوره را؛ زیرا که ممدوده دو حرف ست، وبجهت حرکت قوی گردیده، بخلاف مقصورهٔ ساکن. **قراءي**: در قراء بر وزن فعال بمعنی متعبد. **واؤ شود**: برائے فرق میان اصلی وزائد تغیر اولی ست، وبیاء بدل نکنند؛ برائے کراهت یاءات، واثبات وحذف آں هم حکایت کرده اند، وجلولي وحروري در جلولاء وحروراء نام دووده نزد جمهور شاذ ست، وگاہے واؤ مبدل از همزه را بنون بدل کنند نحو: صنعاني در صنعاء. (رضي، جار بردي، شرح الأصول)

واگر نہ جوازا، مثل: کساء وعلباء. ویاء در نحو: سقاية وحولايا ہمزہ گردد، ودر راي ورِاية بماند یا ہمزہ شود یا واؤ وظبي وظبية وغزو وغزوة ومانند آں تغیر نیابد مگر بحذف تاء، ونزد یونس درانچہ بتاء ست عین فتحہ یابد ویاء واؤ شود، ودر اسم دو حرفی رد محذوف واجب است، یا ممتنع، یاجائز، بگویند درأخٌ وسَتٌ: أخوِيٌّ وستَهِيٌّ، ودرشية: وَشَوِيٌّ،.......

(بقیاس صحیح نحو ظبی — که حرفی ازان افتادہ — وزجاج نحویان)

واگرنہ: ای نہ اصلی بود نہ برائے تانیث، بلکہ یا مبدل از اصلی باشد، یا برائے الحاق.

جوازا: زیراکہ اصلی نیست، پس مشابہ تانیث شد، وابقا ہم جائز ست؛ چراکہ یاء بدل از اصلیست یا قائم مقام آں، بالجملہ ہر دو رعایت کردند. کساء: وأصله: كساو، ہمزۂ آں بدل از اصلی. علباء: بالکسر عصب گردن، ہمزۂ آں زائد برائے الحاق بقرطاس ست. یادر نحو: مراد ازان یائیست کہ قبل یائے نسبت بعد الف زائد افتد.

سقاية: بروزن فعالة بالکسر والضم پیمانۂ شراب. ہمزہ گردد: تا اجتماع یاءات لازم نیاید، وہم ازان کہ ہرگاہ تاء والف از آخر برائے نسبت افتاد مانع قلب یاء بہمزہ نماند، وایں ہمزہ راواؤ نکنند چنانکہ کساء؛ تا دو تغیر لازم نیاید، ودر لغتے واؤ ہم شود.

راية: ای یائیکہ قبل یائے نسبت بعد الف اصلی افتد. یا ہمزہ شود: [برائے مشابہت حلبي در سکون ما قبل.] نحو: سقاتي برائے مشابہت الف زائد؛ چہ ایں الف بذات خود اصلی نیست. (شرح الأصول) یا واؤ: نحو: راوي؛ زیراکہ واؤ قبل یائے نسبت خفیف است. مانند آں: ای لفظیکہ آخرش واؤ ویاء بعد حرف صحیح ساکن افتد.

بتاء ست: واوی بود خواہ یایائی نحو: ظبية وغزوة، ونزد ابن مالک وغیرہ صرف در یائی. فتحہ یابد: تامیان آنچہ بتاء وبغیر تاء ست فرق شود، چوں تاء در نسبت لا جرم می افتد تغیر دیگر دراں کردند کہ تغیر مجانس تغیرست. (شرح الأصول)

واؤ شود: یعنی در نحو: ظبية، وواؤ در نحو: غزوة بحال ماندہ. واجب است: اگر در اصل متحرك الأوسط بودہ لامش نسیا منسیا محذوف وعوض آں ہمزۂ وصل نیامدہ یا ناقص محذوف الفاء. یا ممتنع: اگر باصحت لام محذوف الفاء، یا محذوف العين ست. یا جائز: در غیر صورت وجوب وامتناع، وآں سہ قسم ست، یکے: ساكن الأوسط محذوف اللام کہ عوض آں ہمزہ وصل نیامدہ، دوم: متحرك الأوسط محذوف اللام معوض بہمزہ، سوم: ساكن الأوسط ہمچنین.

در أخ: أصله: أخو بتحریک لامش نسیا محذوف ست. ست: أصله: سته بتحریک سرین، لامش نسیا محذوفست.

أخوي وستهي: ہر دو مثال متحرك الأوسط کہ لام محذوفش وجوباً باز آمد.

شية: أصله: وشية، مثال ناقص محذوف الفاء کہ وجوباً محذوفش باز آید.

ودر عدة: عِدِيٌّ، ودر سه: سهي، ودر دَمٍ: دَميٌّ ودَموي، ودر حر: حِريٌّ وحَرحِيٌّ، وفم: فمي وفوهيٌّ، ودر ابن وابنة: ابنيٌّ وبنويٌّ، واسم: اسميٌّ وسِمْويٌّ، وابنم: ابنمي وبنوي، ونزد اخفش در وقت رد محذوف آنچه در اصل ساکن ست ساکن بود، ودر أخت وبنت مانند أخ وابن، ونزد یونس أختي وبنتي، ودر کلتا که اصلش کلوی بود کِلْوِيٌّ، ونزد یونس کِلْتي وكِلْتوي وكِلْتاوي. ولاحق می شود بجمع مکسر اگر نام شخصے بود، یا گروہے، یا مر او را واحد موافق نبود، چوں: مَدائِني ....

عدة: أصله: وعد، لامش صحیح است، وفائے محذوف درآں ممنوع ست. سه: أصله: سته، لامش صحیح ست عین محذوف درو ممنوع. دم: أصله: دمي، لامش محذوف است بے عوض وعین ساکن، پس رد محذوف وعدم آں جائز، وہمچنین در حر وفم.

ابن وابنة: أصلهما: بنو وبنوة بتحریک لام کلمه محذوف است وعوض آں ہمزۂ وصل آمده.

ابني وبنوي: بے رد محذوف وبرد آں وحذف ہمزه، وابنوي نگویند؛ برائے اجتماع عوض ومعوض عنه. فم: أصله: فوه، لامش محذوف ست ومیم بدل از واؤ. اسم: أصله: سمو بالضم والفتح والکسر، لامش محذوف ست وعین ساکن وہمزۂ عوض.

سموي: بکسر وضم وفتح سین وفتح میم، ونزد اخفش بسکون میم. وابنم: ای در ابن که میم افزایند ہنگام نسبت سه وجه ست، یکے: ابنمي بکسر نون نزد جمهور؛ زیرا که نونش تابع میم ست، ومیم در نسبت لاجرم مکسور، ونزد بعضے بفتح نون ست، دوم: ابني باسقاط میم وہمزه. ساکن بود: زیرا که عینش بعد حذف لام حرکت اعرابي داشت، چوں لام باز آمد عین ہم رجوع باصل نمود، نزد سیبویہ بہر حال مفتوح ماند بحسب سماع. أخت وبنت: أصلهما: أخوة وبنوة بتحریک اوسط، بعد حذف لام تائے تانیث عوض دادند وہمزه را مضموم ویاء را مکسور وخاء ونون ساکن کردند. مانند أخ: پس أخوي وبنوي گویند، وتائے تانیث دور کنند.

کلوي: بر مذہب مختار واؤ برائے اشعار تانیث بیا بدل شد. کلويّ: تائے تانیث را حکم اصلی داد؛ زیرا که عوض محذوف است، ونزد سیبویہ بحذف تائے مبدل وآوردن واؤ مبدل منه، مثل: أخت وحذف الف رابع.

کلتي: بحذف الف؛ زیرا که تاء نزد او مثل اصلے ست چوں: أختي. کلتوي: بابدال الف بواؤ چوں: علويٌّ.

واحد موافق إلخ: برابر ست که واحدش نباشد چوں: عبادید، یا باشد لیکن قیاس جمع آں ایں وزن نباشد.

مدائني: در مدائن که جمع مدینة ونام شہر خاص است.

وأنصاري ومحاسني، وإلا رد كنند بواحدش نحو: مَسْجِدِيٌّ (در نسبت بمساجد)، وبمركب اگر علم ست، پس از غير اضافي جزو دوم بيفگنند چوں: بَعلِيّ وتأبطي، واز اضافي اگر كنيت ست، يا مدلول جزو دومش (يعني مضاف اليه) معلوم (ومشهور) ودر اضافت (مركب) مقصود ست جزو اول را، چوں: زُبيرِيٌّ ورسولي، وإلا ثاني (همان جزو دوم) نحو: اِمْرَئِي، ومانند رَازِيٌّ ....

أنصاري: در نسبت بانصار، وايشان اهل مدينة اند كه رسول ﷺ را ياري دادند، ولفظ أنصار نام ايں گروه شد.

محاسني: در محاسن، ايں مثال آنست كه واحدش موافق نبود؛ چه آں جمع حسن ست، وقياس جمعش أفعال وفعول ست، وبعضے همچو جمع را بمان واحد غير قياسي برند، ويائے نسبت بدان لاحق نمايند، وحسني در محاسن گويند.

وإلا رد كنند: زيرا كه غرض از نسبت بجمع آنست كه دلالت كنند بر ملابست منسوب بجنس منسوب اليه، ومفرد برائے حصول ايں غرض كافي ست؛ لهذا علامات تثنيه وجمع مے اندازند. (جار بردي، شرح الأصول)

اگر علم ست: ورنه برائے هر دو جزو معني مقصود بود ونسبت بيكے بجميع نشود. از غير اضافي: اسنادي بود يا توصيفي يا مزجي، متضمن حرف يا نه. جزو دوم: بجهت بودن آنرا محل تغير، وبمنزلهٔ تائے تانيث، وامكان استدلال از جزو اول بر تمام مركب غالبا، وبرائے ثقل در بقائے هر دو كلمه. (ركاز الأصول) بعلي: در بعلبك كه مركب مزجي ست، وهمچنين سيبويه وخمسة عشر، وبعضے در عدد منع كنند، وبعضے گويند: بيك جزو نسبت كنند اول بود يا آخر، پس در بعلبك بكي هم جائز دارند، وابو حاتم نسبت بهر دو جزو روا داشته بعلي بكي گفته، وبعضے بعد هر دو جزو يائے نسبت آرند، نحو: بعلبكي. (شرح الأصول)

تأبطي: در تأبط شرا كه علم باشد. از اضافي: حذف كنند ويائے نسبت در اول لاحق نه نمايند.

اگر كنيت ست: اينجا جزو اول را ازان حذف كنند كه مشترك ست در نسبت بدان تميز حاصل نشود، همچنين ديگر آنچه مشترك باشد، چوں: لفظ عبد الله وعبد الرسول، ليكن شرطست كه در ينجا ثاني مقصود به نسبت باشد؛ لهذا در عبد مناف كه حقيقة غرض عبديت مناف نيست عبدي گفتند، والتباس اشتراك را مضائقه نكردند، ومنافي هم بنظر خوف اشتباه آمده است. (شرح الأصول، جار بردي)

زبيري: در ابن زبير كه كنيت ست وجزو دوم مشهور هم، پس ايں مثال هر دو ميتواند شد.

رسولي: در عبد الرسول، واينجا جزو دوم باضافت مقصود ست؛ چه غرض عبديت رسول ست. امرئي: بكسر راء وفتح آں نحو: امرئي در امرؤ القيس كه جزو دوم مقصود باضافت نيست، پس بمنزله بعلبك شد، ومريٌ بفتح راء وسكون آں نيز گويند وقت رد باصلش كه مرء بالفتح است. (ركاز الأصول، جار بردي) رازي: در ري نام شهر باضافهٔ الف وزائے معجمه.

ورَجُلٌ مَرْوَزِيٌّ وبدوي وهندواني عبقسي وعبشمي وعبدري شاذ ست، ويصاغ من
در نسبت بادیه — برائے شمشیر منسوب بہند — از عبد شمس — در عبد الدار — خلاف قیاس — ساختہ میشود
اسم الشيئ فَعَّال لعامله، أو صاحبه، وفاعلٌ لصاحبه ومفعلة لمكان كثر فيه.

فصل

ابدال وحذف:

حروف ابدال کہ نہ برائے ادغام ست چہاردہ اند: أنصتَ يوم جَدٌّ طاهٍ زلّ أما ہمزہ می آید بدل از حرف **لین** در **دأَبة** وعألم وبَأْز وشِئْمة ومؤقد، واز **ہاء وعین** در ماء وأباب بحر، . . .

رجل مروزي: بزيادت زاء ومرو نام شہرے، وصفت رجل ازان آورد کہ در غیر انسان ثوب مروي بر قیاس گویند، گویا فرق کردند میان انسان وغیر آں، كذا في "الجاربردي". **عبقسي:** در عبد القيس کہ از ہر دو جزو بعض حروف گرفتہ اند.
اسم الشيئ: از نام شئ اسمے بر وزن فعال جائے عامل آں، ووزن فاعل برائے صاحب آں، ووزن مفعلت برائے مکانیکہ بسیار ست در مکان آں شے. **لعامله:** کہ معاش وپیشہ دارد چوں: عواج عاج فروش. **صاحبه:** کہ کثرت بملابست دارد وپیشہ اونیست نحو: جمال صاحب شتران ای گلہ بان. **مفعلة:** چوں: مأسدة برائے زمینے کہ دران شیران بسیار باشد.
ابدال: وآں عبارتست از داشتن حرفے بجائے حرفے، پس تاء در عدة وہمزہ در ابن کہ عوض محذوف ست ابدالش نگویند مگر مجازا، وہمچنین تاء در أخت وبنت بجائے واؤ نہادہ اند اگرچہ مجاور ومقارن آنست؛ لہٰذا گویند: کہ وزنش فعة است نہ فعل، وواؤ دراں محذوف ست نہ مقلوب از تاء، ودر قال گویند: کہ واؤ بدلست الف نہ محذوف، وطریق شناختن ابدال چند چیز ست کہ در "شافيه" و"شرح اصول" بیان کردہ. **حرف ابدال:** مراد ازیں آنست کہ ابدال جز بایں حروف نہ شود، نہ آنکہ ایں حروف ہمیشہ مبدل باشد، ونیز ابدال اینہا از جمیع حروف نبود بلکہ بعضے چنانکہ می آید. (ركاز الأصول)
نہ برائے ادغام: احتراز ست از مثل: اسمع، اصلش استمع تاء بسین برائے ادغام بدل کردند.
أنصت: خاموش شد روزیکہ جد طاه نام لغزید. **دأبة:** فتح ہمزہ، أصله: دابة بالف ساکن. **بأز:** بسکون ہمزہ لغتے ست در بازي، واصلش بالف مبدلہ از واؤ ست، ودلیل واوی بودنش أبواز جمع اوست. **مؤقد:** بہمزہ اصل آں واؤ ست مر از وقود.
از ہاء وعین: ای بدل از ہاء وعین. **ماء:** أصله: ماه بدلیل أمواه ومیاه وإمواء، ومیاء ہم آمدہ. **أباب بحر:** در عباب بحر، عین بہمزہ بدل شد، وعباب بالضم بمعنی بلندی آب بحر.

والف از واؤ ویا وہا وہمزہ، چوں: طائي وآل، ویاء از واؤ والف وہمزہ، چوں: صیم وصبیة وحبلي، واز یکے از دو یاسہ حرف تضعیف واز نون سماعا کثیرا، چوں: دینار وأملیت وقصیت وأناسي، ونزد بعضے أملیت أمللت دو لغت مستقلند، واز عین وباء وسین وثاء در ضفادي.....

(عطف بر ہمزہ — أصلہ صوم جمع صائم — بدل میشود — بدل میشود — موحدہ مہملہ مثلثہ)

طائي: وطيبي. بروزن سید یائے دوم برائے تخفیف حذف شد واول بالف بدل گردید.

آل: اصلش نزد کسائی أول ست، واؤ بالف بدل شد، وآں بقیاس اقربست، چنانکہ صاحب "قاموس" اعتبار کردہ، ونزد بصریان اصل آں أهل ست، ہاء بہمزہ بدل شد وہمزہ بالف، كما في" شرح الأصول"، رضی گفتہ: زیراکہ ابدال ہاء بالف ثابت شد، بخلاف ہمزہ، پس قول بعض شارحین: "کہ وجہ طول مسافت ظاہر نمیشود، ونزد بصریان الفش بدل از ہاء وہمزہ است" ساقط شد، وایں مثال برائے ابدال واؤ وہاء بنا بر دو مذہب ست، چنانکہ گفتہ شد، غایت کار آنکہ برائے ابدال ہاء بواسطہ است، وجز بواسطہ ابدالش نمیشود، وازینجا وجہ آں دریابی کہ معنی نشر بغیر ترتیب لف کردہ مثال طائي اول گفت.

ہمزہ: چوں: ذیب بیا از ذئب بہمزہ. صبیة: از صبوة جمع صبي. حبلي: بیاء از حبلی بالف. دینار: در دنار بتشدید نون بدلیل دنانیر. أملیت: از أمللت از إملال عبارت زائد نویسانیدن، در قرآن ست: ﴿وَلْيُمْلِلِ الَّذِي﴾ (البقرة: ٢٨٢) ﴿فَهِيَ تُمْلَى عَلَيْهِ﴾ (الفرقان: ٥). قصیت: از قصصت، وتقصیص ناخن چیدنست، وجاربردی گفتہ: رواست کہ معنی قصیت أظفاري ایں باشد کہ آوردم اقصای آنرا؛ چہ سر ناخن بر میشود وہماں اقصی است. أناسي: از أناسین جمع إنسان، ومبرد گفتہ: أناسي جمع إنسي است، پس یاء بدل از نون نباشد. جوابش دادہ اند کہ یاء در انسي برائے نسبت ست جمعش أناسي نیاید. (شرح الأصول، رضي)

دو لغت مستقلند: زیراکہ ہر دو وارد شدہ، پس یکے را اصل ودوم را فرع گفتن معنی چہ؟ واز عین: ابن حاجب گفتہ کہ ایں ابدال ضعیف ست، وجاربردی امثلہ از کلام شعراء آوردہ، در عین:

ولضـــفادي جمـــه نقائـــق

ودر باء:

من الثـــعالي ووخز من أرانيها

ودر سین:

فروجك خامس وأبوك سادي

ودر ثاء:

قد مر يومان وهذا الثالي وأنت بالهجران لا تبالي

وایں اشعار ضعف را رفع نمیکند. ثعالي: از ثعالب جمع ثعلب.

وثعالي وسادي وثالي، وواوٗ از یاء والف وہمزہ، نحو: ھوٌّ، و میم از واوٗ در فم، واز لام تعریف در "لَيس من امبر امصيام في مسفَر"، واز نون در مانند عنبر وشنباء وصم بکم لزوما، ودر بنام وطامه الله على إلخير، واز باء در بنات مخر وما زلت راتما ومن كثم ونون از واوٗ ولام در صنعاني ولعنّ وتاء از یاء وواوٗ وسین و با وصاد، چوں: أتلج ....

ازسادس، ازثالث، عطف بر یاء، عطف بر واوٗ، موحدہ، عطف بر میم، عطف بر نون، مہملہ، در أولج بمعنی أدخل

والف: چوں: أوادم، وہمزہ نحو: جون وجونة کہ در اصل بہمزہ بود. ھو: صیغۂ مبالغہ از نھي، أصله: نھوي بر وزن فعول، وقیاس آں بود کہ واوٗ یاء می شد. فم: أصله: فوه، ہاء حذف شدہ واوٗ بمیم بدل گردید. در لیس إلخ: قول نبی ست ﷺ، وایں ابدال لغت بنی حمیر ست، وآنحضرت ﷺ نیز در خطاب باایشان فرمودہ، شاعرے از ینان گوید:

ذاكَ خَليلي وذو يعاتبني يَرمي ورائي بامْسَهمِ وَامْسَلْمَه

واز نون: ای جائیکہ نون ساکن قبل یائے موحدہ باشد دریک کلمہ، چوں: عنبر، یا در دو کلمہ نحو: سميع بصير، واگر نون متحرک باشد چوں: شنب بتحریک اوسط بمیم بدل نشود. (رضي) شنباء: بر وزن فعلاء از شنب بمعنی تیزی وخوش آبی دندان، گویند: امرأة شنباء.

لزوما: زیراکہ نون ساکن حرف ضعیف رخوہ است بغنہ طرف خیشوم دراز میشود، وباء شدیدۂ مجہورۂ شفوی، پس خروج از نون بحروف مخالف آں موجب ثقل ست، وادغام جہت التباس وبعد مخرج جائز، نہ پس بمیم کہ مشارک نون در غنہ وموافق باء در مخرج بود بدل کردند، ولفظے در عرب نیست کہ قبل بائے آں میم ساکن باشد؛ تاالتباس بداں لازم آید. (شرح الأصول)

بنام: از بنان بمعنی سرانگشت. وطامه الله: [خمیرہ کرد او راخدا بر نیکوئی.] از طامه ای طین او ساخت وخمیر کرد وپیدا نمود، وبعضے گویند: طانه وطامه دو لغت ست، در "ارتشاف" ست: کہ آنچہ مدعیان اصالت طانه گویند: کہ بطیم جائے بطين نیامدہ خطاست؛ زیراکہ یعقوب بطیم حکایت کردہ. واز باء: ای بدل میشود ہم. بنات مخر: از بنات بخر ای دختران بخار، وآں ابر تنک ست کہ قبل موسم گرما از بخار متولد میشود؛ لہٰذا بدختریت آں نامزد شد، ابن جنی گفتہ: اگر مخر بمعنی شگافتن گیرند بعید نباشد. (شرح الأصول، رضي) راتما: وراتبا ای ہمیشہ بودم مقیم. من كثم: از كثب ای قریب شد.

صنعاني: در نسبت بصنعاء، گویا اول صنعاوي گفتہ واوٗ را بنون بدل کردند، وبعضے گویند: ہمزہ را بنون بدل کردند، واول صحیح تر ست؛ زیراکہ میان ہمزہ ونون مقارنت نیست، ومبرد گوید: ہمزۂ فعلاء در اصل نون ست، پس نزدش بدل نیست. (رضي، شرح الأصول) لعنّ: در لعل حرف مشبہ بالفعل.

وطست وذعالت ولصت، وہاء از تاء وہمزہ نحو: هَرَقتُ وهَرَحتُ وهياكَ وهِنْ فَعَلْتَ فعلتُ ويا هناه، واز الف در مَهْ وأنه، ولام از نون وضاد در أصيلال وانطجع، وطاء ودال از تاء نحو: حُصْطُ وفُزد واجدمعُوا ودولج، وجيم از يائے مشدد در حالت وقف نحو: فقيمج، واز مخفف، نحو: حجتج وأمسَجت. ورواست ابدال صاد از سين كه قبل غين وخاء قاف وطاء بود، نحو: أصبغ وصلخ ومس صقر وصراط، وابدال زائے از سين وصاد كه قبل دال ند وساكن نحو:

(عطف بر تاء — از ارقت ای ریختم — از ارحت راحت دارم — در إن شرطیه — عطف بر لام — ای استفهامیه — بدل می شود ہاء — فوقانیه — مهمله — معجمه — در سلخ پوست کشید)

طست: أصله: طس بدليل طسوس، سين دوم بتاء بدل شد. ذعالت: در ذعالب بمعنى پارچه کہنه، ولصت در لص، صاد دوم بتاء بدل شد. از تاء: فوقانيه نحو: رحمه در وقف. هياك: از إياك، وهياك نستعين قراءت آمده.

يا هناه: بمعنى هن بنداء، أصله: هناو، واؤ متطرف ہمزه شد وہمزه ہاء گردید، ورضی گفته: نزد بصریان بدل از واؤست، ونزد ابو زید واخفش برائے سکته، ونزد بعضے اصلی، وهو ضعيف. أنه: ای انا ضمير متكلم. أصيلال: أصله: أصيلان، تصغير أصلان جمع أصيل وقت مابين عصر ومغرب، نحو: رغيف ورغفان. انطجع: أصله: اضطجع، وآں لغت ردی ست.

حصط: أصله: حصت، وفزد أصله: فزت از حوص بمعنى خياطت وفوز، واين قسم شاذ ست برائے تغير ضمير.

اجدمعوا: وآں شاذ ست در اجتمعوا. دولج: در تولج موضع دخول وحشيان. فقيمج: در فقيمي منسوب بفقيم پدر قبيله، ابو عمرو گفته: یکے را از بنی حنظله پرسیدم: از کدام گروه ہستی؟ گفت: فقيمج. (جار بردي) از مخفف: متصل يا منفصل، بیک حرف یا بدو، یا بسه حرف. حجتج: أصله: حجتي ای حج من، شاعر گوید:

لاَ هُمَّ إن كنت قبلت حجتج

خدایا! اگر قبول کردی حج مرا.

أمسجت: در أمسيت، وبعضے گويند: مر جيمش بدل از الف اسمی ست. قبل غين: بدانکه ایں حروف مجهوره مستعليه اند وسين مهموس متسفل؛ لہذا خروج ازاں بایں حروف ثقیل دانسته با صاد بدل کردند؛ زیراکه صاد در ہمیں وصفیر با سین ودر استعلاء بحروف مذکوره موافق ست، واگر سين متاخر ازين حروف افتد بدل نکنند، چوں: قسيت؛ زیراکه فرو آمدن چنان دشوار نیست که بالا رفتن. (رضي، شرح الأصول) صقر: در سقر نام طبقه دوزخ.

ابدال زائے: سين حرف مهموس ست ودال مجهور، وخروج بحرف منافی ثقیل ست خصوصا وقت سکون حرف اول، پس سين را بزاء بدل کردند؛ زیراکه در صفیر ومخرج مناسب سين ست ودر جهر موافق دال، وہمچنین صاد از حروف مطبقه مهموسه رخوه است ودال از منفتحه مجهوره شديده. (رضي، وركاز الأصول)

يزُدل وفزدي. وآمده است **حذف** یکے از دو حرف **تضعیف** مانند **أحست** و**مست** **بفتح** و**کسر میم**.
درفصدی — وآں حرف اول ست — درأحسست — درمسست

وتاء یا طاء در استطاع ویستَطِیْعُ، وتائے اول در یتَّسع ویتقي، وازینجا تق الله واستخذ در
بحذف تائے ثانی

استتخذ لزوما، و**بلعنبر** وعلماء وملماء در بني العنبر وعلى الماء ومِنَ الماء، واز **تغیرات سماعی**
بحذف لام - بحذف نون

حذف درید ودم وغد واسم وأخ وأب وحم وهن وفم وابن وأخت وبنت و**جزآنست**.
حذف لام کلمه أصله يدي أصله يدمو أصله سمو أصله أخو أصله أبو أصله حمو اگرهنو ازفوه ازبنو ازأخوة از بنوة

فصل

حروف زوائد ای حروفے که زیادتی ....
مبتداء

يزدل: در يسدل ثوبه میگذارد جامه خود را. **آمده است**: ازینجا بیان حذف است. **مانند أحست**: ای جائیکه ضمیر مرفوع متحرک پیوندد. **بفتح وکسر میم**: فتح در صورتیکه سین اول را بے نقل حرکت اندازند وکسره وقتیکه کسرۂ آں بما قبل برند، غرض اول دو حرف تضعیف ہرگاہ مکسور یا مضموم باشد وبعد متحرک افتد انداختنش بنقل حرکت وبلا نقل جائز، واگر مفتوح ست از نقل حرکت فائده نیست، واگر بعد ساکن ست، چوں: أحست نقل حرکت لازم گردد. **استطاع ویستطیع**: پس اگر تاء حذف کنند اسطاع یسطیع گویند، وہمیں اولی ست، واگر طاء اندازند استاع یستیع گویند. **یتسع ویتقي**: أصلهما: یوتسع ویوتقي بود، واؤرا بتاء بدل نموده بتاء ادغام کردند، وچوں یک تاء اندازند یتسع ویتقي بفتح تا خوانند.

تق الله: امر زیراکه در یتقي بعد حرف مضارع متحرک بود، پس ہمزه نیاورند ویاء بجزم افتاد. **استخذ در استتخذ**: که استفعال است ماخوذ از اتخذ یتخذ، وبعضے گویند: اصل استخذ اتخذ بتشدید تاء از افتعال بود، اول از تائے مشدد بسین بدل شد، چنانکه سین بدل میشود بتاء در شرار النات بجائے شرار الناس. (شرح الأصول) **بلعنبر**: [بحذف نون برائے تخفیف، پس یاء باجتماع ساکنین افتاد.] حذف دریں مثال برائے تخفیف وکثرت استعمال است، وچوں لام ونون متقارب ہستند وادغام جہت سکون ثانی متعذر شد حذف کردند، سیبویه گفته: ایں حذف جائیکه لام ظاہر شود قیاس است، نه جائیکه لام ظاہر نه شود، چوں: بني النجار. (شرح الأصول، رضي) **جزآنست**: چوں: ناس در أناس، ولا أبال ولا أدره ولا أدري مضارع منفی، ولم یك در یکن، ولو تر درلو تری. (منه) **حروف زوائد**: مراد آنست که زیادت ہمیشه بدین حروف شود، نه آنکه ایں حروف ہمیشه زائد باشد، وگاہے ترکیب کلمه محض ازیں حروف گردد نحو: سال، ونیز زیادت آں بیکار نیست، بلکه برائے معنی، چوں: انصر وأذهبت، والف ضارب ویائے تصغیر، وگاہے برائے عوض میم اللهم، وبرائے تفخیم معنی چوں: میم زرقم، وگاہے برائے غرض مد مثل الف عماد، وگاہے برائے امکان تلفظ ہمچو ہمزۂ وصل. (نظامي، جار بردي)

برائے **غیر الحاق** و**تضعیف** جز آں نیاید **هویت السمان** ست، دلیل زیادتی حرف **اشتقاق ست** کہ **دلیل اصالت** نیز بود، ای فرع بودن لفظے مر لفظے را، وعلامتش موافقت ہر دو ست **در مادہ** و معنی، و**عدم نظیر** کہ ہم **دلیل اصالت ست** ای خروج کلمہ از **اوزان عرب بر تقدیر اصالت** حرف **یا زیادت**، وغلبۂ زیادتش **در محلش**، و**ترجیح یکے** بر دیگر.

(بین السطور: سہ است – یکے – خبر – علامت اشتقاق – ای اصل وفرع – تفسیر اشتقاق)

غیر الحاق: تضعیفی؛ زیرا کہ زیادت برائے الحاق تضعیفی گاہے ازیں حروف بود وگاہے از غیر آں، نحو: شملل وجلبب، وزیادت الحاق غیر تضعیفی بزیادت حروف نباشد. **وتضعیف:** ای تضعیفے کہ برائے غیر الحاق ست؛ چہ آں گاہے ازیں حروف باشد چوں: علم، وگاہے از غیر آں نحو: جرب. (جار بردي)

هويت السمان: [دوست داشتم زنان فربہ را.] حکایتست کہ مبرد مازنی را از حروف زیادت پرسید، گفت:

هـــويت السـمان فشيـــبنی وقد كنت قدما هويت السمان

مبرد گفت: کہ من حرف زیادت رامی پرسم وتو شعر میخوانی، گفت: دو بار جوابت دادم. (نظامي)

اشتقاق ست: وآں سہ قسمست، یکے: تناسب در حروف وترتیب، چوں: ضرب از ضرب، وآنرا صغیر گویند، دوم: تناسب حروف غیر ترتیب، چوں: جبذ از جذب، وآنرا کبیر نامند، سوم: تناسب باعتبار مخرج نہ در لفظ، مثل: نعق از نهق، وآنرا اکبر خوانند. **کہ دلیل اصالت:** ای اصالت وزیادت ہر دو از اشتقاق شناختہ مے شود.

در مادہ: ای در حروف اصلی ومعنی، پس اگر در اصل حرفے از آن یافتہ شود نہ در فرع حکم کنند کہ در اصل زائد ست، چوں: نون ویائے بلهنية مصدر کہ در أبلہ نیست، وہمچنیں اگر در فرع حرفے باشد نہ در اصل گویند: آں حرف در فرع زائد ست، چوں: میم وواؤ مضروب کہ در ضرب نیست. (شرح الأصول)

عدم نظیر: ای دوم دلیل زیادت حرف عدم النظير ست. **دلیل اصالت ست:** چنانکہ دلیل زیادت ست.

اوزان عرب: ای اوزان مستعمل نہ شاذ. **بر تقدیر اصالت:** پس اگر در لفظے از حکم بزیادت حرفے خروج از اوزان عرب لازم آید حکم باصلی بودن آں حرف کنند، واگر از حکم باصالت خروج لازم آید زائدش قرار دہند.

یا زیادت: چوں: ملوط بالکسر وفتح واؤ وتشدید طاء، اگر میمش را زائد وواؤ را اصلی گویند خروج لازم آید؛ زیرا کہ مفعل در اوزان نیست، واگر بالعکس گویند خارج نشود؛ چہ فعول موجود ست نحو: عسود. **در محلش:** ای چوں حرف در محلے واقع شود کہ زیادتش دراں محل غالب ست مر زائدش قرار دہند اگر مانعے نبود، چوں: میم مدین بہ یائے آں؛ زیرا کہ میم بیشتر در اول زائد شود، وایں دلیل سوم است. **وترجیح یکے:** حاصل آنکہ: اگر دو دلیل معارض شوند یکے حکم بزیادت حرف کند دوم باصالت، پس اگر مرجحے بایکے یافتہ شود ترجیحش دہند، وإلا ہر دو جائز بود.

اما اشتقاق **قوی ترین** دلائل ست؛ ولہٰذا **بِلَغْنَ** **فِعلَن** (بر وزن) بود از بلغ، و**ترنموت** **تفعلوت** (بر وزن) از ترنم، و**سنبتة** **فعلتة** از سنب **با عدم نظیر** (در کلام عرب) (بمعنی پارہ از زرکار) ہر سہ، و**میم مراجل** اصلیست از جہت **ممرجل** با غلبۂ (ای برائے قوت اشتقاق) زیادتش در اول. ودر کلمۂ کہ محتمل **دو اشتقاق** (اشتقاق) ست اگر ہر دو **جلی باشند** **ہر دو وجہ** ست **أرطی** ہم **فعلی** بود وہم **أفعل**؛ لوجود **بعیر آرط**، **واگر نہ** ترجیح یکے، چوں (کہ واضح باشد): ملك، أصله: **ملأك**، نزدیک ابو عبیدہ مفعل بود از **لاكَ** بمعنی أرسل، ....

قوی ترین الخ: ومقدم بر دو دلیل دیگر، پس ہیچ یکے با او معارضہ نتواند کرد و با وجود اشتقاق دلیل دیگر معتبر نشود.

بلغن: بکسر باء وفتح لام وسکون غین بمعنی بلاعنت. **فعلن**: اگرچہ فعلن یافتہ نشد، وفعلل بسیار ست چوں: قمطر.

ترنموت: بمعنی ترنم کمان وقت کشیدن. **تفعلوت**: نہ فعللول با وجود کثرت آں، چوں: عضرفوط. **سنبتة**: بفتح سین وسکون نون وفتح موحدہ وفوقانیہ. **فعلتة**: نہ فعللة با وصف کثرت آں، مثل: بعثرة. **با عدم نظیر**: پس چوں اشتقاق دلیل قویست با قتضائے آں حکم کروند. **میم مراجل**: بمعنی جامہائے منقوش اصلی ست، ووزنش فعالل، نہ مفاعل.

ممرجل: می گویند: ثوب ممرجل ای منقوش، اگر میم دوم را زائد گویند وزنش ممفعل باشد وآں در کلام عرب یافتہ نشدہ.

دو اشتقاق: یا زیادہ ازاں بدیں طور کہ آں کلمہ را دو فرع یا دو اصل با یک فرع ویک اصل مختلف در مادہ باشد.

جلی باشند: یعنی محقق کہ عبارت ست از توافق در معنی مشترک. **ہر دو وجہ الخ**: دراں کلمہ بلا ترجیح یکے. **أرطی**: نام درختے کہ شتر آنرا میخورد. **فعلی**: باصالت ہمزہ وزیادت الف آخر. **أفعل**: بزیادت ہمزہ واصالت الف کہ بدل از یاء ست.

بعیر آرط: ای شتر خورندۂ أرطی، پس استعمال اول مقتضی آنست کہ ہمزہ اصلی باشد والف زائد برائے الحاق بجعفر؛ زیرا کہ آرط بر وزن فاعل ست ہمزہ اش فاء کلمہ افتاد، واستعمال دوم می خواہد کہ ہمزۂ زائد بود والف اخیر مبدل از یاء؛ زیرا کہ اصل راط راطي بود، یاء بقاعدہ قاض افتاد آں لام کلمہ واقع شدہ. (شرح الأصول، جاربردي) **واگر نہ**: ای اگر ہر دو اشتقاق واضح نباشد. **ملأك**: اتفاقا بدلیل ملائك وملائكة، ہمزہ را بعد نقل حرکتش بما قبل برائے تخفیف انداختند.

لاك: ومَلْأَكٌ ومَلْأَكَةٌ بمعنی رسالت مؤید آنست، پس میم زائد باشد، وگویند: ایں اشتقاق بعید ست؛ چہ اگر لاك بمعنی أرسل باشد معنی ملك مرسل بکسر سین خواہد بود حالانکہ رسول ست. وجواب دادہ اند کہ مصدر میمی بمعنی مفعول ست، جاربردی گفتہ: اگر لاك بمعنی أرسل ثابت شود ایں مذہب حق ست؛ زیرا کہ دراں نہ قلب لازم می آید ونہ بنائے نادر کہ در کلام عرب نباشد. (شرح الأصول، جاربردي)

ونزدیک بعضے مفعل از ألوكة بمعنی رسالت، ونزد ابن کیسان فَعْأَل از ملك، وبر تقدیر فقد اشتقاق دلیل زیادت حرف خروج کلمه یا اختش از اوزان بود بر اصالت، کنون کُنتال ونون قِنفخر وخنفساء، واگر بر زیادت ہم خروج لازم آید نیز زائد ست، کنون نرجس، مگر آنکه زیادتش دراں محل نیاید، کمیم مرزنجوش، واگر بر ہیچ تقدیر خروج نبود زیادت غلبه است. غالب....

(وآں کسائیست — بالفتح وفتح همزه — بحرکات ثلاثه در میم — متعلق مبتداء — مبتداء — خبر — خروج — جسیم — جانورے سیاه — از زیادت کلمه یا اخت آں)

ألوكة: وألوك بر وزن ومعنی رسول مؤید آنست، وبریں ہم میم زائد بود، اصل ملك مالك قلب مکانی نموده ہمزه را بجائے لام آوردند، وبالعکس، وآں بسیار آید، ودر ملک معنی رسالت ہم ست، پس مناسبت معنوی شد. **ملك:** از ملك؛ زیراکه ملك مالک اموریست که خدائے تعالی بدو تفویض نمود، پس میم او اصلی ست وہمزه زائد، ودریں مذہب ضعف لفظی ست؛ زیراکه فعأل بنائے نادرست وہم بعد معنوی؛ زیراکه مناسبت آں بالوکت قوی تراست. (شرح الأصول، جار بردي، نظامي)

دلیل زیادت حرف: عدم نظیر باشد، وآں سه قسم، یکے: خروج کلمه، دوم: اخت آں بر تقدیر اصالت، سوم: خروج کلمه بر تقدیر اصالت وزیادت ست. **اختش:** که موافق آں در حرف ومعنی ست. **بر اصالت:** ای اگر حرف راا صلی گویند لازم آید که آں کلمه با اختش از وزن بیرون رود. **کنون کنتال:** بالضم بمعنی کوتاه بر وزن فنعال بضم فا وفتح عین، واگر نون راا صلی گویند وزنش فعلالٌ باشد، وآں یافته نشد، پس کلمه از وزن بیرون باشد. (شرح الأصول) **نون قنفخر:** بکسر قاف وفتح فاء بر وزن جردحل، وخنفساء بضم خائے معجمه وفاء بر وزن قرفصاء، نون ہر دو زائد قرار داده بر وزن فعلل وفعنلاء گفتند، واگرچه از اصلی گفتنش ایں دو کلمه از اوزان بیرون نمیروند، لیکن از حکم اصالت درینجا لازم آید که در اخوات شان أعني قنفخر بالضم وخنفساء بالفتح فاء نیز اصلی بود، وآں از اوزان بیرونست؛ چه فعلل بالضم وفتح لام اول یافته نشد.

نیز زائد: زیراکه حرف زائد چوں در زیادت واصالت دائر بود بزیادتش حکم کنند؛ چراکه مزید جهت کثرت غیر مضبوط ہستند.

کنون نرجس: اگر آنرا اصلی گویند وزنش فعلل بکسر لام اول باشد، واگر زائد قرار دہند بر وزن تفعل بود، وہر دو یافته نشد.

محل نیاید: پس لا جرم حکم باصالت آں کنند اگرچه بہر دو تقدیر خروج لازم آید. **کمیم مرزنجوش:** بفتح میم وزائے معجمه بعد مہمله وضم جیم معرب مرزنگوش نام گیاہے خوشبو، میمش راا صلی گویند یا زائد خروج از اوزان لازم ست؛ چه فعلنلول ومفعنلول ہر دو نیامده؛ لیکن زیادت میم در اول قبل چار حرف اصلی سوائے شبه فعل بعید ست، پس لاجرم باصالتش حکم دہند.

غلبه است: ای غلبه زیادت حرف در موضعے که واقعست.

غالب: چوں ادراک غلبۂ زیادت بر دریافت مواقع زیادت موقوف بود دراں شروع کرد.

ست زیادتی حرف تضعیف با سہ حرف اصلی، چوں: کرَّم و **قردد** و **عصبصب** و **مرمریس**، و **تکریر فاء** تنہا روا نبود، وزلزل و **قوقیت رباعی ست نہ از باب تکریر**، وہمزہ و میم **در اول** باسہ **حرف اصلی فقط**. ومطرد ست میم در اسم فاعل ومفعول وظرف ومصدر وآلہ اگرچہ **با زیادہ از سہ** بود، ویاء **باسہ حرف ویا زیادہ** مگر **در اول رباعی غیر مضارع**، ....

(وزیادہ ازاں) (از زلزل بمعنی تحریک)

حرف تضعیف: [یکے یا دو برائے الحاق وغیر آں.] وآں دوم ست از دو حرف؛ زیرا کہ تکرار بدو حادث میشود، وہم زیادت مرتبۂ ثانی ست از اصالت، وسیبویہ گفتہ کہ یکے بدون تعین زائد ست؛ چہ تکرار از ہر واحد میتواند شد، ونزد خلیل اول متعین ست؛ زیرا کہ در کرم حکم بزیادت اول برائے سکون بہتر ست، پس ہمچنین در غیر آں. (شرح الأصول)

سہ حرف اصلی: مثل تکریر عین برائے غیر الحاق. **قردد**: زمین بلند، مثال تکرار لام برائے الحاق: جعفر، ودران ہم مثل: کرم یک حرف مکرر ست. (رکاز الأصول) **عصبصب**: بمعنی شدید از عصب، وزنش فعلعل بتکرار عین ولام برائے الحاق بسفرجل. **مرمریس**: بمعنی سخت از مراسة ست، وزنش فعفعیل بتکرار فاء وعین برائے الحاق بخندریس.

تکریر فاء: بدون تکریر عین ولام. **روا نبود**: پس جائز نیست مثل: ضضرب؛ زیرا کہ مستلزم ادغام ست، وآں جہت لزوم ابتداء بسکون متعذر، واگر ہمزۂ وصل آرند التباس لازم آید، واگر ادغام نکنند ثقیل ماند؛ لہٰذا باب دون قلیل ست، واجتماع متجانسین در ننصر از قبیل تکریر فاء نیست؛ چہ وزنش نفعل ست نہ ففعل، واگر بعد عین تکریرش کنند تکرار حرف بفصل حرف اصلی غیر مکرر لازم آید، وآں ثابت نشدہ، پس آنچہ در "شرح الأصول "است کہ ایں ثقل وقتے لازم آید کہ تکرار بدون فصل شود باآنکہ ہمچو ثقل در ننصر موجود است فقط ساقط شد. (جار بردي، رکاز الأصول)

قوقیت: از قوقاۃ بمعنی آواز کردن مرغ. **رباعی ست**: نزد بصریان بر وزن فعلل وفعللت. **نہ از باب تکریر**: چنانکہ کوفیاں گویند؛ زیرا کہ اگر در زلزل فاء وعین را ودر قوقیت ہر دو حرف علت را مکرر وزائد گویند کلمہ بر دو حرف باقی ماند، واگر یک حرف را مکرر وزائد قرار دہند تحکم لازم آید. (شرح الأصول) **در اول**: چوں: أفکل بر وزن أفعل، وفعلل ہم گفتہ اند چوں: ماسل نام موضعے، بخلاف بئبل کہ ہمزہ اش در وسط ست واصلی ست. **حرف اصلی**: واگر حرف زائد باشد مضائقہ نیست، نحو: أخصیل بر وزن أفعیل. **فقط**: کم ازاں نہ زیادہ، پس ہمزۂ إبل وإصطبل اصلی باشد. **با زیادہ از سہ**: نحو: مدحرج ومتدحرج ومخرج ومضروب ومنصر وجز آں. **یا باسہ حرف**: [اصلی چوں: یرمع ویلمع.] ای وغالب است زیادت یائے تحتانیہ.

یا زیادہ: از سہ، چوں: سلحفیة بمعنی جانورے. **اول رباعی**: اصلی کہ آنجا زائد نشود، پس یستعور فعللول ست، چوں: عضرفوط یفعلول. **غیر مضارع**: کہ آنجا ناچار اصلی نیز زائد بود، نحو: یدحرج.

والف وواؤ باسہ حرف یازیادہ مگر اول. ونون اگر ثالث ست وساکن یاآخر کلمہ بعد الف، ومطرد ست در مضارع وبعضے ابواب. وتاء مطرد ست در تفعیل وبعضے ابواب مانند رغبوت. وسین در باب استفعال، اما لام کم آید، وہاء کمتر بل نیاید بقول بعضے نحو: زیدل وعبدل وأهراق. چوں غالب متعدد بود ہمہ زائدہ اند اگر ممکن ست نحو: إهجيري، وإلا حرفے کہ مستلزم خروج نبود چوں میم مدین، نہ یائش، وطائے قطوطی نہ الفش، لوجود مفعل وفعوعل، نہ فعیل وفعولی، ...

(اصلی چوں حمار وجدول — زیادت نون — چوں نضرب — عطف بر نون — عطف بر تاء — از لام — در زید — در عبد — غالب الزیادۃ — از اوزان عرب — تا بر وزن فعیل بود — ثانی)

یا زیادہ: نحو: سروح بالکسر وحائے مہملہ ناقۂ طویلہ، وکنهور بروزن سفرجل سحاب متراکم.

مگر اول: یعنی الف وواؤ در اول زائد نشود، پس درورنتل بمعنی داهیه ملحق بسفرجل بروزن فعنلل است، والف در اول نیاید.

ونون إلخ: یعنی زیادت نون آنگاہ غالب ست کہ در رتبۂ ثالث ساکن افتد، چوں: عرند بضمتین، یا آخر کلمہ بعد الف نحو: عمران، واگر ثالث متحرک باشد اصلی ست نحو: برناساء، کذا قیل. بعضے ابواب: ثلاثی مزید نحو: انفطر واحرنجم.

بعضے ابواب: مثل: تفعل وتفاعل وافتعال واستفعال وتفعلل وجز آں. رغبوت: مصدر، وہمچنین تجوال.

وسین: در باب استفعال مطرد ست، وزیادتش در اسطاع یسطیع کہ اصلش نزد سیبویہ أطاع يطيع است شاذ بود، وزمخشری سین کسکہ راکہ در حالت وقف بعد کاف خطاب مؤنث مے افزایند نحو: أكرمتُكِسْ زائد شمردہ، وابن حاجب قول او رد کردہ؛ زیراکہ دریں ہنگام شین کشکشہ ہم کہ برائے فائدۂ مذکور می آرند زائد شمردن خواہد افتاد حال آنکہ شین از حرف زیادت نیست.

اما لام: کم آید در اول ووسط زیادہ نشود جز در آخر بعضے الفاظ یافتہ نہ شد، بعضے نفی زیادت آں کردہ اند.

بل نیاید: زیادہ گفتن یعنی کلمہ بر تقدیر زیادتی ہمہ از سہ حرف اصلی کمتر نمایند. بعضے: یعنی مبرد؛ ولہذا آنرا از حروف زیادت نشمردہ. أهراق: أصله: أراق، ہمزہ را بہاء بدل کردند، وچوں گمان میشد کہ ہاء فاء کلمہ است آنرا ساکن کردہ ہمزۂ وصل آوردند، وهراق ہم آید، ومبرد را میرسد کہ گوید: الف دراں زیادہ است؛ چہ هرق ہم می آید.

غالب متعدد: یعنی اگر در کلمہ دو حرف یا زیادہ یافتہ شود کہ زیادت آں دراں موضع غالب ست.

إهجيري: بکسر ہمزہ وجیم بمعنی داب وشان، پس ہمزہ ویاء والف دراں زیادہ است بجہت غلبۂ زیادت اینہا بقائے کلمہ بر سہ حرف اصلی وزنش افعیلی ست. وإلا: ای اگر زیادتی ہمہ ممکن نبود؛ زیراکہ بر دو حرف اصلی میماند.

میم مدین: کہ زائد ست وزنش مفعل. قطوطی: نام موضعیکہ طائش زائد ست وزنش فعول.

نہ الفش: تا بروزن فعولی باشد. مفعل: ناظر ست بمدین، وفعوعل بقطوطی. وفعوعل: در کلام عرب چوں: عثوثل.

واگر ہر دو موجب خروج اند پس حرفے کہ زیادتش زیادہ بود از دیگر، چوں: واؤ کوالل نہ ہمزہ اش اگر چہ فوعلل وفعالل ہر دو نایابند، واگر ہیچ کدام باعث خروج نشود ودر کلمہ فک ادغام بود با شبہۂ اشتقاق بر شقے ترجیح دہند یکے را بفک ادغام، وبعضے بشبہہ، پس یأجج یافعلل بود بزیادتی جیم برائے الحاق، یا یفعل؛ لوجود أجّ، واگر شبہ بر ہر دو شق ست ترجیح بفک ادغام ست، ....

زائد قرار دادہ شود — نام مقام

موجب خروج: یعنی ہر کہ رازائد گویند کلمہ از اوزان عرب بیرون رود. کوالل: بمعنی کوتاہ بروزن فواعل ملحق بسفرجل.
ہر دو نایابند: لیکن زیادت واؤ در وسط کلمہ بیشتر ست از زیادت ہمزہ دراں؛ لہٰذا واؤ رازائد گیرند نہ ہمزہ را. بدانکہ خروج از اوزان با شبہۂ اشتقاق کہ معنی آں عنقریب میدانی معارض شود بایں طور کہ اگر در لفظے بزیادت حرفے حکم کنند خروجش از اوزان عرب لازم نیاید، لیکن شبہۂ اشتقاق مفقود گردد.
واگر بزیادت حرفے دیگر حکم کنند خروج لازم شود کہ فقدان شبہۂ اشتقاق دریں صورت ہر دو وجہ رواست ہر کرا خواہند اختیار کنند، چوں: مسیك بفتح میم ویاء اگر میمش رازائد گویند وزنش مفعل باشد وآں موجود ست ومادۂ آں سیك بود وآں یافتہ نشد، پس شبہۂ اشتقاق مفقود گردد، واگر یاء رازائد قرار دہند وزنش فعیل باشد وآں ز اوزان عرب نیست، لیکن مادہ اش مسك بود وآں ثابت است، پس شبہۂ اشتقاق باقی ماند، بالجملۃ رواست کہ وزنش مفعل گویند یا فعیل. (شرح الأصول)
با شبہۂ اشتقاق: [ای بر شق واحد یعنی بر تقدیر زیادتی کہ مخالف فک ادغام ست، یعنی فک ادغام زیادتی آنرا مقتضی نباشد. (منہ)] یعنی در کلمہ ہم ادغام باشد وہم شبہۂ اشتقاق، وآں عبارتست از یافتہ شدن لفظے از مادۂ لفظ دیگر بدون مناسبت معنوی میان ہر دو. (رکاز الأصول وغیرہ) بفک ادغام: ای بدلیل جوازآں، یعنی جواز فک ادغام مقتضی بزیادت حرفے کہ باشد ہمانرا زائد گویند اگر چہ شبہۂ اشتقاق از دست رود؛ زیرا کہ اشتقاق یقینی نیست، پس چرا ثقل فک ادغام در حرف متجانس اصلی بر خود لازم گیرند.
بشبہہ: یعنی شبہ اشتقاق از دست ندہند، وباقی ماندن آں مقتضی زیادت حرفیکہ باشد ہمانرا زائد گویند اگر چہ فک ادغام لازم آید؛ تا حتی الامکان لفظ موضوع مستعمل از دست نرود. یافعلل: اگر بفک ادغام ترجیح دہند.
برائے الحاق: بجعفر پس فک ادغام صحیح باشد؛ زیرا کہ در ملحقات ادغام نشود اگر چہ مادہ اش یاج خواہد بود وآں موجود نیست.
لوجود أج: بمعنی روشن شد، یعنی یاء رازائد وجیم رااصلی گویند؛ چہ شبہۂ اشتقاق آں موجود ست، وفک ادغام رابر شاذ محمول کنند، اگر جیم زائد گفتہ شود بنائے مہمل کہ یاج باشد لازم می آید.
بر ہر دو شق: یعنی از دو حرف ہر کرا خواہند زائد گویند شبہۂ اشتقاق از دست نرود. ترجیح بفک: پس حرفے راکہ جواز فک ادغام مقتضی باشد زائد گویند؛ زیرا کہ ترجیح شق دوم نیست وشبہ در ہر دو صورت باقیست.

چوں: مہدد؛ **لوجود مہد** وھد، **واگر بفک نبود ترجیح بشبہ بود، ونزد بعضے بوزن اغلب،** پس **موظب** (نام زنے) **مفعل باشد**؛ لوجود وظب، نہ مظب ورمان فعلان (انار) **بود**، لوجود رم، **ونزد بعضے** فعال کہ ایں وزن در بابش اغلب ست، واگر شبہ بہر دو تقدیر ست ترجیح دہند بوزن اغلب، **وبعضے باقیس**، پس حَوْمَان نہ فوعال از حَمْن ست بل فعلان (بزیادت حرف تضعیف) از حوم کہ اغلب ست، ومَوْرَقٌ مَفْعَلٌ (وزن فعلان از فوعال) (بفتح نام شخصے) بود، نہ فوعلٌ کہ اگرچہ دران اقیس ست اما مغلوب ست، ....

لوجود مہد: [یعنی گہوارہ وزمین وجزآں.] یعنی مہدد را در ہر دو صورت مادۂ اشتقاق موجود ست برابر ست؛ کہ از مہد گیرند ودال دوم را زائد برائے الحاق گویند؛ تا وزن فعلل بود، یا از ھد گویند، ومیم را زائد قرار دادہ بر وزن مفعل خوانند، لیکن حکم بزیادت دال لازم ست؛ تا فک ادغام شاذ نبود. **اگر بفک**: ای اگر ہر یک شبہۂ اشتقاق باشد وفک ادغام نبود.

ترجیح بشبہ: زیراکہ مرجح دیگر نیست. **نزد بعضے**: حاصل آنکہ: اگر در لفظے بر تقدیر زیادت حرفے شبہۂ اشتقاق میشود لیکن وزن مقلوب لازم می آید، وبر تقدیر زیادت حرف دیگر بر وزن اغلب میماند لیکن شبہۂ اشتقاق از دست میرود دریں صورت نزد بعضے ترجیح بوزن اغلب ست، ونزد جمہور بشبہۂ اشتقاق؛ زیراکہ رد کلمہ بطرف ترکیب موضوع مستعمل اگرچہ وزن مغلوب باشد ازان بہتر ست کہ بترکیب مہمل رد نمایند ووزن اغلب حاصل کنند. **موظب**: نام موضعے کہ دران فک ادغام نیست وشبہۂ اشتقاق موجود. **مفعل**: بزیادت میم واصالت واؤ. **وظب**: بمعنی دام، پس وزنش فوعل باصالت میم وزیادت واؤ نبود.

لوجود رم: بمعنی أصلح یا أکل ورمن موجود نیست؛ تاوزنش فعال گویند. **نزد بعضے**: ای نزد مرجحان بوزن اغلب.

در بابش: ای اسمائے اشجار واثمار. **اغلب ست**: چوں: تفاح سیب، وکراث گندنا وجزآں. **شبہ**: یعنی بر تقدیر وزن اغلب وغیرآں.

ترجیح دہند: اگرچہ وزن اقیس معارض شود، پس حرفے راکہ وزن اغلب مقتضی زیادت باشد زائد گویند.

بعضے باقیس: یعنی اگر لفظ بر یک تقدیر بر وزن اغلب میشود وبر تقدیر دوم بر وزن اقیس ترجیح دہند. (منہ)

حومان: بالفتح نبات بر وزن فوعال بزیادت واؤ مشتق از حمن بمعنی کنہ، ہندی: چچڑی نیست؛ زیراکہ آں وزن مغلوب ست، بلکہ بر وزن فعلان بزیادت الف مشتق از حوم بمعنی گرد گردیدنست، واینجا وزن اقیس معارض نیست.

فوعل: باصالت میم وزیادت واؤ از مرق. **کہ اگرچہ**: کاف برائے علت وبیان ہر دو میتواند شد، یعنی وزن فوعل در امثال مورق کہ اولش میم مفتوح وثانی واؤ ساکن وثالث حرف مفتوح باشد بقیاس نزدیکتر ست بہ نسبت مفعل بفتح عین؛ زیراکہ مفعل از مثال واوی صحیح اللام بکسر عین مے آید چوں: موعد وموجل وموضع، كذا في "شرح الأصول". (منہ)

اما مغلوب ست: ومفعل غالب؛ لہٰذا بر غالب حکم کردہ شد کسے کہ ترجیح باقیس بیند وزنش فوعل گوید.

واگر اغلبیت نبود ہر دو برابرند، چوں: أُرْجُوان افعلان ست یا فُعْلوَان، واگر شبہہ اصلا نبود پس (ای بہر دو تقدیر) باغلبیت، واگر نباشد ہر دو برابرند. (ای اغلبیت ہم نباشد)

فصل

تمرین ای علمے کہ ازان جواب کیف تبني من کذا مثل کذا؟ آسان شود، یعنی اگر بنا کنی مثلا از دعا مانند صحائف، ودراں (ای در مصنوع) آنچہ قیاس (از ابدال وغیرہ) خواہد بعمل آری، چگونہ آید جوابش (فرع) دعایا بود. . . . .

اگر اغلبیت: یکے از دو وزن را وشبہ اشتقاق بہر دو تقدیر بود. **ہر دو برابرند:** ای ہر دو وزن برابرند در صحت واعتبار، یا ہر دو حرف برابر اند ہر کدام را کہ خواہند زائد قرار دہند. (منہ) **أرجوان:** بضم ہمزہ وجیم رنگ سرخ معرب ارغوان.

افعلانست: بر تقدیر زیادت ہمزہ واصالت واؤ چوں: أفعوان از ترکیب رجأ یرجو، یا فعلوان بر تقدیر اصالت ہمزہ وزیادت واؤ، مثل: عنفوان از ترکیب أرج بمعنی خوشبو، وہیچ یک ازیں دو وزن بر دیگرے غالب نیست. (شرح الأصول)

پس باغلبیت: یعنی بر تقدیر زیادت حرفیکہ وزن غالب حاصل آید ہمان را زائد گویند نحو: إمعة بمعنی سست رائے بر وزن فعلة باصالت ہمزہ وزیادت حرف تضعیف، نہ إفعلة بزیادت ہمزہ؛ زیرا کہ وزن فعلة بسیار ست چوں: دنبة وقنبة، وإفعلة کمتر مثل: إنملة، وإمع وممع ہر دو مفقود ست. **ہر دو برابرند:** چوں: اسطوانة کہ بر وزن أفعوالة بود یا فعلوانة ہر دو نادر ست، وسطن وأسط معدوم، وفیہ شيء. **تمرین:** در لغت خو گرفتن، ووضع آں برائے امتحان متکلم است.

کیف تبني إلخ: [چہ گونہ می سازی یا ساختہ میشود از چنین لفظ مثل چنین؟] معنی آں نزد جمہور آنست کہ اگر تغیر دہی لفظ اول را، وتصرف کنی دراں بابقائے مادۂ اصلی، وگردانی آنرا بر صورت لفظ ثانی در حرکات وسکنات وترتب اصلی وزائد، وبعمل آری در مصنوع آنچہ مقتضائے قیاس بود از تعلیل وادغام وحذف وقلب وجز آں بر چہ صورت شود؟ وناگزیر ست از تخالف صیغہ ہر دو مادۂ آں نگویند: از ضرب مثل: خرج یا یضرب بساز. وہم از رباعی ثلاثی نہ سازند، ہاں بنائے مثال مجرد از مزید مضائقہ ندارد، پس اگر حروف مبني منہ از مبني علیہ زیادہ بود زوائد را اندازند، واز مستغفر مانند کتف غفر سازند، وجرمی گفتہ: بنائے آنچہ در کلام عرب نبود روانیست اگرچہ مثل آں موجود باشد؛ زیرا کہ اختراع لفظی خواہد بود، نگویند: کہ از ضرب مثل: دحرج بساز، جوابش دادہ کہ ایں محض امتحانست نہ برائے استعمال لفظ مبنی. **مانند صحائف:** کہ ازاں صورتے صحائف ساختہ شدہ.

دعایا: أصلہ: دعایو، جمع دعیة، أصلہ: دعیوة، پس یاء کہ در جمع بعد الف ست ودر مفرد مدہ زائدہ بود ہمزہ گشت، وواؤ یاء گردید دعائی شد، پس ہمزہ را بیاء بدل کردند وفتحہ دادند، ویاء را بالف دعایا شد بقاعدۂ خطایا. (منہ)

پس دعا مبني منه ست، وصحائف مبني عليه ودعايا مبني، وابو علي گوید: بیگفنی وبیفزائی در مبني آنچه در مبني عليه افتاده وافزوده بود قیاساً، ونزد بعضے شرط قیاس نبود، چوں بنا کنی از ضرب مثل: محوي نزد جمهور مضرّبيّ شود، ونزد ابو علي وبعضے مُضَرِيٌّ، واز دعا مثل اسمٍ وغدٍ دِعُوٌ ودَعَوٌ، ونزد بعضے اِدْع ودَعٌ، وبنائے عَنْسَلٌ وقنفخر از عَمِلَ، وقال: عَنْمَل وقَنُوْلٌ وعِنْمَلٌّ وقِنْوَلٌّ آید بلاادغام نون؛ تاالتباس بفَعَّلٌ و فِعَلٌّ نیاید.

(در اصطلاح؛ از عمل مثل عنسل؛ بفتح دال؛ بفتح فاء وتشدید عین)

آنچه در مبني عليه: یعنی آنچه در مبنی علیه بقاعده وقیاس افتاده بود از مبنی هم افگنند اگر چه قاعدۂ حذف دراں نبود، خلافا للجمهور. **شرط قیاس**: یعنی میگویند: که آنچه در مبنی علیه بقیاس یا بغیر قیاس حذف شده است در مبنی هم اندازند، ونزد جمهور حذف در مبنی وقتیست که در مبنی قاعدۂ حذف یابند، پس در حذف اختلاف شد، واتفاق برینست که زیاده کنند وقلب سازند در مبنی برابر زیادت وقلب مبنی علیه، واجماع ست بر حذف زوائد مبنی علیه در مبنی وقتے که گنجائش آں ندارد، وبر عدم ابدال وادغام در مبنی وقتیکه علت ابدال وادغام که در مبنی بود مفقود باشد. (رکاز الأصول)

محوي: بضم میم وفتح حاء وکسر واؤ ویائے مشدد منسوب بمعنی اسم فاعل از تفعیل که یائے اخیر ویکے از دو یائے مشددش افتاده یائے دوم واؤ شد، چنانکه در نسبت گذشت. **مضربي**: بضم میم وفتح ضاد وکسر رائے مشدده وبائے موحده قبل یائے مشدده، پس هیچ حذف نکنند؛ چه قاعدۂ حذف که در محوي بود اینجا یافته نشد.

مضري: بضم میم وفتح ضاد وکسر راء قبل یائے مشدده بروزن محوي بحذف لام کلمه ویک عین، چنانکه در مبنی علیه قیاسی بود اگرچه در مبنی قاعدۂ حذف یافته نشده. **دعو ودعو**: اول: مثل: اسم ست:، وثاني، مثل: غد؛ چه اصل اسم سمو بکسر سین یا ضم آنست، لام کلمه حذف نموده بعد اسکان همزۂ وصل آوردند، واصل غد غدو بود واؤ را انداختند، وایں هر دو حذف خلاف قیاس ست، پس نزد جمهور وابو علي از مبنی حذف نکنند. (نظامي، شرح الأصول)

ادع: بروزن اسم وغد، وحذف آنچه خلاف قیاس دراں هر دو حذف شده. **عنسل**: بفتح عین وسین، ناقۂ سریع السیر.

قنفخر: بکسر قاف وفتح فا جسیم. **قنول**: مثل: عنسل از قال. **عنملّ**: بتشدید لام، مثل: قنفخر از عمل.

قنولّ: بتشدید لام، مثل: قنفخر از قال. **ادغام نون**: در میم وواؤ در هر چهار مثال باوجود قاعدۂ ادغام. **بفعّل**: ناظر ست با ولین، وفعل اگرچه مختص بافعالست، لیکن گمان میرود که شاید علمش کرده باشند، ومیدانے که هنگام خوف التباس ادغام نمی کنند. (رضي) **فعلّ**: [بکسر فاء وتشدید عین ولام.] ناظر ست باخیرین، ای التباس بایں وزن لازم می آید چوں: غلکدّ وسلغد، پس هرگاه عمل بادغام گوئی معلوم نشود که اصل کلمه است یامثل: قنفخر مدغم. (جار بردي، رکاز الأصول)

وجحنفل از کسر وجعل **ممتنع ست برائے ثقل**، ویا **لبس به فَعَلَّلَ**. وبنائے **أبكُم** از **وأيَ** وأوَى **أوْءٍ** و**أُوْوٍ** بود. وإِجْرِدٍ وَأَيَ وإِيو وإِيٍّ واطلخمّ إِيْئَياًّ وإِيْوَياًّ.

جحنفل: بتقدیم جیم مفتوح بر حائے مہملہ وفتح فا گندہ لب. **ممتنع ست**: پس کسنر وجعنلل گفتہ نہ شود.

برائے ثقل: اگر ادغام نکنند؛ چہ میان نون وراء ولام شدت اتصال است، وعدم ادغام باعث کمال ثقل.

لبس به فعلل: فعلل بفتحتین وتشدید لام اول مفتوح، نحو: شفلج، ای اگر ادغام کنند التباس بدیں وزن لازم آید، ومعلوم نشود کہ اصل کلمہ است یا فعنلل مدغم. **أُبكُم**: بضم اول وثالث پوست مقل. **وأي**: لفیف مقرون مہموز عین بمعنی قصد.

أوى: لفیف مقرون مہموز فا أي رجع. **أوء**: از أُوْؤُيٌ، مثل: أبكم، أصله: أوؤي، ضمۂ ہمزہ دوم بمناسبت یاء بکسرہ بدل شد أوأي گردید، اعلال قاض کردند أوء بکسرہ یاء تنوین شد. **أوو**: بکسرہ یا تنوین، مثل: أبكُم از أوأي، أصله: أءوي ضمۂ واو بکسرہ بدل شد وہمزۂ دوم براجتماع ہمزتین بواؤ، وتعلیل قاض کردند، بعضے بادغام او گویند، وبعضے بدون آنچہ واؤ مبدل از ہمزہ مدغم نشود. (رکاز الأصول)

إجرد: ای وبنائے إجرد ازاں ہر دو، وإجرد بالکسر وکسر راء ترہ ایست. **وأي**: [قائل آں اخفش است.] از وأي، أصله: إوئي، واؤ جہت سکون وکسر ما قبل یاء شد واعلال قاض گردید. **إيو**: ای مثال إجرد از أوي، در اصل إئوي بود، یاء بقاعدۂ قاض افتاد، وہمزۂ ساکن جہت کسرۂ ما قبل بیاء بدل شد ایو حاصل آید، پس نزد بعضے قلب وادغام نہ کنند اگر چہ یاء وواؤ جمع آمدہ واول ساکن ست؛ زیرا کہ واؤ مبدل از ہمزہ است، چنانکہ در ایواء مصدر، وبعضے گویند: ہر گاہ ابدال ہمزہ بیاء واجب شد قلب واؤ کہ بعد آنست بیاء وادغام یاء در یاء نیز شود، وقیاس آنکہ در آخرش سہ یاء جمع شود حذف اخیر ست، نزد بعضے نسیاً منسیاً حذف شود، بریں تقدیر أي بہر سہ حرکات آید، ونزد بعضے منوی در رفع وجر، پس أي بکسر وتنوین در رفع وجر گویند.

اطلخم: ای بنائے اطلخم بروزن اقشعر بمعنی تاریک شد واز وأي وآوى.

ايئيا: ای از وأي بریں صورت آید بکسر ہمزہ وسکون یاء وفتح ہمزہ وسکون یاء وفتح ہمزہ تشدید یائے مفتوح والف، اصلش إوأيي بسہ یاء بود بروزن اطلخم، واؤ بجہت کسر ما قبل یاء گردید إيأيي شد، یائے ساکن در متحرک ادغام یافت ویائے اخیر برائے فتحۂ ما قبل الف شد إيئيا حاصل شد. (رضي، رکاز الأصول) **أيويا**: مثل: اطلخم از إوي بکسر ہمزہ وسکون یاء وفتح واؤ ویائے مشدد قبل الف، أصله: إءويَي بسہ یاء، یائے اول در ثانی مدغم شد وثالث برائے فتحۂ ما قابل الف گردیدہ وہمزہ از کسرۂ ما قابل یاء گشت إيويا حاصل آمدہ ویاء در واؤ مدغم نشود بالاتفاق؛ زیرا کہ ہمزہ اول برائے وصل ست، پس ہر گاہ بوصل یا مفتوح واقع شود ہمزۂ دوم باز آید؛ زیرا کہ علت ابدالش بیاء باقی نخواہد ماند، مثل قال إئويا.

وبنائے اغدودن از بیع وقوة إِبْيَعّ اِقْوَوّٰی شود، وقیل: اِقْوَیاًّ، وعصفور از قوة قويٌّ. وبنائے قذعمل از قضی قُضَيٌّ بحذف یائے ثالث منسیاً وقذعمیلة قُضَيِّيَةٌ وقُضَوِيَّةٌ مانند مُحيِّيٌّ ومُحوَيٌّ وجحمرش قَضْياً، وقیل: قُضْيَيٌّ وحلبْلاَب قضِيضَاء. وبنائے دحرجت از قرأ قَرَأَيْتُ وسبطر قِرَايٌ. واطمأننت اِقرأياتُ، ومضارعش يقرءِيْءُ. چوں بناکنند از رَوأيٌ مثل کوکب، پس جمع بواؤ ونون کردہ بیائے متکلم اضافت نمایند أَوَيٌّ شود. . . . .

(قائلش ابن حاجب) (ماضی متکلم از اقشعرار) (بعد تخفیف ہمزہ)

عصفور: ای وبنائے مثل عصفور بالضم کنجشک. **قوي**: بالضم وتشدید واؤ مکسور ویائے مشدد. **قذعمل**: بضم قاف وفتح ذال وکسر میم. **قضي**: بضم قاف وفتح ضاد وتشدید یاء اصل آں قضيي بسہ یاء بروزن قذعمل. **منسیا**: چنانکہ قاعدۂ اجتماع سہ یاء ست ویا ادغام یائے اول در دوم. **قضيية وقضوية**: [ای بنائے آں از قضي.] اول بضم قاف وفتح ضاد ویائے مشدد مکسور قبل مشدد مفتوح، ودوم بضم قاف وفتح ضاد وکسر واؤ ویائے مشدد مفتوح، در اصل قضيييَّة بچہار یاء بود، پس خواہ یائے اول را در دوم وسوم را در چہارم بجہت سکون آنہا ادغام کردہ قضيية گویند، خواہ اول را حذف نمایند ودوم را بواؤ بدل کنند تا قضوية شود.

مانند محيي: بدو یائے مشدد ومحوي بحذف یائے اول وقلب دوم بواؤ در نسبت محيي باسم فاعل کہ قاعدۂ در باب نسبت گذشت. **جحمرش**: ای بنائے مثل جحمرش بفتح جیم ومیم وکسر راء از قضي. **قضيا**: بالفتح وتنوین، أصله: قضيي بسہ یاء اول مفتوح دوم مکسور، یائے اخیرہ نسیاً حذف شد چنانکہ قاعدۂ اجتماع سہ یاست، ویائے دوم برائے فتحۂ ما قبل الف شد وباجتماع ساکنین افتاد، وآنچہ گفتہ اند کہ یائے اخیر ساکن شود وباجتماع ساکنین بیفتد محل تامل ست. **قضيي**: تعلیل قاض در قضييي وعدم اعلال یائے دوم کہ برائے الحاق است. **حلبلاب**: بکسر حائے مہملہ ولام اول وسکون بائے موحدہ گیاہی ست.

قضيضاء: أصله: قضيضاي بتکرار عین ولام، یاء بقاعدہ رداء ہمزہ شد. **قرأيت**: أصله: قرأأت، ہمزۂ دوم کہ در موضع لام ست بیاء بدل شد. **سبطر**: بکسر سین وفتح باء وسکون طاء وراء بنایش از قرء.

قرأي: أصله: قرأء، ہمزۂ دوم کہ در لام ست یاء شد، وچوں یاء بعد سکونست حرکت بران ثقیل نباشد.

اقرأيات: أصله: اقرءءت ہمزۂ دوم لام بود یاء شد وہنگام اجتماع ہمزات اول وثالث بحال می ماند. (شرح الأصول)

يقرئيئ: بروزن يقرعيع، أصله: يقرأءء، حرکت ہمزۂ میانہ باول دادہ جہت کسر ما قبل بیاء بدل نمودند، وادغام در سوم نکردند؛ چہ در ہمزہ ادغام نشود. **چوں بناکنند**: این سوال ابن جنی از ابن خالویہ کردہ بود در جواب حیران شد. **أوي**: بفتحتین وتشدید یاء؛ چہ مثل کوکب از ووأي است، یائے متحرک از فتحۂ ما قبل الف شد، حرکت ہمزہ بما قبل بردہ برائے تخفیف انداختند، =

وازأولق مثل: اخشوشن الناس إيلَولق الأُلأُق.

فصل

در خط:

یاسین اگر اسم حرف ہجا بود کتابتش یاسین ست، واگر اسم شئ دیگر ست یاء سین بود ویس، ودر مصحف مجید بر ہر دو تقدیر اخیر ست. بدانکہ اصل در خط ہر کلمہ کتابت آنست بحروفش بصورتیکہ (ای نوشتن بصورت مسمّٰی) مر او راست در وقت ابتدا بآں ووقف براں؛ ولہٰذا رہ زیداً ومجيء مه جئت بہاء نویسند، ومانندبزید ولزید وکزید ومنك وضربكم (وقت تکلم) متصل نگارند.

= ووي گردید، واؤ اول را ہمزہ کردند چوں أواصل، ہرگاہ جمعش بواؤ ونون نمودند أوون شد باسقاط الف مثل مصطفون، وہنگام اضافت بیائے متکلم نون جمع افتاد أووي شد، وبقاعدۂ مسلمي أوي حاصل آمد. (جار بردي، ركاز الأصول)

إيلولق: مثل: اخشوشن، أصله: أولولق، اگر وزن أولق فوعل بود أولولق ست، اگر اصلش أفعل باشد بہر تقدیر ہمزہ خواہ واؤ از کسرہ ما قبل یاء شد. خط: وآں عبارت است از تصویر لفظ بحروف ہجا، وتعرضش برائے آنست کہ خط دلیل لفظ میباشد، ومراد از خط عربي ست، لیکن برائے غیر اہل عروض؛ چہ مدار کتابت ایشان بر تلفظ است، وانیجا گاہے حرف ملفوظ نویسند، وگاہے غیر ملفوظ بر نگارند. (شرح الأصول، ركاز الأصول) یاسین: ای بصورت اسمائے حروف نہ مسمّٰی. یا سین: ای کتابتش بصورت اسم حروف ہجا بود نزد بعضے. یس: ای کتابتش نزد بعضے بصورت مسمائے حروف ست. در وقت ابتداء: لہٰذا أيته ومررت به بدون واؤ ویاء نویسند؛ زیراکہ ہر دو در وقف حذف میشود، وہمچنین تنوین نمی نگارند برائے حذف آں در حال وقف؛ ولہٰذا مثل: من ابنك؟ وفاضرب بالف نوشتند؛ چراکہ در ابتداء ہمزہ می خوانند اگرچہ در درج از تلفظ افتادہ. (شرح الأصول، رضي)

رہ زیدا: امر ست از رأی یری کہ بجہت بقائے آں بریک حرف ہائے سکتہ لاحق کردند.

مجيء مه جئت: "ما" استفہامیہ است کہ مضاف الیہ واقع شدہ، والفش افتاد وہائے سکت لاحق شد.

بہاء نویسند: ای در حالت وصل چنانکہ ہنگام وقف می نگارند، وبہاء نوشتن مائے استفہامیہ وقتے ست کہ مضاف الیہ واقع شود، واگر مجرور بحرف جر گردد ہاء نباید نوشت؛ زیراکہ در وقف ہم ترک آں جائز ست؛ ازآنکہ جار مجرور بمنزلۂ کلمۂ واحد ہستند چوں: عم ومم وعلام إلام. (منه) مانندبزید: حاصلش آنکہ: اصل در خط ہر کلمہ آنست کہ جدا نوشتہ شود، لیکن چوں کلمہ یک =

وکتابت اضربُنْ بواوٗ والف، واضربن بیاء، وهل تضربن بواوٗ ونون، وهل تضربن بیاء ونون باید نوشتند؛ تامؤکد بر صورت غیر مؤکد نشود، لیکن خط ہمزہ اول کلمہ بالف ست مگر در لئلا ولئن ویومئذ وحینئذ وهؤلاء، ومتوسط ساکن بوفق حرکت ما قبل، ومتحرک بوفق حرکتش اگر مابعد سکون است، ....

(بصورت اضربوا، بصورت اضربي، بشکل تضربون، مثل تضربين، ای خط ہمزۂ متوسط، ہمزہ، ای حرکت خود)

= حرفی باشد بما بعد یا بما قبل مے پیوندد، مثل: بزید وغلامي، وہمچنین کلمۂ کہ کتابت آں بریک حرف ماندہ باشد اگرچہ در تلفظ دو حرف ظاہر گردد نحو: هذا وله کلمۂ دو حرفی لا جرم جدا نوشتہ شود، مگر اینکہ ضمیر متصل بانون تاکید یا علامت تثنیہ وجمع ونسبت باشد، ووجہ درینہمہ شدت اتصال است، یک حرف علی حدہ بتلفظ نیاید، وضمیر وغیرہ مثل جزوست. (شرح الأصول)

اضربن: جمع مذکر امر بانون خفیفہ. اضربن: امر واحد مخاطبہ بانون خفیفہ. هل تضربن: جمع مضارع بنون خفیفہ.

هل تضربن: واحد مخاطبۂ مضارع بنون خفیفہ. باید نوشتند: زیراکہ نون تاکید خفیفہ راکہ بعد ضمہ یا کسرہ بود حذف کنند، وآں راکہ بجہت نون محذوف شدہ بود باز آرند. تامؤکد: پس شناختن مؤکد از غیر مؤکد دانندۂ قواعد خط را ہم دشوار بل ممتنع خواہد شد، ومیدانی کہ ایں التباس در وقف ہم موجودست. (شرح الأصول)

لیکن خط: [ازینجا تا آخر کتاب از قاعدۂ صدر مستثنی است.] مخالف اصل مذکورست؛ زیراکہ آنرا در خط صورتے معین نیست اگرچہ خلیل شکل سر عین معین کردہ، پس در اول کلمہ بالف نوشتہ شود، برابرست کہ ابتدائے کلام بود یا نہ، وصلی باشد یا قطعی، زائد یا اصلی، مبدل یا غیر مبدل، مفتوح یا مضموم یا مکسور؛ زیراکہ ہمزہ مثل حرف علت تخفیف میباید، وچوں در اول کلمۂ تخفیف لفظی ممکن نبود در خط تخفیف نمودند نحو: الحمد وبالحمد وانفراد واعلم وأهل وأحد وأجوه وإشاح. (رکاز الأصول)

مگر در لئلا إلخ: ای جائیکہ لام ابتدا بر "إن" شرطیہ آید، وجائیکہ لفظ یوم وحین بکلمۂ "إذ" مضاف شود، وجائیکہ ہائے تنبیہ بر أولاء ممدود داخل شود، در ہمہ صورت بوفق حرکت خود نوشتہ شود برائے تخفیف وکثرت استعمال.

بوفق حرکت: تاکتابت موافق تخفیف گردد؛ چہ تخفیف ہمزہ نیز بریں گونہ است، پس ہمزہ بعد ضمہ بواوٗ وبعد کسرہ بیاء وبعد فتحہ بالف نوشتہ شود چوں: بوس وذیب وراس. (رکاز الأصول)

بوفق حرکتش: وحذف نکنند؛ زیراکہ حرکتش قویست متبدل نگردد، پس کتابت آں تابع حرکتش اولی باشد، بخلاف حرکت ہمزۂ اخیر کہ ضعیف ودر معرض زوال ست، وبعضے ہمزۂ متوسط راکہ تخفیفش بحذف وادغام ست از خط مے افگنند نحو: مسلة وخطية، وبعضے صرف مفتوحہ را چوں: یسل، بخلاف مضمومہ ومکسورہ. بعد سکون: چوں: یسأل ولؤم ویئس.

وبیشتر مفتوحہ را بعد الف ننویسند، واگر بعد حرکت ست پس در مؤجل بواوٴ ودر فئة بیاء ودر غیر آں بر طبق بین بین، وہمزہٴ اخیر اگر بعد متحرک ست ساکن بود یا متحرک بوفق حرکت ماقبلش بنویسند، واگر بعد ساکن ست بیفگند چوں: خَبْءٌ و خَبْءٍ وخَبْئاً، وبعد اتصال ضمیر تائے تانیث ونون تاکید ومانند آں حکم متوسطہ یابد، چوں: جزؤك (در رفع وجر) ورداؤك، نہ در مانند مقروة وبرية، وہمزہ کہ بعد آں مدہ بر صورت خطش (ای خط ہمزہ) بود بیفتد، ....

بعد الف ننویسند: برائے کراہت مثلین چوں: سال بر وزن فاعل، وبعضے ہمہ ہمزات متوسط بعد سکون اندازند.

در مؤجل: ای جائیکہ بعد ضمہ باشد. در فئة: ای جائیکہ بعد کسرہ بود. در غیر آں: برابر ست کہ مفتوحہ بعد فتحہ بود چوں: سأل، یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: لؤم، یا مکسورہ بعد آں مثل: سئم، یا مکسورہ بعد کسرہ یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: من مقرئه ورؤس. بر طبق: چنانکہ تخفیف آنہم بدینگونہ مے شود.

بوفق حرکت: نحو: لم يقرأ و لم يقرئ و لم يروؤ. بیفگند: ازینجاست کہ اسم ممدود ومنون منصوب را بدو الف نویسند نہ بسہ نحو: سمعت نداء، الف اول نداء اصل لفظست ودوم بدل تنوین وہمزہ از میان افتاد، وحذف این ہمزہ از روئے موافقت تخفیف وبودنش در محل تغیر ست؛ ولہٰذا بحرف حرکت خود نوشتہ شد؛ چہ در وقف نمی ماند، وگویند: اگر ما قبل ساکن مفتوح است نحو: خبء ہمزہ در ہر سہ حال بیفتد، واگر مکسور ست بیاء، واگر مضموم ست بواوٴ نوشتہ شود نحو: رؤف وقرؤوا، ونزد بعضے اگر مفتوح ست حذف شود واگر مضموم یا مکسور بود موافق حرکت خود نوشتہ آید، ومیان ایں فرقہ در منصوب منون اختلافست کہ بیک الف نوشتہ شود یا بدو. (شرح الأصول) خبئا: در نصب والفش صورت ہمزہ نیست بل تنوین منصوب است کہ در وقف الف می شود، چنانکہ در رأيت زيدا. (جار بردي)

مانند آں: کہ بینش وقف بر ہماں متصل شود نہ بر ہمزہ چوں علامت تثنیہ وجمع ونسبت.

حکم متوسطہ: ای موافق حرکت خود نوشتہ شود؛ زیرا کہ حرکتش قوی واز زوال ایمن میشود. جزؤك: برفع ہمزہ رأيت جزأك بنصب وبجزئك بجر. رداؤك: بضم ہمزہ بواوٴ وبردائك بکسر بیاء ورأيت رداءك، بعضے بیک الف نویسند اعنی ہمزہ مفتوحہ بعد الف افگنند چوں: سال، وبعضے بدو الف بصورت رداءك. مانند مقروة: ای جائیکہ ہمزہ بعد واوٴ ویائے زائد بود، وتخفیفش بقلب وادغام وتائے تانیث وآنچہ در حکم اوست بدو پیوندد، پس ہمزہ حکم متوسطہ نیابد واز خط بیفتد چنانکہ در وقت تخفیف. (رکاز الأصول) بیفتد: برائے کراہت اجتماع مثلین، لیکن شرطست کہ از التباس ایمن باشد.

پس در مستهزون ومستهزین وعلمت خطا همزه را ننویسند، بل یک واؤ ویا والف، بخلاف
نحو: ردائي وجبائي که مده بر صورت همزه نیست، ودر قرآ (تثنیہ ماضی) او یقرأان (مثنی مضارع) همزه را بیفگنند؛ تا
التباس بمفرد وجمع مونث نشود. الفے که رابع یا زیاده در اسم یا در فعل باشد یاء بود، نه بعد یاء
نحو: صدیا (در اول) (زن تشنہ)، وبعد یاء هم (در دوم) در مانند یحییٰ (در آخر کلمہ) (بیاء نویسند) وریّٰ علما، والف ثالث اگر از یاء (بدل) ست بیاء نویسند،
واگرنه بالف، ودر کلا بهر دو نگارند، واز حروف جز بلی وإلی وحتی بیاء نوشته اند، ....

مستهزون: أصله: مستهزوون بدو واؤ که اول همزه مسله است. مستهزئين: أصله: مستهزين بدو یاء اولش همزه مسله.
خطا: أصله: خطأا بهمزه والف تنوين. ویاء: ای یک یا در مستهزین که آں یائے جمع است، وگاہے ہر دو یاء دریںجا باقی دارند، ومستهزئین نویسند؛ زیراکه استثقال دو یاء مثل دو واؤ ودر الف نیست. (شرح الأصول) والف: در خطا که الف تنوین ست وهمزه افتاد. ردائي: ای مهموز مضاف بیائے متکلم باآنکه یائے نسبت بدو پیوندد، پس در ہر دو همزه نویسند.
که مده: زیراکه صورت همزه دریںجا دراز ست وصورت یائے مده مدور، ونیز یائے متکلم در حقیقت مفتوح است؛ چه همان اصلست در کلماتیکه بریک حرف بود مثل همزه استفهام ویائے نسبت مشدد است، ودریں ہر دو مد راه نیابد، پس گویا در حقیقت مده نیست، وهمچنین مستهزیین مثنی بدو یا نویسند؛ زیراکه مده نیست. (ص، جاربردي وغیر آں)
بیفگنند: اگرچه بعد همزه مده بر صورت خطأ است. یاء بود: ای بیاء نوشته شود برائے آنکه در اماله وتثنیه مثلا یاء می شود، برابر ست که بدل از واؤ باشد نحو: أعطى وارتضى واستصفى ومعطى ومرتضى ومستصفى، خواه بدل از یاء چوں: أعنى واستسقى ومرمى ومستثنى، یا نه از واؤ بود نه از یاء، مثل: حبلى وقهقرى، واگر تائے تانیث یا ضمیر بدو پیوندد چوں: أرطاة ومستثناة وأعطاه وأغناه بالف نویسند، وإحديها مثلا شاذ ست، خلافا للبعض. (شرح الأصول)
نه بعد یاء: ای الفیکه بعد یاء ست بیاء نوشته شود؛ برائے کراهت اجتماع مثلین. علما: تا میان علم وغیر علم فرق شود، وعکس نکردند؛ زیراکه غیر علم مقدم ست، پس ہرگاه دراں بالف نوشتند در علم بیاء فرق کردند. (شرح الأصول)
بیاء نویسند: برائے تنبیه بر اصل چوں: رمى، واگر تائے تانیث با ضمیر بدو پیوندد الف نوشته شود. واگرنه: ای بدل زیاء نبود بالف نوشته شود؛ چه اصل در کتابت آنکه بر صورت غیر ننویسند چوں: دعا وعصا. بهر دو نگارند: ای بالف ویاء؛ زیراکه الفش یا از واؤ ست بدلیل بدل آں بتاء در کلتا خواه از یاء بدلیل اماله آں. جز بلی: نوشتن الف بلى بیاء برائے اماله است، وإلى وعلى بنا بر آنکه الفش در إليه وعليه یاء شود وحتى بر إلى محمولست. (شرح الأصول) بیاء نوشته اند: زیراکه الف مجهول الاصل ست، وهمچنین اسمائے لازم البناء، مثل: ما وأما وإذا، وهمچنین حرف هجا ومتى وأنى بیاء نوشته شود برائے اماله.

ودو حرف مکرر را کہ از یک کلمہ اند یا دوم تائے ضمیر ست وجنس اول بعد ادغام یکے نویسند

یعنی اول تاء ست

چوں: فرَّ وبتُّ، نہ وعدت واللحم، أما الذي والتي والذين ومما وعما وأما وإلا بخلاف

أصله فرر مثل ضرب — مذکرواحد مؤنث واحد جمع مذکر أصله من ما أصله عن ما

قیاس ست، والف الله ورحمن ننویسند، چنانکہ ہمزۂ اسم در بسم الله الرحمٰن الرحیم، وہمزۂ

ابن کہ نعت ودرمیان دو علم ست.

یکے نویسند: زیراکہ آنچہ در لفظ ثقیل بود در خط ہم ثقیل دانستند. بت: بر وزن بعت، اینجا حرف دوم تائے ضمیر ست واول ہم تاء ست، پس یکے نوشتند، وگاہے بدو تاء نویسند؛ زیراکہ مدغم ومدغم فیہ در حقیقت دو کلمہ است، واگر دوم ضمیر مفعولست وجنس اول یک حرف ننویسند چوں: یدرککم؛ زیراکہ ضمیر مفعول چوں فاعل مثل جزو نیست.

نہ وعدت واللحم: ایں جملہ دو مثال ست، پس در وعدت اگرچہ حرف دوم ضمیر ست ودال بتاء بدل شدہ مدغم میگردد، لیکن تاء ودال یک جنس نیست، ودر اللحم اگرچہ ہر دو لام یک جنس ست، لیکن در یک کلمہ نیست؛ چہ لام تعریف کلمۂ دیگر ست، پس ہر دو یک حرف مینویسند، وہم در صورت نوشتن اللحم بیک لام معروف بمنکر کہ ہمزہ استفہام برآں آمدہ باشد مشابہ میگردد. أما: بالفتح یا بالکسر دراں "ما" با"أن" مصدریہ یا شرطیہ و"ما" زائدہ وإلا بفتح وکسر درأن لا.

بخلاف قیاس: وقیاس در الذي وغیرہ دو لام ست، لیکن چوں بجہت لزوم لام تعریف خوف التباس دران نیست از کثرت استعمال حذف کردند، واللذین تثنیہ بلام نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، واللذان واللتان واللتین رابران حمل کردند، وہمچنین اللاء بلام نویسند؛ تابــ"إلا" مشتبہ نشود، واللاؤون واللاتي واللواتي واللائي واللواء بران محمول شد، وقیاس در "ما" وغیرہ نوشتن نون بود، لیکن نہ نگاشتن بوجہیکہ در آخر باب مے آید.

الف الله: در تسمیہ واقع شود یا نہ. ننویسند: برائے کثرت استعمال وطلب تخفیف. در بسم الله: برائے کثرت استعمال؛ چہ در اوائل امور گفتہ ونوشتہ میشود، ودر باسم الله فقط وباسم ربك حذف نکنند؛ برائے قلّت استعمال، ودر ﴿بِسْمِ اللهِ مَجْرَاهَا﴾ (هود: ٤١) حذف شد؛ زیراکہ کشتی نشینان ہم آنرا می خوانند، واین برتلاوت زیادہ است وکثرت ثابت، بخلاف ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ (العلق: ١) باآنکہ استعمال اسم بارب بہ نسبت الله کمتر ست.

کہ نعت: واگر نعت نبود نحو: زیدا بن عمرو ہمزہ نوشتہ شود، وہمچنین اگر موصوف بضرورت منون آید. (منه)

ودر میان: واگر درمیان دو علم نبود حذف نگردد نحو: زید ابن خالك، وتنوین موصوف در لفظ ہم ثابت ماند، وہرگاہ این باب مضاف شود جوہری گفتہ: کہ ابو علی ہمزہ ثابت دارد. (شرح الأصول)

دو علم: اسم باشند یا لقب یا کنیت یا مختلف.

ال کہ بعد لام جر یا تاکید بود در مانند لبن تمامش بیفتد، ودر مثل دُھن ہمزہ اش فقط چوں: لِلّبن (ای الف لام تعریف) ولِلدھن. وبیفگنند ہمزۂ وصل را بعد الف استفہام، (ای الف لام ہر دو) مگر ہمزۂ ال کہ اثباتش رواست نحو: (کہ مضموم یا مکسور باشد) الرجل، والف ھا (تنبیہ) در ھذا وھذہ وھذان وھذین وھؤلاء، نہ در ھاتا وتي وھا ذاك وھا ذانك، والف ذلك وأولئكَ وثلث وثلثين ولكن ولكِنَّ (مخفف حرف عطف)، واکثری إبراھیم وإسمعیل وإسحق را بے الف وداود را بیک واوٗ، وبعضے سلیمان وعثمان ومعاویة را بے الف نویسند، ومی افزایند الف بعد واوٗ جمع کہ در فعل ست وضمیر مفعول بدونہ پیوستہ؛ (وبعضے نمی افزایند) ....

لبن: شیر ای لفظیکہ اولش لام ست. تمامش بیفتد: برائے کراہت اجتماع سہ لام.

دھن: روغن ای لفظیکہ اولش لام نہ بود. فقط: تا بر صورت نفی نگردد چوں: لا لدھن. وبیفگنند: برائے کراہت مثلین ودلالت وجوب حذف ثانی از لفظ. (رضي) الف استفہام: نحو: ابنك در ابنك واصطفی در اصطفي.

ہمزۂ ال: ای ہمزہ مفتوح از اں باشد یا ایمن اللہ. رواست: تا استفہام بخبر ملتبس نہ شود.

ھؤلاء: الف اینہا از خط افگنند؛ زیراکہ استعمال ہائے تنبیہ با اسم اشارہ بسیار است. (شرح الأصول)

نہ در ھا تا: زیراکہ اینہا کثیر الاستعمال نیست، ودر اخیر برائے آنکہ کاف مثل جز شدہ است، پس مکروہ دانستند کہ ہاء را نیز متصل کنند؛ تا امتزاج سہ کلمہ نشود؛ لہٰذا الف برائے تخفیف انداختند، كذا في "شرح الأصول" و"الشافیہ" ورضی گفتہ: کاف منفصل نوشتہ میشود اگرچہ کالجزء باشد درین صورت از حذف الف امتزاج سہ کلمہ در خط لازم نمی آید، ووجہ وجیہہ نوشتن این الف قلّت استعمال اسم اشارہ ایست کہ اولش ہائے تنبیہ وآخرش کاف خطاب بود. الف ذلك: ای بیفگنند برائے کثرت استعمال ای الف "ذا" دمیکہ بالام وکاف، و"أولاء" ہرگاہ بکاف مرکب شود ہائے تنبیہ بر ہر دو نیامد.

لكن: مشدد مشبہ بالفعل. بے الف نویسند: ای داود را بیک واوٗ واز إبراھیم تا معاویة بے الف نویسند: برائے کثرت استعمال، ودر داود برائے کراہت دو واوٗ ہم، وبسببیکہ الفاظ مذکورہ اعلام ہستند التباس ہم نخواہد شد، وحکایت کردہ اند کہ قدماء از قراء کوفہ ہر الف را کہ متوسط وبما قبل متصل باشد از کتابت می انداختند چوں: کفرین ونصرین وسلطین. (شرح الأصول، ج، ظ)

در فعل ست: احتراز ست از واوٗ جمع در اسم نحو: مسلموا المدینة، وبعضے در اسم ہم نویسند.

ضمیر مفعول: [احتراز ست از مثل: ضربوہ وضربوك.] وہمچنین نون جمع چوں: یضربون؛ چہ واوٗ درین وقت متوسط میشود، ودر ضربوا ہم تاکید الف باید نوشت؛ زیراکہ واوٗ در آخر است وکلمۂ تاکید منفصل.

تا بواؤ عطف مشتبہ نگردد، چوں: قدّروا لم یقصدوا، ودر مائتان از جهت مائة، ودران تا جدا (ای برائے موافقت واحد) **شود از منه، وواؤ بعد عمرو در حالت رفع وجر؛ تا تمیز یابد از عمر، ودر أولاء برائے موافقت** (واؤ افزایند) **أولئك، ودران از جهت مخالفت إليك، ودر أولو بواسطۂ متابعت أولى، ودران از جهت مفارقت** (واؤ افزایند) **إلى، وحرف وشبہ آنرا جزمتی با کلمۂ "ما" کہ حرف ست متصل نویسند،** (برائے عدم استقلال آں) **...............**

تا بواؤ إلخ: بخلاف واؤ واحد کہ بعد آن الف ننویسند، رضی گفتہ: زیرا کہ واوش لام کلمہ است واز کلمہ منفصل نیست پیوستہ نوشتہ شود چوں: يدعو، یا جدا مثل: يغزو، پس بواؤ عطف ملتبس نشود واؤ جمع منفصل ست. گویم: این تفرقہ بجاست، لیکن در خط وتصویر نفعے نہ بخشد، پس اولی آنکہ گفتہ شود: در واحد نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، وعکس نکردند؛ برائے تقدم واحد.

اگر گوئی: التباس واؤ جمع بواؤ عطف در صورتے کہ منفصل نوشتہ شود، چوں: قدر و مسلم ست، امادر صورت اتصال مثل: اضربوا التباس نیست؛ چہ واؤ عطف متصل نشود. جوابش آنکہ ہرگاہ بعضے جاہا التباس بود طرداً للباب ہمہ جا نوشتند، كذا في "الرضي".

لم يقصدوا: آوردن ایں مثال برائے تثنیہ بر اختلاف؛ چہ بعضے بعد واؤ جمع در مضارع الف ننویسند.

در مائتان: [ای افزایند الف در مائتان تثنیہ.] وجمع را چوں: ميات وميون بر مفرد حمل نکردند؛ زیرا کہ صیغۂ مفرد بر جمع باقی نیست وتائش افتادہ، بخلاف تثنیہ. (رضي، شرح الأصول)

ودران: ای در مائة می افزایند. **تا جدا شود:** وہم برائے کثرت استعمال؛ ولہٰذا در قافیہ تفرقہ نکردند کہ قلیل الاستعمال است. (شرح الأصول) **واؤ بعد عمرو:** ے افزایند نہ الف وباء؛ تا بمنصوب ومضاف بیائے متکلم ملتبس نشود.

در حالت: چہ در حالت نصب تمیز بالف حاصل ست کہ بعد عمرو آید، نہ بعد عمر، واگر عمرو مصغر یا مضاف بمضمر یا در قافیہ بود ننویسند؛ چہ در تصغیر مردو لفظ یکے باشد، وضمیر مجرور کالجزء ست فصل دران بواؤ جائز نبود، ودر قافیہ کہ عمرو گنجد عمر نہ گنجد. (جار بردي، شرح الأصول)

تا تمیز: وعکس نکردند؛ زیرا کہ عمرو منصرف وخفیف ست، پس زیادت بحالش اولی بود. (جار بردي، شرح الأصول)

عمر: [بضم عین وفتح میم.] علم برائے کثرت استعمال نہ عمر بمعنی زندگی. **أولو:** وأولو اسم اولی بتصرف است از إلى حرف جر. **بواسطۂ متابعت:** ہمان واؤ ست در حالت نصب وجر. **وشبہ آنرا:** ای اسمائے شرط واستفہام. (رضي)

جزمتی: تا بغیر یاء کہ موجب التباس ست لازم نیاید. **ما کہ:** بشرطیکہ غیر مصدری بود؛ چہ مصدری جزو ما بعد میشود، پس اقتضائے اتصال بما بعد کند نہ بما قبل، واما اسمیہ منفصل ست ہیچ اتصال نخواہد نحو: إن ما عندي حسن.

چوں: إنما وأينما وكلما، **چنانچہ** أن ناصبہ وإن شرطیہ با "لا"، ویوم وحین با "اذ" **بر تقدیر بنا.**

چنانچہ إلخ: "أن" ناصبہ بالا متصل نویسند؛ زیراکہ مابعدش منفرد ست، وبرائے آنکہ ناصب وجازم جزو فعل است، وہمچنین "إن" شرطیہ برائے کثرت استعمال نحو: أحب أن لا تفارقني، و﴿إِلَّا تَفْعَلُوهُ﴾ (الأنفال:۷۳) وایں احتراز ست از "أن" و"إن" مخففہ از مشددہ، وہنگام وصل نون رانویسند؛ برائے تاکید اتصال خطی.

بر تقدیر بنا: زیراکہ مثل کلمۂ واحد ست.

مكتبة البشرى

المطبوعة

ملونة مجلدة

الصحيح لمسلم	(٧ مجلدات)
الموطأ للإمام محمد	(مجلدين)
الموطأ للإمام مالك	(٣ مجلدات)
الهداية	(٨ مجلدات)
مشكاة المصابيح	(٤مجلدات)
تفسير الجلالين	(٣مجلدات)
مختصر المعاني	(مجلدين)
نور الأنوار	(مجلدين)
كنز الدقائق	(٣مجلدات)

التبيان في علوم القرآن	تفسير البيضاوي
المسند للإمام الأعظم	الحسامي
الهدية السعيدية	شرح العقائد
القطبي	أصول الشاشي
تيسير مصطلح الحديث	نفحة العرب
شرح التهذيب	مختصر القدوري
تعريب علم الصيغة	نور الإيضاح
البلاغة الواضحة	ديوان الحماسة
ديوان المتنبي	المقامات الحريرية
النحو الواضح (ابتدائيه، ثانويه)	آثار السنن

ملونة كرتون مقوي

شرح عقود رسم المفتي	السراجي
متن العقيدة الطحاوية	الفوز الكبير
المرقاة	تلخيص المفتاح
زاد الطالبين	دروس البلاغة
عوامل النحو	الكافية
هداية النحو	تعليم المتعلم
إيساغوجي	مبادئ الأصول
شرح مائة عامل	مبادئ الفلسفة
المعلقات السبع	هداية الحكمت
شرح نخبة الفكر	

هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)

متن الكافي مع مختصر الشافي

رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريبا بعون الله تعالىٰ

ملونة مجلدة/ كرتون مقوي

الصحيح للبخارى	الجامع للترمذي
شرح الجامي	

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)

Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)

Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)

Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)

Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبۃ البشریٰ

طبع شدہ

رنگین مجلد

تفسیر عثمانی (۲ جلد)
خطبات الاحکام لجمعات العام
حصن حصین
الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر مکمل)
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر مکمل)
لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
معلّم الحجاج
فضائل حج
خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
تعلیم الاسلام (مکمل)
بہشتی زیور (تین حصے)
بہشتی زیور (مکمل)

فارسی زبان کا آسان قاعدہ
علم الصرف (اولین، آخرین)
تسہیل المبتدی
جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ
عربی کا معلّم (اول، دوم، سوم، چہارم)
عربی صفوۃ المصادر
صرف میر
تیسیر الابواب
نام حق
فصولِ اکبری
میزان ومنشعب
نماز مدلل
نورانی قاعدہ (چھوٹا/بڑا)
عم پارہ درسی
عم پارہ
تیسیر المبتدی

تیسیر المنطق
تاریخ اسلام
بہشتی گوہر
فوائد مکیہ
علم النحو
جمال القرآن
نحومیر
تعلیم العقائد
سیر الصحابیات
کریما
پند نامہ
پنج سورۃ
سورۃ یٰس
آسان نماز
منزل

رنگین کارڈ کور

حیات المسلمین
تعلیم الدین
خیر الاصول فی حدیث الرسول
الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر) (جیبی)
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر) (جیبی)
عربی زبان کا آسان قاعدہ

آداب المعاشرت
زاد السعید
جزاء الاعمال
روضۃ الادب
آسان اُصولِ فقہ
معین الفلسفہ
معین الاصول

کارڈ کور / مجلد

اکرام مسلم
مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)

فضائل اعمال
منتخب احادیث

زیر طبع

مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکمل)